

Het Nationaal Kiezersonderzoek
2006

Opzet, uitvoering en resultaten

Verklaring van tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
-	= nihil
-	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2006-2007	= 2006 tot en met 2007
2006/2007	= het gemiddelde over de jaren 2006 tot en met 2007
2006/'07	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2006 en eindigend in 2007
1996/'97-2006/'07	= boekjaar enz., 1996/'97 tot en met 2006/'07

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

eind augustus 2008

Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Facilitair bedrijf

Druk

OBT bv, Den Haag

Omslag

TelDesign, Rotterdam

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

E-mail verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Internet

www.cbs.nl

Prijs € 29,00 (excl. administratie- en verzendkosten)
ISBN: 978-90-357-1777-0

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2008.
Verveelvoudiging is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Inhoud

Voorwoord	5
1. De contouren van het Nationaal Kiezersonderzoek	7
2. Het ontwerp	15
3. De steekproef	29
4. Respons: selectiviteit en vertekening	35
5. Corrigeren voor de selectiviteit: de herweging	43
6. Het herzien van de vragenlijst van het NKO 2006	54
7. Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek	65
8. Training van interviewers	77
9. De voorbereiding van het veldwerk: het testtraject	83
10. Dataverzameling en het monitoren van het veldwerk	93
11. Evaluatie door interviewers	103
12. De kiezer en de stemprocedures	109
13. De achterbannen van de politieke partijen	119
14. Probleemgebonden stemgedrag	129
15. Europese integratie en Nederlandse verkiezingen	137
16. Politieke opvattingen van kiezers met weinig inkomen	147
17. Verschuivingen in partijvoorkeur tussen 2003 en 2006	157
18. Epiloog	169
Appendix	173
Redactie	183
Auteurs	185

Voorwoord

Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006 (NKO) is een samenwerkingsproject tussen de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het belang van een correcte steekproef en de hoge responscijfers die het CBS de laatste jaren heeft bereikt bij de eigen enquêtes, waren vanuit de SKON belangrijke redenen om het onderzoek samen met het CBS uit te voeren.

Het NKO 2006 is in een korte periode vóór en na de verkiezingen van 22 november 2006 is uitgevoerd. Aan het gesprek voorafgaande aan de verkiezingen heeft 72 procent van een steekproef onder 4 000 geselecteerde personen van het electoraat deelgenomen. Aan zowel het eerste als het vervolggelsgesprek na de verkiezingen, deed 64 procent mee. Daarmee is de aanvankelijke doelstelling, een respons van 55 procent, ruimschoots gerealiseerd. Dit resultaat is mede een gevolg van de goede samenwerking tussen het CBS en het bestuur van het NKO, in het bijzonder prof. dr. K. Aarts en dr. H. van der Kolk.

Dit boek biedt als het ware een kijkje in de keuken van het CBS. Uitvoerig wordt ingegaan op de opzet en uitvoering van het NKO. Daarnaast worden ook enkele resultaten gepresenteerd. Vlak voor de verkiezingen is met 37 procent het vraagstuk rond etnische minderheden – zoals integratie – het meest genoemde nationale probleem. Problemen rond gezondheidszorg en criminaliteit volgen. Er zijn weinig regionale verschillen in het benoemen van de problemen. Ook onderscheiden de achterbannen van de politieke partijen zich maar weinig in de probleemprofielen. Een duidelijke uitzondering is echter GroenLinks, waarvan 37 procent het milieu een urgent probleem vindt, tegenover 8 procent landelijk.

Recent heeft het kabinet besloten om het stemmen per stemcomputer – althans voorlopig – bij volgende verkiezingen te vervangen door de traditionele wijze, het stemmen met een papieren stembiljet. Van de kiezers geeft 80 procent aan dat ze veel tot heel veel vertrouwen hebben in het stemmen per stemcomputer. En – indien men zelf de keuze had – zou 50 procent stemmen met de stemcomputer, tegenover 14 procent met een papieren stembiljet. Andere stemprocedures – zoals via de computer thuis, per post, of via de telefoon – vindt een meerderheid van de kiezers weinig betrouwbaar.

Dat het gebruik van additionele gegevens uit registers een duidelijke meerwaarde heeft voor onderzoek naar de kwaliteit van de gegevens en de achtergronden van het stemgedrag, wordt eveneens duidelijk. Personen die langdurig, van 2002 tot en met 2005, over weinig inkomen beschikken, onderscheiden zich van hogere inkomens op tal van politieke aspecten. Langdurig weinig inkomen gaat vaker gepaard met een stem op de PvdA of de SP en met de mening dat men 'harder moet

optreden tegen de criminaliteit', 'de Europese eenwording te ver is doorgeschoten' en dat 'allochtonen zich dienen aan te passen'.

Het boek biedt niet alleen waardevolle informatie voor personen die zich bezighouden met achtergronden van stemgedrag, maar ook voor iedereen die geïnteresseerd is in enquêteonderzoek onder personen.

Drs. G. van der Veen

Directeur-Generaal van de Statistiek

1. *De contouren van het Nationaal Kiezersonderzoek*

Hans Schmeets

1.1 *Inleiding*

Het Nationaal Kiezersonderzoek is een omvangrijk enquêteonderzoek onder de Nederlandse kiesgerechtigden. Het wordt sinds 1971 bij elke Tweede Kamerverkiezing georganiseerd door een samenwerkingsverband van politicologen van verschillende Nederlandse universiteiten verenigd in de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Het NKO 2006 is rondom de vervroegde verkiezingen van 22 november 2006 uitgevoerd en is de twaalfde in de rij.¹⁾

Het NKO kent ook een lange traditie in het ontwerp van het onderzoek. Zo wordt voorafgaande aan de verkiezingen via een aan-huis-bezoek informatie verzameld over het voorgenomen stemgedrag en het stemgedrag bij eerdere verkiezingen, en worden de belangstelling voor politieke onderwerpen, de urgente nationale problemen, de tevredenheid met het regeringsbeleid, en meningen over politieke strijdpunten, politieke partijen en politici gepeild. Vlak na de verkiezingen worden deze personen wederom aan-huis benaderd voor een vervolgggesprek. Dan komt aan de orde welke campagneactiviteiten de kiezer heeft gevolgd, de coalitievoorkeur, de deelname aan politieke activiteiten en het stemgedrag. Met deze en andere informatie worden de achtergronden van het stemgedrag in kaart gebracht.

Over het NKO 2006 is reeds eerder gerapporteerd. In een persbericht van 27 februari 2007 heeft het CBS gepubliceerd over de stemintentie voorafgaande aan de verkiezingen en het uiteindelijke stemgedrag. Ook werd bericht over het vertrouwen in de stemcomputer, een kwestie die voorafgaande aan de verkiezingen veel aandacht in de media kreeg, en uiteindelijk heeft geresulteerd in het besluit dat voortaan weer wordt gestemd op de traditionele wijze – met papier en potlood.

In november 2007 verscheen *Een verdeeld Electoraat, De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* onder redactie van het bestuur van het Nationaal Kiezersonderzoek, Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema. Daarin zijn diverse resultaten van het NKO opgenomen, waarmee de achtergronden en oorzaken van de verkiezingsuitslag werden belicht. Uitvoerig is ingegaan op de aanloop naar de verkiezingen, zoals het beleid van voorgaande kabinetten, de partijprogramma's en selectie van de kandidaten, de verkiezingscampagne en de berichtgeving door de media. Daarnaast zijn op basis van het NKO 2006 en eerdere NKO's vanaf 1971 trendmatige ont-

wikkelingen besproken, waaronder opvattingen over kwesties die in het verleden en ten dele nog steeds in de belangstelling stonden, houdingen van de kiezers jegens de politiek, beoordeling van politici en beleid door de kiezers, en de stromen van kiezers tussen 2003 en 2006.

In dit boek, *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*, ligt de nadruk op de wijze waarop het NKO is uitgevoerd. Tevens worden enkele resultaten belicht die aanvullend zijn op de bevindingen in 'Het verdeeld electoraat'.

De opbouw is drieledig. In het eerste deel (hoofdstukken 2 tot en met 5) staan het ontwerp en de respons centraal. Aandacht zal worden geschonken aan het ontwerp van het NKO, het trekken van de steekproef, de hoogte en selectiviteit van de respons, en de herweging waarmee beoogd wordt om de selectiviteit en vertekening van de bevindingen te reduceren. Het doel van dit eerste deel is om een verantwoording te geven van de kwaliteit van het NKO 2006, vooral vanuit het perspectief van de responsverbetering.

In het tweede deel van het boek wordt als het ware een kijkje in de keuken van het CBS genomen, door de werkzaamheden rond de uitvoering van het enquêteonderzoek te geven (hoofdstukken 6 tot en met 11). De benaderingsfilosofie bij het ontwikkelen van de vragenlijst wordt gedemonstreerd in hoofdstuk 6. In de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op het veldwerk, waaronder het trainen van het interviewcorps, het gebruik van attenties bij aanschrijfbrieven, het testen van de vragenlijsten, het monitoren van het veldwerk en het evalueren van het NKO door de interviewers.

In het derde deel (hoofdstukken 12 tot en met 17) wordt op enkele resultaten van het NKO ingegaan. Gestart wordt met een overzicht van het vertrouwen van de kiezers in stemcomputers. Daarna wordt ingegaan op de achterban van de politieke partijen: wat zijn hun opvattingen over de politiek, wat vinden ze van het regeringsbeleid en hoe betrokken zijn ze bij de politiek? We vervolgen met de door de kiezers ervaren nationale problemen. Verder komt de relatie met Europa aan de orde, en wordt het gebruik gedemonstreerd van registerinformatie, in de vorm van inkomensgegevens van de periode 2002–2005, die aan de gegevens van het NKO zijn gekoppeld en waarmee de relatie tussen politieke kenmerken en (langdurige) lage inkomensgroepen in kaart wordt gebracht. Ten slotte komt de transitie in het stemgedrag tussen 2003 en 2006 aan de orde, waarbij ook een modeltoepassing wordt gedemonstreerd op basis van de uitslagen per gemeente in 2003 en 2006.

In de bijlage worden de verschillen in politieke opvattingen en gedrag tussen de achterbannen van de politieke partijen in de vorm van tabellen opgenomen.

In dit hoofdstuk wordt verder kort ingegaan op de opzet van het onderzoek, de steekproef en de respons, waarbij wordt aangegeven in welke hoofdstukken diverse aspecten daarvan nader worden toegelicht.

1.2 *Globale onderzoeksopzet van het NKO 2006*

Een NKO vindt vlak voor en vlak na de verkiezingen bij dezelfde personen plaats. Het onderzoek vóór de verkiezingen wordt de eerste golf, het onderzoek na de verkiezingen de tweede golf genoemd. Sinds enkele jaren wordt daarnaast een korte schriftelijke vragenlijst bij de deelnemers aan het onderzoek achtergelaten. Het onderzoek in de eerste golf gebeurde in zes weken vóór de verkiezingen van 22 november, tussen 10 oktober tot 21 november, het tweede-golfonderzoek werd direct na de verkiezingen gedaan. Om de effecten van de campagne op het (voorgenomen) stemgedrag in kaart te brengen, was het nodig de eerste vraaggesprekken zo goed mogelijk te verdelen over de veldwerkperiode. Bij de uitzet van de steekproef is daar rekening mee gehouden en is een benaderingstrategie gevolgd om de respons optimaal over de zes weken te spreiden.

Zo'n twee maanden voor de verkiezingen zijn de stemgerechtigden benaderd om aan het onderzoek mee te doen. Van hen gaat potentieel één op de vijf niet stemmen. Van deze groep potentiële niet-stemmers doet een gedeelte mee aan het onderzoek. We hebben sterke aanwijzingen dat een deel van deze respondenten toch is gaan stemmen. Dit is dan het resultaat van de deelname aan het onderzoek of van de uitnodiging in de aanschrijfbrief. Dit heet het stimuluseffect. Om de grootte van dit effect te onderzoeken, is na de verkiezingen in andere CBS-onderzoeken, het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en de Enquête Beroepsbevolking (EBB), ook de vraag naar het stemgedrag opgenomen. In hoofdstuk 4 worden de resultaten van dit onderzoek besproken.

1.3 *Steekproef*

Veel enquêteonderzoek waarover in kranten wordt gepubliceerd, is tegenwoordig gebaseerd op zogenoemde accesspanels. Respondenten melden zich aan om (soms tegen betaling) regelmatig enkele vragen te beantwoorden. Voor wetenschappelijk onderzoek zijn dergelijke panels minder geschikt omdat veel groepen, bijvoorbeeld mensen zonder computeraansluiting, niet meedoen (Bethlehem, 2006). In kiezersonderzoeken wordt daarom al sinds jaar en dag gebruik gemaakt van andere onderzoeksontwerpen, zoals een adressensteekproef, waarbij per adres (huishouden) een persoon geselecteerd wordt. Omdat het electoraat uit personen bestaat en de kans dat een persoon geselecteerd wordt groter is als het huishouden kleiner is, is het beter om personen te trekken uit een steekproef van personen. Dit is in 2006 gebeurd.

Tabel 1.1 leert dat sinds 1971 de respons is gedaald tot 33 procent (eerste golf) en 27 procent (tweede golf) in 2002. In het NKO 2006 is de respons sterk toegenomen tot 72 procent (eerste golf) en 64 procent (tweede golf).

Tabel 1.1
Steekproeven en respons in het NKO 1971–2006

Steekproefkader		Bruto Steekproef	Netto steekproef			
			eerste golf		tweede golf	
		<i>abs.</i>	<i>abs.</i>	%	<i>abs.</i>	%
1971	Kiesregisters	3 330	2 495	75	1 980	59
1972	Register huishoudens	2 237	1 526	68	1 036	46
1977	Mini census*	2 742	1 856	62	1 434	48
1981	Adressenbestand	3 326	2 305	69	1 620	49
1982	Adressenbestand	2 472	1 541	62	–	–
1986	Adressenbestand	2 772	1 630	59	1 356	49
1989	Adressenbestand	3 808	1 754	46	1 506	40
1994	Adressenbestand	3 816	1 812	47	1 527	40
1998	Kiesregisters	4 207	2 101	50	1 816	43
2002	Telefoonbestand ¹⁾	5 791	1 907	33	1 574	27
2003	Telefoonbestand ²⁾	5 791	1 271	22	–	–
2006	Gemeentelijke Basisadministratie	3 920	2 806	72	2 521	64

¹⁾ Binnen 90 geselecteerde gemeenten is een steekproef van 8 893 telefoonnummers getrokken, waarvan er 5 791 telefonisch bereikt konden worden.

²⁾ In 2003 is geen nieuwe steekproef samengesteld, maar zijn de personen die in 2002 hebben meegedaan voor een derde keer benaderd.

Voor enquêtes onder personen en huishoudens maakt het CBS gebruik van een tweetrapssteekproef. In de eerste trap worden de primaire eenheden (gemeenten) geselecteerd en wordt het aantal te selecteren secundaire eenheden (personen) vastgesteld. De grootste gemeenten, waaronder Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, worden automatisch aan de steekproef toegevoegd. Deze secundaire eenheden worden in de tweede trap getrokken.²⁾

Het aantal te trekken personen binnen de gemeenten is op twaalf vastgesteld. Uit ervaring is bekend dat meer steekproefpersonen getrokken moeten worden dan daadwerkelijk benaderd kunnen worden, omdat ongeveer 6 procent van de getrokken steekproefpersonen uitvalt (tabel 1.2). Om die reden zijn in eerste instantie 4 494 personen getrokken. Daarvan zijn er 187 afgefallen omdat ze niet de Nederlandse nationaliteit bezitten en niet tot de stemgerechtigde bevolking behoren. Verder zijn 66 personen verwijderd omdat ze in het afgelopen jaar al in een andere CBS-steekproef zaten. Ook personen die in een tehuis of instelling woonden (58 personen) of van wie de gemeenten geen naam, adres of woonplaats konden geven (52 personen) zijn buiten de steekproef gelaten. Ten slotte zijn elf personen verwijderd die in een gebied wonen waar het CBS geen *face-to-face* enquêtering verricht, zoals in de Bijlmer, op Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog. Voor het NKO is ook op Texel geen aan-huis-enquêtering verricht.

Tabel 1.2
Steekproefverantwoording NKO, 2006

	10 okt.–31 okt.	1 nov.–21 nov.	Totaal
	<i>abs.</i>		
Getrokken	2 247	2 247	4 494
Niet beschikbaar voor uitzet:	247	247	494
w.v.			
Niet de Nederlandse nationaliteit	91	96	187
In eerdere CBS steekproef	26	40	66
Geinstitutionaliseerde bevolking	32	26	58
NAW-gegevens onvolledig of onbekend	18	34	52
Gebied buiten waarneming	7	4	11
Te veel getrokken adressen	73	47	120
Beschikbaar voor uitzet	2 000	2 000	4 000

1.4 Maatregelen om de respons te verhogen

Er is gestreefd naar een respons van minstens 55 procent bij het eerste gesprek. De twee gesprekken zouden met minstens 1 800 personen gevoerd moeten worden. Dit was geen eenvoudige opgave. Het NKO staat namelijk bekend als een lastig onderzoek en de respons is doorgaans aanmerkelijk lager dan in ander enquêteonderzoek. Dit komt doordat een deel van de personen die benaderd worden weinig binding hebben met de politiek. Zo is het aantal niet-stemmers stevast ondervertegenwoordigd in het NKO. Dit geldt ook voor de stemgerechtigden die weinig kennis over de politiek hebben en/of niet geïnteresseerd zijn in politiek.

De doelstelling van minstens 55 procent respons is vooral gebaseerd op de gerealiseerde responspercentages bij een aantal andere CBS-onderzoeken. Deze percentages liggen inmiddels boven de 65 procent. Die hoge respons is waarschijnlijk te danken aan een efficiëntere organisatie van het veldwerkapparaat sinds 2002. Daarnaast is een aantal concrete maatregelen genomen om de respons te verhogen, zoals een meer toegesneden benaderingsstrategie en het intensiever trainen van de interviewers (De Bie en Luiten, 2005; Luiten, 2006). Ook het verhogen van het aantal contactpogingen van drie naar zes heeft de respons verbeterd, vooral onder allochtonen (Schmeets, 2005).

Voor het NKO zijn daarnaast extra maatregelen getroffen om de respons te verhogen. Het geven van een attentie bij de aanschrijfbrief was daar een van. Uit een experiment dat eind 2005 was uitgevoerd, was duidelijk geworden dat door het geven van een attentie de respons zou kunnen toenemen met 5 tot 9 procentpunt (zie hoofdstuk 7). Het geven van een attentie werkte vooral goed in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Ook de aanschrijfbrief is aangepakt voor het onderzoek.

Een aanschrijfbrief waarin de nadruk teveel ligt op het politiek-inhoudelijke deel van het onderzoek is af te raden (Schmeets en Janssen, 2002). Dit schrikt personen met geringe belangstelling voor de politiek en/of met weinig politieke kennis af. Een meer 'neutrale' aanschrijfbrief geniet de voorkeur.

Verder zijn voor het NKO specifieke interviewerinstructies ontwikkeld. De interviewers hebben geleerd om aanvankelijke weigeraars toch over te halen om mee te doen met het onderzoek (zie hoofdstuk 8). Ten slotte is de vragenlijst nagekeken op respondent- en interviewervriendelijkheid. Daarmee werd beoogd de interviewer-variantie zo klein mogelijk te maken en de validiteit van de antwoorden te verhogen. Ook zou hierdoor de respons kunnen worden vergroot. (zie hoofdstuk 6).

1.5 Respons van het NKO 2006

De oorspronkelijke steekproef van 4 000 personen bevat een aantal zogeheten kaderfouten. Dit zijn personen zonder bestaand adres, personen die inmiddels zijn overleden of verhuisd, naar het buitenland of naar een verzorgings- of verpleeghuis. In totaal behoorden 80 van de 4 000 geselecteerde personen tot deze kaderfouten. De netto steekproef was dus 3 920 (tabel 1.3).

Naast de kaderfouten is er administratieve non-respons als gevolg van taalbarrières, verhuizingen binnen Nederland, en onbewerkte of onvolledig bewerkte adressen. In totaal zijn 125 personen (3,1 procent) als administratieve non-respons afgeboekt. De overige non-respons bestaat uit weigeringen (20,6 procent), geen contacten (2,8 procent) en personen die geen gelegenheid hadden om in de veldwerkperiode het interview te houden (6,1 procent). In totaal zijn 1 159 personen niet bereikt.

Tabel 1.3
Respons en non-respons, eerste golf van de aan-huis-gesprekken (CAPI)

	abs.	%
Bruto steekproef	4 000	100,0
Onderzoekspersoon overleden	7	0,1
Onderzoekspersoon verhuisd naar buitenland	21	0,5
Onderzoekspersoon naar instelling of tehuis	18	0,5
Onderzoekspersoon onbekend / anders	34	0,8
Netto steekproef	3 920	100,0
Retour verzonden adressen	6	0,2
Onderzoekspersoon verhuisd binnen Nederland	78	2,0
Weigering	807	20,6
Non-contact	111	2,8
Geen gelegenheid tijdens veldwerkperiode	241	6,1
Taalbarriere	41	1,0
Afgebroken interviews	19	0,5
Respons CAPI eerste golf	2 623	66,9

De respons is verdeeld over volledige respons (2 623 personen, 66,9 procent) en afgebroken interviews (19 personen), bij elkaar 67,4 procent. Deze 66,9 procent gebruiken we als het responscijfer van het eerste gesprek gebaseerd op de aan-huis-interviews.

De weigeraars en non-contacts van de eerste golf zijn met een verkorte vragenlijst telefonisch (CATI) of met een schriftelijke vragenlijst (PAPI) herbenaderd. Dit leverde een aanvullende respons van 3,3 procent en 1,4 procent op. Daarmee komt de totale respons van het eerste gesprek op 71,6 procent.

In de tweede golf verdwijnt weer een deel omdat niet iedereen wilde meedoen aan een vervolggesprek of niet bereikt kon worden. Van de 66,9 procent blijft 60,2 procent via de aan-huis-benadering (CAPI) over. Ook de personen die de vragen van de verkorte vragenlijst telefonisch of op papier hebben beantwoord, zijn na de verkiezingen op dezelfde manier benaderd. Dit leverde een respons op van 3,2 procent telefonisch en 1,0 procent met een schriftelijke vragenlijst. De totale respons op basis van twee gevoerde gesprekken is dus 64,4 procent.

Bij de 2 359 personen waarmee een CAPI-interview is gehouden, is na de verkiezingen een schriftelijke vragenlijst achtergelaten. 1 895 personen hebben deze vragenlijst ingevuld en teruggestuurd, dit is 48,3 procent van de oorspronkelijke steekproef. Zij hebben dus meegedaan aan twee aan-huis-gesprekken en hebben de schriftelijke vragenlijst geretourneerd.

1.6 Slot

Bij de gekozen benaderingsstrategie hebben we ons bepaalde doelen gesteld. Het belangrijkste doel was om minstens 55 procent respons te realiseren na een gesprek en met 1 800 personen beide gesprekken te voeren. Dit is ruimschoots gerealiseerd. Zonder de herbenadering met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst was de respons 66,9 procent (eerste gesprek) en 60,2 procent (tweede gesprek). Door de herbenadering werd de respons zo'n 4 tot 5 procent hoger: 71,6 procent (eerste gesprek) en 64,4 procent (tweede gesprek).

In de volgende hoofdstukken wordt nader ingegaan op de mate waarin bepaalde bevolkingsgroepen – mannen en vrouwen, jongeren en ouderen – meer of minder in het NKO zijn vertegenwoordigd. Ook worden de bevindingen van het NKO vergeleken met de stembusuitslag in 2006. Tevens gaan we na welke gevolgen het specifieke onderzoeksontwerp van het NKO, met twee golven en een mix van benaderingen – aan-huis (CAPI), telefonisch (CATI) en schriftelijk (PAPI) – heeft voor de selectiviteit van de respons.

Afrondend, kunnen we constateren dat het mogelijk is om voor een lastig onderzoek als het NKO een hoge respons te realiseren. Dat is gebeurd met een specifieke benaderingsstrategie, die hierna wordt beschreven.

Literatuur

Aarts, K., Kolk, H., van der, en M. Rosema (red.) (2007) *Een verdeeld Electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Spectrum, Utrecht).

Bethlehem, J. (2006) *Representativiteit van web-surveys – Een illusie?* CBS-rapport 205340109 (Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg).

Berkel, K., van (2006) *Steekproef voor het NKO*. CBS-rapport SOO-2007-H100 (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

Bie, S., de, en A. Luiten (2005) *Lifting Response Rates – part two*. Paper presented at the 16th International Workshop on Survey Nonresponse, Taellberg, August, 2005.

Luiten, A. (2006) *Lifting response. The Influence of Fieldwork Strategy and Refusal Avoidance Training on Response Rates*. Paper presented at the 17th International Workshop on Household Survey Nonresponse, Omaham August 27–30.

Schmeets, H. (2005) Slecht bereikbare allochtonen, autochtone weigeraars. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen* (Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen), 81–87.

Schmeets, H. en J.P.G. Janssen (2002) Using national registrations to correct for selective non-response. Political preference of ethnic groups. *Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001. Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective* (Statistics Canada, Ottawa/Hull).

Van der Kolk, H. (2000) Bijlage: Nationaal Kiezersonderzoek 1971–1998. In: Thomassen, J. Aarts, K. en H. van der Kolk (red.) *Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998* (SDU, Den Haag), 219–234.

Noten in de tekst

1) Voor meer informatie zie: www.dpes.nl

2) Zie uitvoeriger hoofdstuk 3.

2. *Het ontwerp*

Kees van Berkel en Mariëtte Vosmer

2.1 *Inleiding*

In het vorige hoofdstuk is ingegaan op de achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek. Daarin is op hoofdlijnen het ontwerp geschetst dat gekenmerkt wordt door een aan-huis-bezoek zowel voor als na de verkiezingen. Dit zogenoemde paneldesign is echter verder bewerkt om de respons te optimaliseren. Zo zijn de personen herbenaderd indien ze niet wilden meedoen, is een attentie bij de aanschrijfbrief gevoegd, is het veldwerk nauwgezet gevolgd en werden toegesneden maatregelen getroffen om de kwaliteit te verhogen.

In dit hoofdstuk wordt de implementatie van het ontwerp van het NKO beschreven. Wensen en ideeën die zorgdragen voor een optimale respons worden geconfronteerd met de praktijk. En dat is geen sinecure. De randvoorwaarden die zijn gesteld aan de uitvoering van het NKO-hoofdonderzoek zijn uitgangspunt geweest voor het ontwerp van een basisdesign en de bijbehorende benaderingsstrategie (schema 2.1). Daarnaast is een aanvullend design gemaakt voor de extra wensen die kenbaar zijn gemaakt.

Schema 2.1 Randvoorwaarden

Bij het ontwerp waren de volgende randvoorwaarden van toepassing:

- Het NKO wordt in twee golven uitgevoerd, waarvan de eerste golf in de zes weken voorafgaand aan de verkiezingsdatum van 22 november 2006 en de tweede golf in de zes weken volgend op de verkiezingsdatum.
- Gelijkmatische spreiding van de gerealiseerde interviews in ruimte en tijd in de eerste golf. De tweede golf wordt zo snel als mogelijk afgehandeld na de verkiezingsdatum.
- Een gewenst responspercentage van 55 procent in de eerste golf en 45 procent na de tweede golf. Na de tweede golf moeten met minstens 1 800 personen twee vraaggesprekken gevoerd zijn.
- Investeren in de kwaliteit van de data.
- De benaderingswijze in de eerste golf is aan-huis. De benaderingswijze in de tweede golf is bij voorkeur aan-huis, maar mag eventueel met een andere mode.

- De duur van de vragenlijst in eerste en tweede golf is gemiddeld 50 minuten.
- De mogelijkheid bestaat om aan de elektronische aan-huis-vragenlijsten een beperkt aantal vragen toe te voegen voor het geval zich in de samenleving een relevante gebeurtenis voordoet.
- Na afloop van het interview in de tweede golf dienen de interviewers een schriftelijke vragenlijst aan de respondent te geven. Aan de respondent wordt verzocht om deze op korte termijn in te vullen en te retourneren naar het CBS. Deze schriftelijke vragenlijst wordt door het CBS gedigitaliseerd.
- De interviewduur van telefonische vragenlijsten mag gemiddeld maximaal 15 minuten duren.
- De vragenlijsten moeten zo worden opgesteld dat de interviewers de binnen het CBS gangbare interviewtechnieken toe kunnen passen.
- Bij het steekproefontwerp moet men dezelfde uitgangspunten hanteren als bij andere CBS-persoonsteekproefonderzoeken.

In discussies over de opzet van het NKO kwam een aantal suggesties en wensen naar voren (schema 2.2). Een hoge respons op basis van het eerste gesprek is vooral zinvol indien er ook een hoge respons bij het tweede gesprek wordt gerealiseerd, dus wanneer de paneluitval beperkt blijft. In de tweede golf wordt immers het stemgedrag bepaald, waaraan de informatie van de eerste golf vaak gerelateerd wordt.

Schema 2.2 Aanvullende suggesties

In het overleg tussen de SKON en het CBS is een aantal suggesties naar voren gekomen:

- Een zo hoog mogelijke respons in de eerste en tweede golf.
- In de tweede golf wordt behalve de panelsteekproef met respondenten uit eerste golf een verse steekproef benaderd om het stimuluseffect te meten.
- Een mixed-mode experiment in het kader van non-responsonderzoek.
- Toepassen van incentives.
- Onderzoek naar de invloed van interviewers op de uitkomsten.
- Onderzoek onder 14–18 jarigen in de tweede golf.
- Toevoegen van een tweetal kernvragen aan Enquête Beroepsbevolking en/of Gezondheidsenquête in de tweede golf.

Een ander punt was het meten van het zogenoemde stimuluseffect. Om daar meer zicht op te krijgen, zou idealiter een verse steekproef getrokken moeten worden om

de resultaten te vergelijken met die van de tweede golf. Vanwege kosten en logistieke overwegingen is dit niet doorgevoerd, maar is een andere oplossing voorgesteld in de vorm van het toevoegen van de vraag naar het stemgedrag en politieke interesse in de Enquête Beroepsbevolking (EBB) en de Gezondheidsenquête (GE) in de periode van 23 november tot en met 31 december. Een bijkomend voordeel daarvan was dat aanvullende onderzoeksvragen beantwoord konden worden door deze informatie te linken aan die van de EBB en de GE. Door de grotere massa van het EBB-onderzoek was het mogelijk om ook de achterban van kleinere politieke partijen te beschrijven.

Voor het optimaliseren van de respons werd voorgesteld om gebruik te maken van attenties en om de respondenten bij een non-respons te herbenaderen met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst. Een dergelijke mixed-mode opzet zou bovendien bruikbaar zijn om de gevolgen van het inzetten van andere modes op de selectiviteit van de respons na te gaan. Onderzoek naar mogelijke invloed van de interviewers op het antwoordgedrag van de respondenten werd naar voren gebracht. En, ten slotte, het benaderen van de 14–18 jarigen. Bij de volgende verkiezingen wordt ernaar gestreefd om de personen die aan het NKO 2006 hebben meegedaan wederom te benaderen. Dan ontbreekt informatie over de 14–18 jarigen, tenzij deze personen in 2006 zouden zijn benaderd. Vandaar dat het nuttig is om ook onder deze groep informatie te verzamelen.

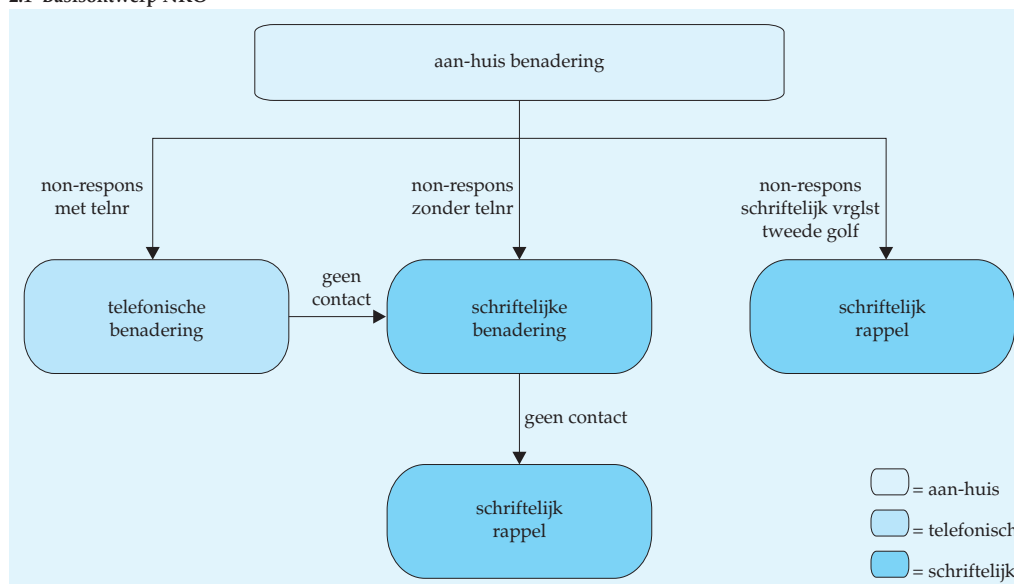
2.2 Basisontwerp

In figuur 2.1 is het basisontwerp voor het NKO 2006 schematisch weergegeven. Gelet op de uitgangspunten is voor het NKO 2006 een personensteekproef getrokken van 4000 personen. Deze personen zijn in de eerste golf aan-huis benaderd. Vanwege logistieke redenen is de steekproef gesplitst in twee deelsteekproeven van elk tweeduizend personen. De eerste deelsteekproef is aan-huis benaderd van 10–31 oktober, de tweede van 1–21 november (tabel 2.1). In de periode van 23 november tot en met 4 januari zijn degenen die in de eerste golf aan-huis hebben gerespondeerd opnieuw aan-huis benaderd. Deze personen zijn als één portie aangeboden zodat deze portie zo snel mogelijk na de verkiezingsdatum afgehandeld kon worden.

Tabel 2.1
Gegevens over de aan-huis-porties eerste en tweede golf

Aan-huis-portie	Golf	Startdatum	Einddatum	Schatting aantal te benaderen personen
1	1	10-10-2008	31-10-2008	2 000
2	1	1-11-2008	21-11-2008	2 000
3	2	23-11-2008	4-1-2008	2 200

2.1 Basisontwerp NKO

De benaderingsstrategie, die bij de aan-huis benaderingen in de eerste golf is toegepast, komt overeen met de benaderingsstrategie die voor vergelijkbare CBS-onderzoeken wordt gehanteerd. Voor een gedetailleerde beschrijving van deze benaderingsstrategie, zie bijlage. Deze benaderingsstrategie is in de tweede golf aangepast aan de randvoorwaarde dat de portie zo snel mogelijk afgehandeld moest worden.

In de eerste golf is er sprake van een elektronische vragenlijst, terwijl in de tweede golf zowel een elektronische als een schriftelijke vragenlijst is gebruikt. De schriftelijke vragenlijst is achtergelaten bij de respondent. Als de schriftelijke vragenlijst een of twee weken na de interviewdatum nog niet teruggestuurd was, volgde een schriftelijk rappel. Zie tabel 2.2.

Tabel 2.2
Gegevens rappel schriftelijke vragenlijst tweede golf

Interviewdatum	Rappeldatum	Schatting aantal te rappelleren personen
23–29 november	7 december	216
30 november–6 december	14 december	162
7–13 december	21 december	108
14–20 december	28 december	54
21–27 december	4 januari	54

Om het aantal gerealiseerde vraaggesprekken op de kernvragen te verhogen en de nauwkeurigheid van de uitkomsten te vergroten, zijn de non-respondenten die voor de aan-huis-benadering in aanmerking kwamen in beide golven herbenaderd met een verkorte telefonische of schriftelijke vragenlijst. De verkorte vragenlijst bevatte een aantal kernvragen uit de aan-huis-vragenlijst van de desbetreffende golf. Non-respondenten uit de aan-huis-benadering zijn wekelijks geselecteerd en gesplitst naar personen van wie wel en van wie geen telefoonnummer bekend was. De personen met telefoon zijn gedurende twee weken telefonisch herbenaderd voorzover de verkiezingsdatum niet werd overschreden (eerste golf) of tot het einde van de waarnemingsperiode (12 januari), zie tabel 2.3.

De personen zonder telefoon werden schriftelijk herbenaderd met een verkorte schriftelijke vragenlijst. Ook de personen die tijdens de telefonische herbenadering niet werden bereikt, en dus als 'geen contact' zijn afgeboekt, werden schriftelijk herbenaderd. Personen die een schriftelijke vragenlijst hadden ontvangen en die binnen een bepaalde periode niet reageerden, werden schriftelijk gerappelleerd.

Tabel 2.3
Gegevens over de belporties eerste en tweede golf

Belportie	Golf	Startdatum	Einddatum	Belperiode	Schatting omvang
1	1	16 oktober	29 oktober	14 dagen	135
2	1	23 oktober	5 november	14 dagen	135
3	1	30 oktober	12 november	14 dagen	135
4	1	6 november	19 november	14 dagen	216
5	1	13 november	21 november	9 dagen	135
6	1	20 november	21 november	2 dagen	135
7	2	23 november	6 december	14 dagen	446
8	2	30 november	13 december	14 dagen	33
9	2	7 december	20 december	14 dagen	25
10	2	14 december	27 december	14 dagen	17
11	2	21 december	3 januari	14 dagen	8
12	2	28 december	10 januari	14 dagen	8
13	2	4 januari	12 januari	9 dagen	28

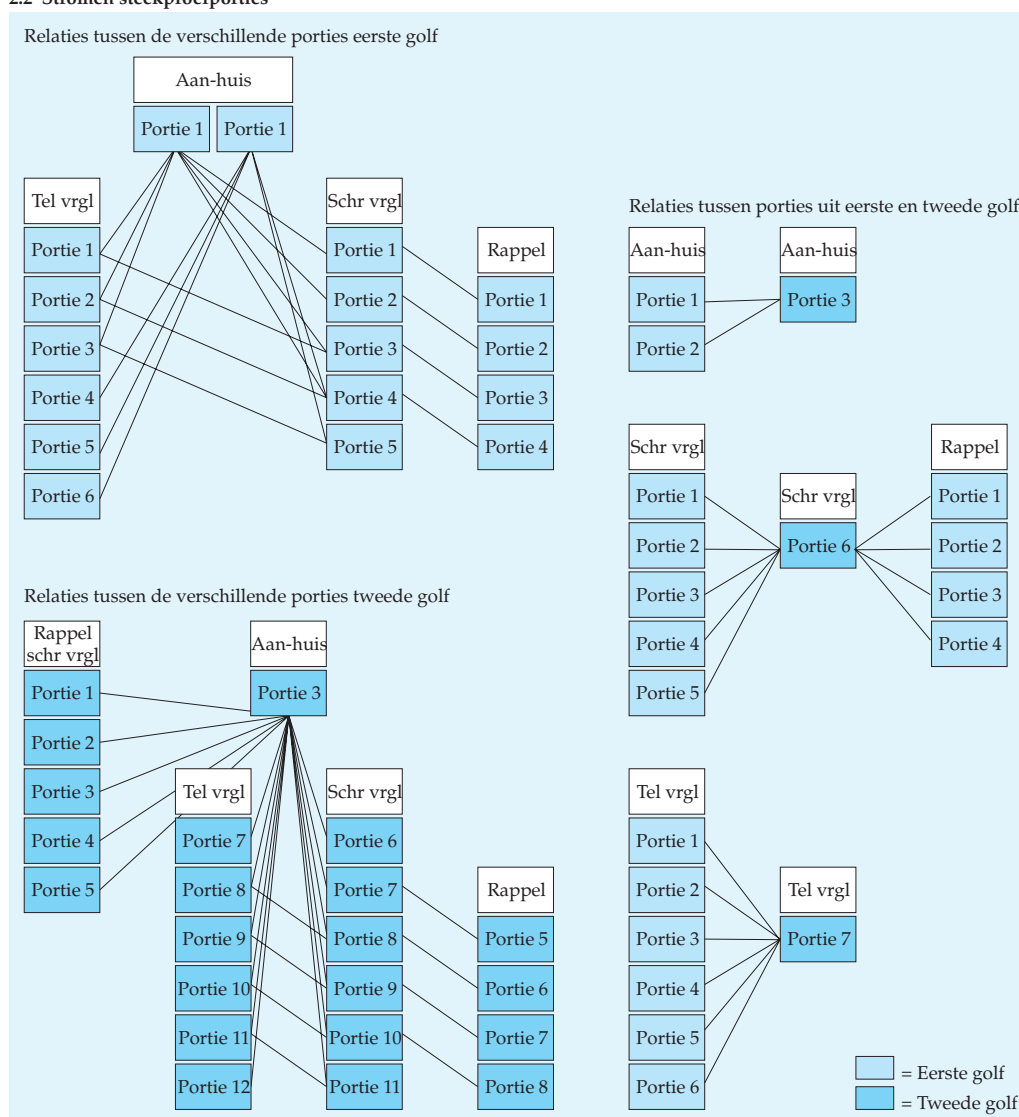
Tabel 2.4
Gegevens schriftelijke porties en rappelporties

Schriftelijke portie	Golf	Verzenddatum	Rappeldatum	Periode tussen verzending en rappel	Schatting omvang verzending	Schatting omvang rappel
1	1	16 oktober	26 oktober	11 dagen	90	81
2	1	23 oktober	2 november	11 dagen	90	81
3	1	30 oktober	9 november	11 dagen	96	87
4	1	6 november	16 november	11 dagen	150	135
5	1	13 november	–	–	96	–
6	2	23 november	7 december	14 dagen	71	14
7	2	30 november	14 december	14 dagen	22	20
8	2	7 december	21 december	14 dagen	17	15
9	2	14 december	28 december	14 dagen	11	10
10	2	21 december	4 januari	14 dagen	6	5
11	2	28 december	–	–	6	–
12	2	4 januari	–	–	19	–

Inge vulde schriftelijke vragenlijsten die tot en met de verkiezingsdatum (eerste golf) dan wel tot en met 12 januari (tweede golf) werden ontvangen, zijn als respons afgeboekt. De termijn tussen de verzending van de schriftelijke vragenlijst en het schriftelijke rappel verschilde per golf. Het moment van rappelleren is zo gekozen dat het rappel vlak voor het weekend in de bus lag, wat de kans op respons vergroot (tabel 2.4).

In figuur 2.2 zijn de stromen tussen de verschillende steekproefporties binnen en tussen de golven weergegeven. Voor de herbenadering zijn non-respondenten

2.2 Stromen steekproefporties

geselecteerd die tijdens de aan-huis-benadering waren afgeboekt met het eindresultaat 'weigering', 'geen gelegenheid tijdens veldwerkperiode' of 'geen contact'. De eindresultaten 'weigering' of 'geen gelegenheid tijdens veldwerkperiode' konden vanaf de eerste dag van de veldwerkperiode worden bereikt. Het eindresultaat 'geen contact' kon pas worden gerealiseerd aan het eind van de veldwerkperiode, omdat de interviewer de hele veldwerkperiode de gelegenheid had om de desbetreffende persoon te bereiken.

De 'geen contacten' uit de eerste golf uit de aan-huis-deelsteekproef van oktober waren op 1 november bekend. Degenen van wie een telefoonnummer bekend was, zijn geselecteerd voor telefonische herbenadering en toegevoegd aan belpartie 4 die startte op 6 november. Degenen zonder telefoonnummer zijn op die dag schriftelijk herbenaderd. De 'geen contacten' uit de eerste golf uit de aan-huis-deelsteekproef van november waren bekend op 22 november. Zij kwamen dus niet in aanmerking voor herbenadering.

De 'geen contacten' van de aan-huis-benadering uit de tweede golf waren op 5 januari bekend. Zij konden tot 12 januari zowel telefonisch als schriftelijk worden herbenaderd. Een schriftelijk rappel behoorde niet tot de mogelijkheden.

De respondenten uit de eerste golf werden in de tweede golf met dezelfde mode benaderd. Dit betekende dat de tweede golf werd gestart met drie porties: een aan-huis-portie, een telefonische portie en een schriftelijke portie. De non-respondenten uit de aan-huis-portie die in aanmerking kwamen voor herbenadering volgden de procedure voor de herbenadering zoals eerder beschreven. De 'geen contacten' uit de telefonische portie kwamen voor schriftelijke herbenadering in aanmerking, inclusief rappel, maar voorzover de waarneemperiode dit toeliet. Voor de personen in de schriftelijke portie bleef de benadering in de tweede golf beperkt tot een schriftelijke benadering inclusief rappel.

2.3 Benaderingsstrategie eerste en tweede golf per mode

2.3.1 Aan-huis-benadering

Het gewenste resultaat van de tweede golf is 1 800 respondenten die in beide golven aan-huis zijn benaderd. Voor het eerste gesprek diende 55 procent mee te doen op de te benaderen steekproef, exclusief kaderfouten. Rekening houdende met een geschatte paneluitval van 10 procent betekende dit dat 3 838 personen moesten worden benaderd in de eerste golf. Dit zou een verbetering van de respons betekenen ten opzichte van de Kiezersonderzoeken die in 2002 en 1998 zijn gehouden. Zo is 55 procent respons (2006) hoger dan de behaalde respons van 50 procent in 1998 en beduidend hoger dan de respons van 28 procent in 2002. Voorts is de schatting van 10 procent paneluitval lager dan de paneluitval in het NKO van 2002. Ter compensatie van de kaderfouten en eventuele lagere responsresultaten dan gewenst, is besloten om een steekproef van vierduizend personen te benaderen in de eerste golf.

Alle personen uit de steekproef zijn in de eerste golf aan-huis benaderd. De benaderingsstrategie die daarbij werd toegepast, was als volgt:

- De personen in de steekproef ontvingen voorafgaand aan het eerste bezoek in de eerste golf een zogenoemde aanschrijfbrief waarin het bezoek van de interviewer werd aangekondigd en het doel van het onderzoek werd toegelicht. In de tweede golf werd geen aanschrijfbrief verstuurd.
- In de eerste golf werden alle steekproefpersonen in de eerste helft van de waarnemperiode van drie weken ten minste één keer bezocht. Was de beoogde respondent thuis, dan probeerde de interviewer een afspraak te maken voor een interview, en wel zo dat een goede spreiding van de responsen in de tijd werd bereikt.
- Indien in de eerste golf een respons werd bereikt, probeerden de interviewers een afspraak te maken voor het vervolgesprek in de tweede golf. Deze afspraken werden zo kort mogelijk na de verkiezingsdatum gepland. Dit impliceerde dat in tegenstelling tot de eerste golf in de tweede golf de responsen zoveel mogelijk geconcentreerd werden aan het begin van de veldwerkperiode.
- Bij de eerste drie vergeefse bezoeken werd een kaartje achtergelaten. Vanaf het derde bezoek probeerde de interviewer telefonisch contact te leggen met de beoogde respondent om een afspraak te maken voor een interview. De interviewer bleef ondertussen het adres bezoeken.
- Een adres kon uitsluitend worden afgeboekt met als eindresultaat ‘geen contact’ na zes vergeefse bezoeken, die gelijkmatig gespreid waren over de gehele veldwerkperiode van drie weken.
- Bij personen die respondeerden in de tweede golf werd een schriftelijke vragenlijst achtergelaten met aanvullende vragen. De respondenten werden verzocht deze vragenlijst zo spoedig mogelijk te retourneren aan het CBS in de meegeleverde retourenvelop. Personen die na een week nog geen vragenlijst hadden teruggestuurd, werden schriftelijk gerappelleerd. Bij de rappelbrief werd de schriftelijke vragenlijst weer meegestuurd en een retourenvelop.

In het eerste gesprek is meteen een afspraak gemaakt voor het interview in de tweede golf. Dat tweede gesprek werd bij voorkeur door dezelfde interviewer gedaan.

Hoewel de steekproeven zo kort mogelijk voor aanvang van de aan-huis-benaderingen in de eerste golf waren getrokken, viel niet te voorkomen dat het adres niet juist was, bijvoorbeeld omdat de steekproefpersoon was verhuisd. In de vragenlijst van het aan-huis-interview van de eerste golf is gevraagd naar een mogelijke verhuizing tussen de eerste en tweede golf. Stond de respondent op het punt te verhuizen, dan werd het nieuwe adres genoteerd. Desondanks kon het voorkomen dat de interviewer in de tweede golf moest constateren dat de respondent niet meer op hetzelfde adres woonde. Was de respondent binnen de gemeente verhuisd, dan is de geselecteerde persoon op het nieuwe adres benaderd.

2.3.2 *Herbenadering*

Wekelijks werden de non-respondenten met telefoon uit de aan-huis-benaderingen geselecteerd ten behoeve van de herbenadering met de verkorte telefonische vragenlijst. In de eerste golf is dit wekelijks op maandagochtend gedaan waarna nog diezelfde dag werd gestart met de telefonische herbenadering. In de tweede golf gebeurde dit op de donderdagochtend. De telefonische herbenadering vond plaats in tweewekelijkse perioden die elkaar overlaptten.

De benaderingsstrategie voor de telefonische benadering is als volgt:

- er werd geen aanschrijfbrief verstuurd om de telefonische benadering aan te kondigen
- er werden drie contactpogingen gedaan, gespreid over de dagen van de veldwerkperiode
- voor alle steekproefpersonen vond de eerste contactpoging plaats in de eerste week van de veldwerkperiode
- per contactpoging werden drie belpogingen gedaan, gespreid over de dag.

Anders dan bij de aan-huis-benaderingen was het bij de telefonische benadering minder relevant dat in de eerste golf een afspraak werd gemaakt voor de tweede golf en dat het interview door dezelfde interviewer werd gevoerd.

Schriftelijke herbenadering gebeurde op dezelfde wijze: in de eerste golf op maandagochtend, in de tweede golf op donderdagochtend. De benaderingsstrategie voor de schriftelijke benadering was als volgt:

- wekelijks op maandag (eerste golf) dan wel donderdag (tweede golf) de verkorte schriftelijke vragenlijst versturen met een begeleidend schrijven;
- de ingevulde vragenlijst kon worden geretourneerd in de meegeleverde retourenvelop tot en met 22 november in de eerste golf en tot en met 12 januari in de tweede golf. Ingevulde vragenlijsten die na deze data terugkwamen, zijn tot een nader te bepalen datum wel afgeboekt maar niet in productie genomen;
- respondenten van wie de vragenlijst na 22 november binnenkwam, zijn in de tweede golf niet meer benaderd. Zij ontvingen hiervan een bericht met de reden;
- personen die na 11 dagen (eerste golf) respectievelijk 13 dagen (tweede golf) nog niet hadden gereageerd, werden schriftelijk gerappelleerd. Bij de rappelbrief werd de verkorte schriftelijke vragenlijst weer meegestuurd en een retourenvelop.

2.4 *Aanvullend design*

Om de respons te maximaliseren, is het basisdesign op een aantal punten aangepast. In de eerste plaats hebben interviewers een instructie van één dag gehad waarin uitgebreid aandacht is besteed aan het onderwerp 'medewerking verkrijgen'. Alle interviewers hebben aan deze instructie deelgenomen.

Als responsverhogende maatregel is als attentie een postzegelboekje met tien postzegels van 0,39 euro meegestuurd met de aanschrijfbrief. Per 1 januari 2007 werden de tarieven verhoogd. Om die reden is overwogen om aanvullend een boekje met tien postzegels van 0,05 euro mee te sturen. Hieraan kon geen gevolg worden gegeven omdat postzegels van 0,05 euro niet tijdig te verkrijgen waren.

Om de respons in de tweede golf te optimaliseren is ook deze golf aan-huis uitgevoerd en niet telefonisch, met dien verstande dat degenen die in de eerste golf telefonisch of schriftelijke hebben gerespondeerd na herbenadering in de tweede golf met dezelfde mode zijn benaderd. Om uitval tussen de eerste en tweede golf zoveel mogelijk te voorkomen, zijn in de eerste golf afspraken gemaakt voor het vervolgbezoek in de tweede golf.

Op basis van het NKO is het verwachte aantal respondenten van 2 200 in de eerste golf en 1 900 in de tweede golf te klein om uitspraken te kunnen doen over de achterban van kleine politieke partijen. Om meer massa te creëren, opdat uitspraken konden worden gedaan over de achterban van kleine politieke partijen, zijn NKO-vragen toegevoegd aan de Enquête Beroepsbevolking. Gedurende de waarnemperiode van de eerste golf zijn vragen naar het voorgenomen stemgedrag opgenomen in de vragenlijst van de EBB. Het gaat om de vragen of iemand van plan is te gaan stemmen, en zo ja, op welke partij. Deze NKO-vragen zijn aan ten hoogste één persoon per huishouden gesteld en wel aan degene die de interviewer als laatste aan de telefoon had. Was die persoon niet stemgerechtigd, dan kwamen de NKO-vragen te vervallen. De NKO-vragen zijn uiteindelijk aan ongeveer 4 500 personen gesteld.

Om de hierboven genoemde reden is ook besloten om NKO-vragen op te nemen in de Gezondheidsenquête. Dat moest het mogelijk maken om verbanden te kunnen leggen tussen politieke interesse en persoonskenmerken, waarover de Gezondheidsenquête (GE) uitvoeriger is. Tijdens de eerste golf van het NKO zijn de vragen naar voorgenomen stemgedrag aan de GE-vragenlijst toegevoegd. Deze vragen zijn gesteld aan ongeveer 1 200 personen van 18 jaar of ouder met de Nederlandse nationaliteit. Gedurende de tweede golf van het NKO zijn de vragen naar het feitelijk stemgedrag aan de GE-vragenlijst toegevoegd. Deze NKO-vragen zijn gesteld aan ongeveer 1 100 personen. Een bijkomend voordeel van additionele vragen in de EBB en de GE is dat hiermee ook het stimulouseffect kan worden nagegaan. Een alternatief zou zijn geweest om deze vragen voor te leggen aan een verse steekproef na 22 november, met een massa van minstens 300 personen. Hiervoor ontbraken echter de financiële middelen en de interviewercapaciteit. Om die reden is ook besloten om geen aanvullend onderzoek te doen onder de 14–18 jarigen. Wel is geprobeerd om zicht te krijgen op mogelijke effecten van de persoonskenmerken, zoals partijvoorkeur, van de interviewers op het antwoordgedrag van de respondenten. Alle interviewers die voor het NKO zijn ingezet hebben de schriftelijke vragenlijst ingevuld die voor de herbenadering van de eerste golf is gebruikt. Dit is gebeurd voor de aanvang van het veldwerk.

2.5 *Conclusies*

Voor het NKO 2006 is een complex design ontworpen met het oog om de respons te optimaliseren. Dit ontwerp heeft een panelkarakter (twee golven) en wordt gekenmerkt door een mixed-mode herbenadering. Door specifieke eisen – zoals een evenwichtige spreiding over de weken in de eerste golf – luisterde het verdelen van de steekproefporties in de tijd erg nauw. Tientallen datastromen moesten gevolgd worden om zonodig het design te kunnen bijstellen. Het voordeel van het design is het resultaat: een hoge respons met een geringe selectiviteit en een goede spreiding in de tijd. Een dergelijk design is erg arbeidsintensief. De vraag is dan ook of de responswinst van zo'n 5 procentpunten opweegt tegen de vereiste inspanningen. Het NKO 2006 heeft talrijke nuttige inzichten opgeleverd die bruikbaar zijn voor andere onderzoeken. Het mixed-mode design, bijvoorbeeld, heeft responswinst opgeleverd. Maar krijgen we met de telefonische en schriftelijke herbenadering vooral personen te pakken die minder politiek betrokken zijn? En wat betekent dat voor de vertekening van bepaalde kenmerken, zoals politieke interesse, politiek cynisme en opkomst? Ook de ervaringen met het geven van een attentie bij de aanschrijfbrief en de toegesneden instructie van de interviewers waren positief. Het trekken van de steekproef week niet af van veel reguliere steekproefonderzoeken die het CBS uitvoert. Er moest wel rekening worden gehouden met assumpties over uitval tussen de beide golven en de extra respons als gevolg van de herbenadering. Vanuit deze gezichtspunten kan het NKO 2006 getypeerd worden als complex en erg leerzaam.

Bijlage

Instructie voor het aan-huis benaderen van respondenten

Bij het benaderen van respondenten zet u de volgende stappen:

1. U stuurt de respondent of het adres de aanschrijfbrief, zo vroeg mogelijk als uw bezoekplanning toelaat. U streeft er naar om alle adressen in de eerste helft van de maand voor de eerste maal bezocht te hebben.
2. U gaat drie à vijf dagen na het verzenden van de brief langs bij het adres. Ten minste één van de eerste twee bezoeken aan het adres legt u af op een werkdag aan het eind van de middag of het begin van de avond, of op zaterdag.
3. U beschikt over vier verschillende bezoekkaartjes. U herkent de kaartjes aan het aantal witte stippen rechtsboven.
4. Treft u de respondent niet thuis aan, dan laat u het kaartje 1, '1e bezoek, niet thuis' achter. U herkent dit kaartje aan de ene witte stip rechtsboven. Op dit kaartje staat geen telefoonnummer. U vult op dit kaartje de datum in van uw bezoek, en uw naam. U mag hier niet uw eigen telefoonnummer noteren en ook geen visitekaartje of ander materiaal toevoegen.

5. Treft u de respondent wel thuis aan, dan probeert u een afspraak te maken voor een interview. Kan de respondent direct het interview geven, dan is het aan u om de situatie in te schatten. Uit oogpunt van efficiënte planning van het werk en het verhogen van de trefkans bij andere adressen, heeft het sterk de voorkeur om een afspraak te maken. Alleen als u er van overtuigd bent dat de afspraak niet volledig 'hard' zal zijn, is het uit oogpunt van respons aan te bevelen om het interview direct af te nemen.
6. U toont bij het eerste contact altijd uw legitimatiebewijs.
7. Als u een afspraak heeft gemaakt, vraag de respondent dan om zijn of haar telefoonnummer, zodat u contact op kunt nemen in het geval er iets mis mocht gaan met de afspraak. U laat het door u ingevulde kaartje 4, 'Afspraak' achter. U herkent dit kaartje aan de vier witte stippen rechtsboven. U noteert dag, datum en tijdstip van de afspraak op de daarvoor gereserveerde plaatsen. Achter 'CBS-medewerker' schrijft u uw naam, en u noteert achter '06-' het nummer van uw mobiele telefoon. Het noteren van het nummer van uw vaste telefoon thuis is niet toegestaan.
8. Als u een afspraak heeft gemaakt, bel de respondent dan vooraf om de afspraak te bevestigen. Dit voorkomt dat u voor een dichte deur komt te staan.
9. U bezoekt de adressen waar u niemand thuis trof voor een tweede keer. Voor elk adres kiest u in elk geval een ander dagdeel en/of een andere dag (inclusief de zaterdag) dan het vorige bezoek. De trefkans voor de meeste huishoudens en respondenten is het grootst aan het einde van de middag, in het begin van de avond en op zaterdag. U probeert dan ook uw contacten zo veel mogelijk op deze momenten te leggen. De ochtenden blijken doorgaans minder trefkans te leveren.
10. Treft u de respondent wederom niet thuis aan, dan laat u bij dit tweede bezoek het kaartje 2, '2e bezoek, niet thuis' achter. U herkent dit kaartje aan de twee witte stippen rechtsboven. Op dit kaartje staat het telefoonnummer van de helpdesk. U vult op dit kaartje de datum in van uw bezoek, en uw naam. U mag hier niet uw telefoonnummer noteren en ook geen visitekaartje of ander materiaal toevoegen.
11. U bezoekt de adressen waar u niemand thuis aantrof voor de derde keer. Voor elk adres kiest u in elk geval weer een ander dagdeel en/of een andere dag dan de vorige twee bezoeken, inclusief de zaterdag. Probeer de bezoeken ook te spreiden over verschillende weken.
12. Treft u wederom niemand thuis aan, dan laat u het door u met de hand ingevulde kaartje 3, 'Afspraak verzoek' achter, met daarop uw voorstel voor een datum en tijdstip voor een bezoek. U herkent dit kaartje aan de drie witte stippen rechtsboven. U noteert de datum van uw bezoek op de daarvoor gereserveerde plaats. Achter 'CBS-medewerker' schrijft u uw naam, en u noteert achter '06-' het nummer van uw mobiele telefoon. Het noteren van het nummer van uw vaste telefoon thuis is niet toegestaan.
13. Uitsluitend in gevallen waarin de kans groot is dat het kaartje de bedoelde respondent niet zal bereiken, stopt u het kaartje in een van de CBS-envelopjes

die u verstrekt krijgt. U schrijft de naam of de aanduiding van de beoogde respondent op de envelop. Dit is bijvoorbeeld aan de orde als er één brievenbus is bij meervoudige bewoning.

14. U zorgt ervoor dat u op de voicemail van uw mobiele telefoon het volgende bericht heeft ingesproken: 'U bent verbonden met de mobiele telefoon van {naam}, medewerker van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Helaas kan ik u op dit moment niet te woord staan. Spreekt u alstublieft uw naam en telefoonnummer in, en bij voorkeur ook uw adres. Ik neem dan zo spoedig mogelijk contact met u op'.
15. Vanaf dit moment probeert u de respondent zelf per telefoon te benaderen. Als het telefoonnummer niet door Heerlen is bijgeleverd, probeert u het telefoonnummer zelf te achterhalen via telefoonboek, via de helpdesk in Heerlen, via uw regiomanager of via de informatieservice van Vodafone. Afspraken hierover maakt u met uw regiomanager. Wanneer u veel telefoonnummers tegelijk wilt hebben, stuurt u de helpdesk een email met de betreffende postcodes en huisnummers.
16. U belt de respondent op verschillende tijdstippen, op verschillende dagen van de week, inclusief de zaterdag. De trefkans is het grootst aan het begin van de avond en op zaterdag.
17. Als u een antwoordapparaat aan de lijn krijgt, spreekt u de volgende tekst in: 'Mijn naam is (naam) van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ik heb u onlangs een brief van het CBS gestuurd, en ik ben ook bij u aan de deur geweest. U heeft mijn kaartjes waarschijnlijk wel in de brievenbus gevonden. Ik wil u graag even spreken, om van u te horen of u mee wilt werken aan een onderzoek van het CBS. Mijn telefoonnummer is (06-nummer); ik herhaal: (06-nummer). Hartelijk dank.'
18. U blijft het adres bezoeken, ook als u de respondent telefonisch probeert te bereiken. Na zes vergeefse bezoeken benadert u een adres niet meer, tenzij u bij het zesde bezoek een harde afspraak heeft kunnen maken voor het interview.

3. De steekproef

Kees van Berkel

3.1 Inleiding

In de kiezersonderzoeken die sinds 1971 zijn gepubliceerd is gebruik gemaakt van diverse steekproefkaders (zie hoofdstuk 1, tabel 1.1). Meestal was dat een adressensteekproef, waarvan per huishouden een persoon geselecteerd werd. Omdat het electoraat uit personen bestaat en de kans dat een persoon geselecteerd wordt groter is indien het huishouden kleiner is, is het beter om personen te trekken uit een steekproefkader van personen. Hoe zien de steekproefkaders er uit voor de CBS-enquêtes? Hoe is de steekproef voor het NKO getrokken? En komt de samenstelling van de steekproef overeen met die van de populatie – het electoraat?

3.2 De steekproefkaders voor CBS-enquêtes

Bij het trekken van steekproeven uit de bevolking gebruikt het CBS steekproefkaders van personen en van adressen. Deze steekproefkaders worden opgebouwd op basis van persoons- en adresgegevens afkomstig uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) waarin de gemeentelijke bevolkingsadministratie is opgenomen. Jaarlijks worden nieuwe steekproefkaders aangemaakt, die geen overlap hebben met de steekproefkaders uit voorafgaande jaren. De steekproefkaders worden voortdurend geactualiseerd op basis van geboorte-, verhuis- en overlijdensberichten van de GBA. Steekproeven waar de persoon de trekkingseenheid is, worden getrokken uit het steekproefkader van personen. Op basis van de persoonsgegevens kan de doelpopulatie worden onderscheiden.

Een alternatief voor het steekproefkader van personen is het adressensteekproefkader, dat gebruikt wordt voor steekproeven waar huishoudens worden waargenomen. Dit kader bevat ook gegevens omtrent het aantal postale afgiftepunten afkomstig uit het Geografisch Basisregister (GBR). Meerdere afgiftepunten op een adres kan duiden op meerdere huishoudens op een adres. Hiermee wordt rekening gehouden bij het trekken van steekproeven uit dit steekproefkader.

Of een steekproefonderzoek onder de bevolking wordt opgezet als een personensteekproef of een adressensteekproef hangt af van verschillende zaken. Belangrijke punten zijn de kosten, de nauwkeurigheid, de enquêtebelasting en wat de eenheid is waarover gerapporteerd gaat worden. Bij omvangrijke vragenlijsten die specifiek op de persoon gericht zijn, wordt doorgaans voor een personensteekproef gekozen.

Bij onderzoek met kortere vragenlijsten is het vaak efficiënt van een adressensteekproef uit te gaan. Binnen een huishouden kunnen dan meerdere personen worden geënquêteerd. Een voorbeeld is de Enquête Beroepsbevolking (EBB), waar per huishouden met maximaal acht personen een gesprek wordt gevoerd. De interviewduur is ongeveer 12 minuten per persoon. Niet altijd zijn alle leden van het huishouden in de gelegenheid om aan de enquête deel te nemen. De vragen mogen dan worden voorgelegd aan een andere persoon uit het huishouden. Deze zogenoemde proxy-interviews worden bij voorkeur afgenomen bij de partner, ouders of verzorgers.

3.3 *Het steekproefontwerp*

Bij het CBS is het gebruikelijke steekproefontwerp voor veldwerkonderzoek onder de bevolking de tweetrapssteekproef. In de eerste trap wordt een steekproef van zogenoemde primaire eenheden getrokken. Bij het CBS is het meestal een steekproef van gemeenten, maar er kan ook worden uitgegaan van andere ruimtelijke eenheden zoals postcodegebieden. Binnen elke getrokken primaire eenheid wordt vervolgens een steekproef van adressen of personen, de secundaire eenheden, getrokken. Voor het NKO is de persoon de secundaire eenheid. Door uit te gaan van een tweetrapssteekproef, met bijvoorbeeld gemeenten als primaire eenheden, worden er minder reiskosten gemaakt. De interviewers kunnen dan immers vraaggesprekken in een beperkter aantal gemeenten houden.

De primaire eenheden worden getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen en binnen elke primaire eenheid wordt een vooraf bepaald aantal personen getrokken. Dit aantal is gelijk voor alle getrokken gemeenten. De insluitkans, dat is de kans dat een persoon getrokken wordt, is daarom voor alle personen gelijk. Deze kans is immers gelijk aan de kans dat de primaire eenheid wordt getrokken maal de kans dat binnen de getrokken primaire eenheid de persoon wordt getrokken. De eerste kans is evenredig aan het aantal personen binnen de gemeente terwijl de tweede kans omgekeerd evenredig is aan dat aantal personen. Het product van beide kansen is dus constant. Voor de allergrootste gemeenten, waaronder Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, zou de kans om in de eerste trap getrokken te worden groter dan een kunnen zijn. Deze gemeenten worden niet echt getrokken, maar worden automatisch aan de steekproef toegevoegd. Personen in deze gemeenten worden getrokken met een kans die gelijk is aan de insluitkans die voor de gehele steekproef geldt. Op deze manier ontstaat er een zelfwegende steekproef met een vooraf bepaalde steekproefomvang.

Het steekproefontwerp wordt verder bepaald door de totale steekproefomvang n en het aantal te trekken personen m per getrokken gemeente. Als m klein is, dan wordt het aantal te trekken gemeenten groot met als gevolg hogere reiskosten. Als m groot is dan kan er echter een clustereffect gaan optreden, waardoor de foutenmarges groter worden. Dit is vooral het geval als er een samenhang bestaat tussen de antwoordpatronen van de bewoners van eenzelfde gemeente. De ervaring leert dat

bij waarden van m tussen 10 en 20 het clustereffect acceptabel is en de reiskosten van de interviewers nog niet te hoog zijn. Het clustereffect hangt overigens ook af van de variabelen die gemeten worden en de reiskosten hangen af van de spreiding van het enquêtecorps. Voor telefonische en schriftelijke enquêtes speelt het punt van de reiskosten niet en kan m op 1 worden gesteld waardoor het clustereffect verdwijnt. Bij de EBB is m gelijk aan 12 en er is aangetoond dat deze clusteromvang weinig invloed heeft op de variantie van de werkloosheidscijfers (De Ree, 1989). Ook voor de steekproef van het NKO is m gelijk aan 12 genomen.

Voor uitgebreide en algemene informatie over het samenstellen van steekproeven wordt verwezen naar Cochran, 1977, Särndal e.a., 1992 of Bethlehem, 1992.

3.4 *Implicaties van onderzoekopzet voor de steekproef*

In hoofdstuk 2 is de opzet van het NKO beschreven. Voor het NKO zijn de geselecteerde personen zowel voor- als na de verkiezingen van 22 november 2006 benaderd. Het onderzoek voor de verkiezingen wordt de eerste golf, het onderzoek na de verkiezingen wordt de tweede golf genoemd. Daarnaast is een korte schriftelijke vragenlijst achtergelaten bij de respondenten. De periode voor het eerste gesprek startte op 10 oktober en zou tot en met 21 november zes weken duren. Het tweede gesprek is voor de meeste respondenten vlak na de verkiezingen gehouden. Het steekproefontwerp is een zelfwegende tweetrapssteekproef met gemeenten als primaire eenheden en personen als secundaire eenheden. Het steekproefontwerp in de eerste trap is van het gestratificeerde type, waarbij de gemeenten zijn ingedeeld naar de kenmerken COROP-gebied en interviewerregio. In ieder stratum is via een systematische steekproef een bepaald aantal gemeenten getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen. De belangrijkste kenmerken van het steekproefontwerp worden in tabel 3.1 weergegeven.

Tabel 3.1
Kenmerken steekproefontwerp

Type steekproef	gestratificeerde tweetrapssteekproef
Frequentie	twee perioden, periode 1: 10 okt. 2006–31 okt. 2006 periode 2: 1 nov. 2006–21 nov. 2006
Kenmerken eerste trap	
Stratumindeling	interviewerregio coropgebied
wijze van trekking	systematische steekproef met ongelijke kansen
Steekproefelementen eerste trap	gemeenten
Kenmerken tweede trap	
wijze van trekking	enkelvoudig aselekt
steekproefelementen tweede trap	personen
Omvang steekproef (per periode)	2 247 personen
Clusteromvang (m)	12 personen per gemeente

Uit ervaring is bekend dat meer steekproefpersonen getrokken moeten worden dan daadwerkelijk benaderd kunnen worden. Dit komt doordat tijdens het zogenoemde bewerkingsproces ongeveer zes procent van de getrokken steekproefpersonen uitvalt. Vandaar dat in eerste instantie 4 494 personen zijn getrokken, zie tabel 3.2. Daarvan vallen 187 personen af omdat ze niet de Nederlandse nationaliteit bezitten. Vervolgens zijn 66 personen verwijderd omdat ze in het afgelopen jaar al in een andere CBS-steekproef terecht waren gekomen. Ook personen die tot de institutionele bevolking behoren (58) of personen waarvoor de gemeenten geen Naam/Adres/Woonplaatsgegevens leveren (52) zijn buiten de steekproef gelaten. Ten

Tabel 3.2
Steekproefverantwoording NKO, 2006

	10 okt.–31 okt.	1 nov.–21 nov.	Totaal
Getrokken	2 247	2 247	4 494
Niet beschikbaar voor uitzet	247	247	494
Niet de Nederlandse nationaliteit	91	96	187
In eerdere CBS steekproef	26	40	66
IIT-bevolking	32	26	58
NAW-gegevens onvolledig of onbekend	18	34	52
Gebied buiten waarneming	7	4	11
Te veel getrokken adressen	73	47	120
Beschikbaar voor uitzet	2 000	2 000	4 000
w.v. met telefoonnummer	1 501	1 541	3 042
Mobiel	83	109	192
Vast	1 418	1 432	2 850
w.v. zonder telefoonnummer	499	459	958

Tabel 3.3
Aantallen uitgezette steekproefpersonen en personen van 18 jaar of ouder in particuliere huishoudens met Nederlandse nationaliteit naar geslacht, leeftijdsklasse en burgerlijke staat

		Steekproef		Populatie	
		<i>aantal</i>	%	<i>x 1 000</i>	%
Geslacht	Man	1 990	49,8	5 903	49,2
	Vrouw	2 010	50,3	6 103	50,8
Leeftijd	18–24 jaar	419	10,5	1 264	10,5
	25–44 jaar	1 405	35,1	4 397	36,6
	45–64 jaar	1 425	35,6	4 176	34,8
	65 of ouder	751	18,8	2 170	18,1
Burgerlijke staat	Gehuwd/geregistr partnerschap	2 196	54,9	6 667	55,5
	Gescheiden	311	7,8	948	7,9
	Weduwe/weduwnaar	228	5,7	784	6,5
	Nooit gehuwd geweest	1 265	31,6	3 609	30,1
Totaal		4 000	100	12 006	100

Bron: GBA 1 oktober 2006.

slotte zijn 11 personen verwijderd die in een gebied wonen waar het CBS geen aan-huis-enquêteering verricht. Dit betreft de postcodegebieden 1102, 1103 en 1104 in de Bijlmer, wegens onveiligheid van deze buurt, en de Friese waddeneilanden Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog omdat er op die eilanden geen interviewers van het CBS wonen, waardoor de reiskosten zeer hoog zouden uitvallen. Voor het NKO is ook op Texel geen aan-huis-enquêteering verricht. Hiervoor is gekozen omdat de interviewer op Texel niet opgeleid hoefde te worden om slechts enkele steekproefpersonen op Texel te bezoeken. Bij de steekproef voor het NKO zijn tijdens het bewerkingsproces telefoonnummers gezocht via Cendris en SNT. Ook mobiele nummers zijn geleverd.

Tabel 3.3 bevat de verdeling van de uitgezette steekproef en van de populatie naar geslacht, leeftijdsklasse en burgerlijke staat. Uit deze tabel blijkt dat de verdelingen nagenoeg hetzelfde zijn. Bij het bepalen van de uitkomsten van het onderzoek wordt het verschil tussen de verdeling naar achtergrondkenmerken van de respons en van de populatie met behulp van gewichten rechtgetrokken.

3.5 *Conclusie en discussie*

Het trekken van steekproeven onder het electoraat is mogelijk omdat het CBS over steekproefkaders beschikt met informatie over de kiesgerechtigde bevolking. Deze kaders bevatten informatie over de personen die staan ingeschreven bij de gemeenten, zoals leeftijd en nationaliteit. Deze informatie is voldoende voor het trekken van de steekproef van het NKO. Het steekproefkader bevat echter geen namen en adressen van personen. Deze informatie wordt langs elektronische weg opgevraagd bij de gemeenten op basis van de zogenoemde autorisatie van de GBA. Het gebruik van de GBA biedt veel voordelen. Omdat van iedere persoon informatie over onder andere leeftijd, geslacht en het geboorteland van vader en moeder bekend zijn, kan de respons met de non-respons worden vergeleken. Dan wordt ook de selectiviteit zichtbaar, en kunnen de resultaten van de enquête opgehoogd worden naar verschillende achtergrondkenmerken (zie elders in dit boek). Ook voor het trekken van steekproeven onder specifieke groepen, zoals jonge allochtonen, biedt de GBA volop mogelijkheden (De Ree en Van Berkel, 2005).

In de GBA is de opkomst bij verkiezingen niet opgenomen. Indien dat wel het geval zou zijn, dan was deze informatie wellicht bruikbaar voor het trekken van de steekproef. Aangezien de niet-stemmers ondervertegenwoordigd zijn in het NKO en in andere CBS-enquêtes, zou daarmee rekening kunnen worden gehouden bij het trekken van de steekproef door de niet-stemmers te oversamplen. Een voordeel daarvan zou zijn dat de spreiding van de gewichten bij weegmodellen waarin de opkomst is verdisconteerd, afneemt. Daarnaast neemt het aantal niet-stemmers in de steekproef toe, en meer massa is gunstig voor het vaststellen van de samenhangen tussen opkomst en andere kenmerken.

Literatuur

Bethlehem, J.G. (1992) *Theorie en praktijk van het steekproefonderzoek* (CBS Voorburg/Heerlen).

Cochran, W.G. (1977) *Sampling Techniques* (John Wiley & Sons, New York).

Ree, J., de (1989) Cluster Effect in the Labour Force Survey. *Netherlands Official Statistics*, 4 (1), 32.

Ree, J., de, en K. van Berkel (2005) Steekproeven voor onderzoek onder allochtonen. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen* (CBS, Voorburg/Heerlen), 183–188.

Särndal, C.E., Swensson, B. en Wretman, J. (1992) *Model assisted survey sampling* (Springer Verlag, New York).

4. *Respons: selectiviteit en vertekening*

Hans Schmeets

4.1 *Inleiding*

In het eerste hoofdstuk is geschetst dat een hoge respons een belangrijke doelstelling was van het NKO 2006. Met een respons van 72 procent na het eerste en 64 procent na het tweede gesprek is dit doel behaald. Sterker, nooit eerder was de respons zo hoog. Een hoge respons is evenwel nog geen garantie dat de personen die hebben meegedaan aan het onderzoek een goede afspiegeling zijn van het electoraat. Bepaalde groepen kunnen oververtegenwoordigd zijn, zoals personen met sterke politieke belangstelling of personen die al weten dat ze gaan stemmen. Daarnaast zijn bepaalde bevolkingsgroepen vaker ondervertegenwoordigd dan andere. Zo doen jongeren en mensen die in de grote steden wonen doorgaans minder vaak mee aan enquêteonderzoek, en is de deelname van allochtonen geringer dan van autochtonen.

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de selectiviteit van de respons. Dit gebeurt voor de vijf responsgroepen in het NKO, te weten de groep die vóór de verkiezingen – de eerste golf – voor een aan-huis-gesprek is benaderd, de groep die is herbenaderd met een papieren vragenlijst of een telefonische enquête, de groep met wie ook een tweede aan-huis-gesprek – de tweede golf – is gevoerd, de groep die de antwoorden van het tweede gesprek per telefoon of schriftelijk hebben gegeven, en de groep waarmee twee aan-huis-gesprekken zijn gevoerd en die ook de drop-off vragenlijst heeft ingevuld. In de diverse fasen van het onderzoek gaan we na wat er met de respons en vooral de selectiviteit daarvan, is gebeurd. Neemt de selectiviteit toe of af? Met andere woorden, welke bevolkingsgroepen haken gedurende het onderzoek af? En wat betekent dit voor het stemgedrag?

4.2 *Selectiviteit van de respons*

De enquêtedeelname verschilt per bevolkingsgroep. Tabel 4.1 toont de respons in de diverse fasen van het onderzoek. De responscijfers zijn uitgesplitst naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, stedelijkheid, landsdeel en herkomst.

De tabel leert dat jongeren (18–24 jaar) en 75-plussers iets minder responderen dan de andere leeftijdsgroepen (kolom 2). Vrouwen en mannen verschillen niet in hun responsgedrag. Ongehuwden responderen in mindere mate dan gehuwden en weduwen/wedunaren. Ook naar stedelijkheid zijn de verschillen in respons niet zo groot. In de zeer sterk verstedelijkte gebieden blijft de repons met 63 procent achter

Tabel 4.1
Respons naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheid, landsdeel en herkomst

Golf	1e golf		2e golf		Drop-off
	CAPI/CATI/ PAPI	CAPI	CAPI/CATI/ PAPI	CAPI	PAPI
	<i>aantal</i>				
Bruto steekproef	3 920	3 920	3 920	3 920	3 920
Respons	2 806	2 623	2 521	2 359	1 895
Non-respons	1 114	1 297	1 399	1 561	2 025
	<i>%</i>				
Leeftijd					
18-24 jaar	64,5	60,3	54,8	50,8	32,0
25-34 jaar	71,0	66,5	63,5	59,6	40,7
35-44 jaar	74,6	69,7	67,4	63,4	49,9
45-54 jaar	72,8	68,3	66,2	61,5	51,4
55-64 jaar	73,8	68,8	68,0	63,4	57,4
65-74 jaar	72,7	67,9	64,8	61,7	56,5
75 jaar en ouder	65,2	60,4	57,5	53,4	43,5
Geslacht					
Man	70,9	66,0	64,9	60,9	48,9
Vrouw	72,2	67,8	63,7	59,4	47,8
Burgerlijke staat					
Ongehuwd	67,4	62,5	58,4	54,5	38,1
Gehuwd	75,5	70,7	69,6	65,1	55,4
Verweduwd	61,0	57,8	50,9	47,2	39,4
Gescheiden	67,9	64,6	60,3	57,6	45,4
Stedelijkheid					
Zeer sterk stedelijk	63,2	59,0	56,1	52,8	40,7
Sterk stedelijk	70,5	65,5	61,8	57,9	45,9
Matig stedelijk	75,2	70,0	68,6	63,7	51,5
Weinig stedelijk	73,2	68,3	66,8	62,3	51,5
Niet stedelijk	75,8	72,3	68,6	64,7	52,4
Landsdeel					
Noord-Nederland	74,8	71,7	67,8	65,7	52,6
Oost-Nederland	72,9	68,0	66,4	61,2	48,7
West-Nederland	69,0	63,9	62,0	57,8	46,2
Zuid-Nederland	74,1	69,6	65,4	61,3	50,3
Herkomst					
Autochtoon	73,4	68,6	66,2	62,1	50,3
Westers allochtoon	69,7	66,3	62,9	58,2	48,0
Niet-westers allochtoon	51,5	46,7	42,6	38,6	24,3
Totaal	71,6	66,9	64,3	60,2	48,3
Verklaarde variantie (Nagelkerke R ²)	4,3	3,9	4,9	4,4	6,7

bij de overige woongebieden, en personen die in het westen wonen hebben minder vaak meegedaan dan de bewoners in de drie andere landsdelen. Wel groot zijn de responsverschillen naar herkomst. De niet-westerse allochtonen doen met 52 procent beduidend minder vaak mee dan de westerse allochtonen (70 procent) en de autochtonen (73 procent).

In de derde kolom staan de responsgegevens van de personen die bij het eerste gesprek aan-huis (CAPI) zijn benaderd. Voor nagenoeg alle groepen daalt de respons met zo'n 4 tot 5 procentpunt. Anders gezegd: herbenadering met een verkorte vragenlijst (CATI of PAPI) levert voor bijna alle groepen een responswinst op van 4 tot 5 procent.

De respons slinkt na het tweede gesprek opnieuw met 4 procentpunt tot 64,3 procent (kolom 4). Fors is in deze fase de daling onder de verweduwden, maar ook veel jonge kiezers (18–24 jaar) vallen tussen de eerste en tweede golf uit het onderzoek weg. Het grootst (12 procentpunt) is de uitval in de laatste fase van het onderzoek (kolom 6). De uitval is relatief groot onder de kiezers tot 35 jaar.

De tabel laat ook zien dat de responsverschillen tussen de groepen in de loop van het onderzoek toenemen. Het grootst is het verschil tussen niet-westerse allochtonen enerzijds, en westerse allochtonen en autochtonen anderzijds. Van de niet-westerse allochtonen heeft uiteindelijk slechts een kwart meegedaan aan de laatste fase van het onderzoek, van de andere groepen de helft. Ook tussen de leeftijdsgroepen en naar burgerlijke staat nemen de responsverschillen toe.

Logistische regressie-analyse bevestigt deze waarnemingen. In een dergelijk model wordt onderzocht in welke mate elk kenmerk afzonderlijk bijdraagt aan de respons (wel/geen). Naarmate de bevolkingsgroepen sterker verschillen in de respons, neemt ook de bijdrage aan de verklaring van de respons – de verklaarde variantie – toe. Zijn de verschillen tussen de bevolkingsgroepen erg klein, dan zal de verklaring van de respons beperkt blijven.

De respons van de groep die aan het eerste gesprek heeft meegewerkt kan voor 4,3 procent worden verklaard op basis van de zes kenmerken (tabel 4.1 onderste regel). Hier dragen echter alleen herkomst en burgerlijke staat aan bij. Dat betekent dat de bevolkingsgroepen uitgesplitst naar leeftijd, geslacht, stedelijkheidsgraad en landsdeel niet verschillen in het meedoen aan het eerste gesprek. Herkomst en burgerlijke staat dragen ook bij aan de verklaring van de respons (wel/geen) bij de andere groepen. In de tweede golf is daarnaast de stedelijkheidsgraad van belang en bij de groep die de drop-off vragenlijst heeft ingevuld is leeftijd een relevant kenmerk voor de verklaring van de respons.

Al met al wordt de selectiviteit van de respons groter na herbenadering. Dit geldt zowel voor de eerste golf (de verklaarde variantie gaat van 3,9 naar 4,3 procent), als de tweede golf (4,4 versus 4,9 procent). Bovendien neemt de selectiviteit na het tweede gesprek toe: de verklaarde variantie stijgt van 4,3 naar 4,9 procent en van 3,9 naar 4,4 procent. Na het invullen van de schriftelijke drop-off vragenlijst neemt de verklaarde variantie verder toe tot 6,7 procent. Vooral de jongste groep kiezers

(18–24 jaar) respondeert met 32 procent erg slecht. Maar met 24 procent blijft de laagste respons voorbehouden aan de niet-westerse allochtonen.

4.3 Vertekening van de doelkenmerken

Een hoge respons en een geringe selectiviteit hoeven nog niet te betekenen dat informatie van de inhoudelijke kenmerken in het NKO juist is, en er geen vertekening optreedt. Door de uitkomsten van het NKO te leggen naast de feitelijke stembusuitslag krijgen we een indruk van de vertekening. Die blijkt gering (tabel 4.2).

De zetelverdeling die op basis van het NKO kan worden opgesteld, is een bijna perfecte afspiegeling van de verdeling volgens de stembusuitslag. Er zijn slechts kleine afwijkingen. De SP kreeg in het kiezersonderzoek 1,1 procent en het CDA 0,7 procent teveel, de PVV 0,7 procent te weinig. De overige verschillen zijn kleiner dan 0,5 procent.

Behalve naar de resultaten van de laatste Tweede Kamerverkiezingen is in het NKO ook gevraagd naar het stemgedrag bij de parlementsverkiezingen van 2003. Zetten we de percentages uit het NKO en de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 naast elkaar dan is de overeenkomst opnieuw nagenoeg perfect. Alleen de SP is iets sterker, de LPF iets minder goed vertegenwoordigd in het NKO. De verschillen – en dus de vertekening – zijn verwaarloosbaar.¹⁾

Tabel 4.2
Verkiezingsuitslagen TK–2003, TK–2006 en NKO–2006

	NKO–2006	TK–2006	NKO–2006	TK–2003
	Partijkeuze 2006		Partijkeuze 2003	
	%			
CDA	27,2	26,5	28,6	28,6
PvdA	21,2	21,2	27,3	27,3
VVD	14,3	14,7	18,0	17,9
SP	17,7	16,6	7,2	6,3
GroenLinks	4,7	4,6	5,0	5,1
D66	1,7	2,0	4,8	4,1
Christen Unie	4,2	4,0	2,3	2,1
SGP	1,2	1,6	1,3	1,6
Partij vd Dieren	1,5	1,8	–	–
Partij vd Vrijheid (PVV)	5,2	5,9	–	–
LPF	–	–	4,4	5,7
Overig	0,9	1,1	1,0	1,3
Totaal	100	100	100	100

De tweede indicator voor de vertekening is de opkomst. Van de personen waarmee twee keer een aan-huis-gesprek is gevoerd (de CAPI-groep) heeft 93,1 procent gestemd. Inclusief de CATI- en PAPI-respondenten geeft 92,7 procent aan te hebben gestemd. De feitelijke opkomst was 80,1 procent. De opkomst in het NKO is dus flink overschat. Deze vertekening geldt in iets sterkere mate voor de groep die uitsluitend aan-huis is benaderd. Blijkbaar is het lastig om de juiste opkomst met het NKO te bepalen.

Hiervoor zijn drie verklaringen. De eerste is het stimuluseffect: potentiële niet-stemmers – de personen die niet van plan waren om te gaan stemmen – worden door het onderzoek gestimuleerd om toch naar de stembus te gaan. Daarnaast is er het non-responseeffect: personen met weinig politieke belangstelling en/of geringe kennis van politieke kwesties voelen zich niet aangesproken om aan een kiezersonderzoek mee te doen. Ten slotte is er een zogeheten sociale-wenselijkheidseffect: mensen willen achteraf liever niet toegeven dat zij niet hebben gestemd en zeggen dan maar gemakshalve dat ze dat wel hebben gedaan.

Alliedrie verklaringen zijn relevant. Maar hoe groot het stimulus- en het non-responseeffect zijn, is lastig te kwantificeren. Om er toch iets over te kunnen zeggen, is een experiment gedaan. In het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en de Enquête Beroepsbevolking (EBB) is in de tweede-golfperiode van het NKO ook naar het stemgedrag gevraagd. Anders dan in het NKO zijn deze personen in de periode voor de verkiezingsdag niet lastiggevallen met het specifieke paneldesign en dus niet gestimuleerd of gemotiveerd om toch te gaan stemmen. De opkomst op basis van het POLS en de EBB ligt op 88 procent. Dat cijfer ligt veel dichterbij de werkelijke opkomst (80,1 procent) dan de 92,7 procent (alle respondenten) of 93,1 procent (de CAPI-groep) uit het NKO. Het verschil van rond de 5 procent is het 'stimuluseffect'. Echter, ook in de beide andere CBS-onderzoeken is er nog steeds een gat van 8 procent tussen het enquêtete cijfer en het populatiecijfer. De orde van grootte van de vertekening is vergelijkbaar met eerder POLS-onderzoek (Schmeets en Janssen, 2002).²⁾

Meetfouten zijn één verklaring voor dit verschil, selectiviteit van de deelnemers aan de enquête de andere. De meetfouten hangen samen met de manier waarop de informatie wordt verzameld. De selectiviteit is een lastiger probleem. Indien vooral de slecht responderende bevolkingsgroepen niet gaan stemmen, kan dit een verklaring zijn voor de onderschatting van het opkomstcijfer. Echter, ook na correctie (zie hoofdstuk 5) neemt het percentage stemmers slechts in beperkte mate af: voor alle respondenten die aan twee gesprekken hebben meegedaan, is de daling 0,4 procent – van 92,7 naar 92,3 procent – en voor de CAPI-groep 0,6 procent – van 93,1 naar 92,5 procent. Het betekent dat ook de herwogen opkomst fiks is vertekend. Welk deel van deze vertekening toe te schrijven is aan sociale wenselijkheid (meetfouten) en welk deel aan selectiviteit in de respons is niet na te gaan. Van der Kolk en Aarts (2001) veronderstellen dat een kwart van het verschil komt door sociale wenselijkheid en driekwart door de selectieve respons. Voor het NKO, de EBB en POLS zou

dat betekenen dat de 8 procent vertekening te verdelen is over 2 procent sociale wenselijkheid en 6 procent selectiviteit.

4.4 *Conclusie en discussie*

Bij de gekozen benaderingsstrategie voor het NKO zijn bepaalde doelen gesteld. Het belangrijkste doel was om minstens 55 procent respons te realiseren na een gesprek en 45 procent na twee gesprekken. Bij 1 800 personen moesten twee aan-huis-gesprekken gevoerd worden. Dit is ruimschoots bereikt. Zonder de herbenadering met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst is de respons 66,9 procent (eerste gesprek) en 60,2 procent (tweede gesprek). Door de herbenadering werd de respons zo'n 4 tot 5 procent hoger: 71,6 procent (eerste gesprek) en 64,4 procent (tweede gesprek). Aan beide gesprekken met een interviewer hebben 2 359 personen meegedaan. Tellen we daar de gesprekken bij op met de verkorte telefonische of schriftelijke vragenlijst, dan resulteert dit in 2 521 respondenten.

De selectiviteit van de respons is gering. Alleen naar herkomst en burgerlijke staat zijn er duidelijke verschillen tussen de bevolkingsgroepen. De respons van de niet-westerse allochtonen is lager dan van de westerse allochtonen en de autochtonen, verweduwden en ongehuwden responderen slechter dan gehuwden. Vooral opmerkelijk is dat er nauwelijks regionale responsverschillen te zien zijn. We vermoeden dat dit (deels) wordt veroorzaakt door het gebruik van de postzegelattentie bij de aanschrijfbrief. Dit werkt bijzonder goed in de grote steden, maar niet bij de niet-westerse allochtonen (zie hoofdstuk 7).

Als partijkeuze een goede graadmeter is voor de vertekening, dan kan de conclusie zijn dat de benaderingsstrategie voor het NKO bijzonder goed heeft uitgepakt. Aan de andere kant is het niet gelukt om de opkomst met het NKO goed te meten. Een combinatie van stimulouseffecten, sociale wenselijkheid en selectiviteit in de steekproef zorgt ervoor dat zo'n 7 procent zegt niet te hebben gestemd. Een correctieslag waarbij rekening wordt gehouden met de selectiviteit van de bevolkingsgroepen, zorgt ervoor dat het percentage niet-stemmers slechts toeneemt tot zo'n 7,5 procent (zie hoofdstuk 5). De kloof met de niet-stemmers volgens de stembusuitslag (19,9 procent) blijft erg groot.

Het CBS heeft blijkbaar moeite om opkomst goed te meten, want ook het POLS en de EBB is de opkomst overschat. Er blijft een flink verschil bestaan tussen de feitelijke opkomst en de gerapporteerde opkomst. Voor het NKO, de EBB en POLS zou dat betekenen dat de 8 procent vertekening te verdelen is over 2 procent sociale wenselijkheid en 6 procent selectiviteit.

De selectiviteit in de CBS-enquêtes bij de stemmers en niet-stemmers ondersteunt Brehms theorie dat de deelname aan politiek en aan (overheids)enquêtes met elkaar gecorreleerd zijn (Brehm, 1993). Vanuit dit gezichtspunt valt te overwegen om de

vraag naar het stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen een plaats te geven in andere CBS-onderzoeken, zoals de EBB en POLS. Dit biedt de mogelijkheid om opkomst ook op te nemen in de weegmodellen en op die wijze voor deze vertekening te corrigeren.

Literatuur

Brehm, J. (1993) *The phantom Respondents: Opinion Surveys and political Representation* (University of Michigan Press, Ann Arbor M1).

Schmeets, H. en J.P.G. Janssen (2002) Using national registrations to correct for selective non-response. Political preference of ethnic groups. *Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001. Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective* (Statistics Canada, Ottawa/Hull).

Van der Kolk, H. en K. Aarts (2001) *Explaining Turnout Bias. Non-response and Stimulus effects in the Dutch Parliamentary Election Study of 1998*. Paper gepresenteerd op de 2001 Annual Meeting of the American Political Science Association, Hilton San Francisco and Towers August 30–September 2, 2001.

Noten in de tekst

- 1) Hierbij dient te worden aangetekend dat het stemgedrag in 2003 van de jongste kiezers in de steekproef niet beschikbaar is, aangezien deze personen destijds niet stemgerechtigd waren. Dit heeft ook gevolgen voor de (niet optimale) vergelijking van de resultaten van het NKO 2006 met de stembusuitslag van 2003.
- 2) In 1998 vonden we een verschil van 8,8 procent in het POLS dat in 1998 werd uitgevoerd.

5. *Corrigeren voor de selectiviteit: de herweging*

Hans Schmeets en Harm Jan Boonstra

5.1 *Inleiding*

In hoofdstuk 4 is geconstateerd dat de selectiviteit in het onderzoek gering is. Toch zijn er enkele problemen. Ten eerste is er de lage respons van niet-westerse allochtonen. Voorts zijn de stemmers fors oververtegenwoordigd. Door herweging kunnen de cijfers passend gemaakt worden met de verdeling van de populatie (het electoraat). De bevolkingsgroepen die ondervertegenwoordigd zijn, krijgen een groter gewicht en tellen dan (iets) zwaarder mee, groepen die oververtegenwoordigd zijn, krijgen een lager gewicht. Op die manier wordt de selectiviteit in de steekproef tenietgedaan van de kenmerken die in de herweging zijn verdisconteerd en wordt de vertekening van de schattingen van de doelkenmerken – politieke belangstelling, opvattingen over politieke kwesties en meningen over politici – gereduceerd.

In dit hoofdstuk wordt de herweging besproken. Hoe wordt de keuze voor het weegmodel gemotiveerd? Wat betekent de weging voor de resultaten van het NKO?

5.2 *Motivering weegmodel*

Voor het NKO van 1989 was een weegmodel ontwikkeld waarin de volgende kenmerken waren opgenomen: geslacht, leeftijd (zeven klassen), urbanisatiegraad (vijf klassen), landsdeel (vier klassen), burgerlijke staat (vier klassen) en stemgedrag (negen klassen). Dit model is toegepast in de NKO-onderzoeken van 1971 tot en met 1998, waarbij vanaf 1994 de urbanisatiegraad is vervangen door stedelijkheidsgraad (Schmeets en Molin, 1990). In het NKO 2006 is het model op twee plaatsen aangepast. Ten eerste is herkomst toegevoegd, en wel in drie klassen: autochtonen, (westerse en niet-westerse) allochtonen. Gelet op de nagenoeg perfecte aansluiting van de steekproef op de stembusuitslag maar niet op de opkomst (hoofdstuk 4) is het kenmerk stemgedrag vervangen door opkomst (wel/niet gestemd).

In tabel 5.1 staan de aantallen personen vermeld die in diverse fasen van het onderzoek hebben meegewerkt, met de gebruikte weegmodellen. Modellen A en B zijn de modellen exclusief en inclusief opkomst. Voor deze onderzoeksgroepen zijn in totaal acht wegingen uitgevoerd, vijf exclusief opkomst (1, 2, 3, 5 en 7) en drie met opkomst (4, 6 en 8). Weging 1 heeft betrekking op de 2 623 personen waarmee voor

de verkiezingen een gesprek aan-huis (CAPI) is gevoerd. Bij weging 2 worden daaraan 183 personen toegevoegd die telefonisch (CATI) of schriftelijk (PAPI) hebben gerespondeerd. De wegingen 3 en 4 zijn toegepast op de 2 359 personen waarmee zowel voor als na de verkiezingen een aan-huis-gesprek is gevoerd. Het toevoegen van 162 personen die in beide golven de antwoorden per telefoon of schriftelijk hebben gegeven, resulteert in een groep van 2 521 respondenten die de wegingen 5 en 6 ondergaan. Van de 2 359 personen waarmee een CAPI-interview is gehouden, hebben er 1 895 een schriftelijke – de zogenoemde *drop-off* vragenlijst – ingevuld en teruggestuurd. Op deze groep zijn de wegingen 7 en 8 van toepassing.

Door de wegingen inclusief opkomst worden relatief grote gewichten aan de niet-stemmers toegekend. Deze worden opgehoogd van zo'n 7 procent naar 19,9 procent. Bij het gebruik van deze gewichten telt elke niet-stemmer in de steekproef dus bijna voor drie keer zoveel personen als een stemmer. Daarbij wordt verondersteld dat deze niet-stemmers een afspiegeling vormen van de niet-stemmers in de populatie.

De gewichten zijn berekend met het weegprogramma *Bascula*, waarbij de lineaire weegmethode is toegepast. Deze zorgt ervoor dat selectiviteit van de respons ten opzichte van de populatie wordt gereduceerd. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de populatietotalen van de hulpvariabelen die meestal uit een register bekend zijn, zoals geslacht, leeftijd, herkomst en regio die afgeleid worden uit de Gemeentelijke Basisadministraties.

In grafiek 5.1 is af te lezen dat de correctiegewichten van de personen met wie twee gesprekken zijn gevoerd ($n = 2\,521$) variëren van 0,6 (kleinste gewicht) tot 3,6 (grootste gewicht).

De grafiek leert dat het correctiegewicht van de meeste personen rond het gemiddelde (1,0) ligt. Dit zijn de stemmers. Al een iets groter gewicht krijgen de stemmers die behoren tot de niet-westerse allochtonen, ongehuwden, jongeren, en inwoners van sterk verstedelijkte gebieden. De bult in de grafiek aan de rechterzijde komt van de niet-stemmers. Afhankelijk van de overige kenmerken worden deze niet-stemmers

Tabel 5.1
Overzicht interviewmode, weegmodellen en wegingen

Golf	1e golf		2e golf		Drop-off	
	CAPI	CAPI/CATI/ PAPI	CAPI	CAPI/CATI/ PAPI	CAPI/PAPI	
Interviewmode						
Respons	aantal	2 623	2 806	2 359	2 521	1 895
Weegmodel		A	A	A en B	A en B	A en B
Weging		1	2	3 en 4	5 en 6	7 en 8

De lineaire weegmethode

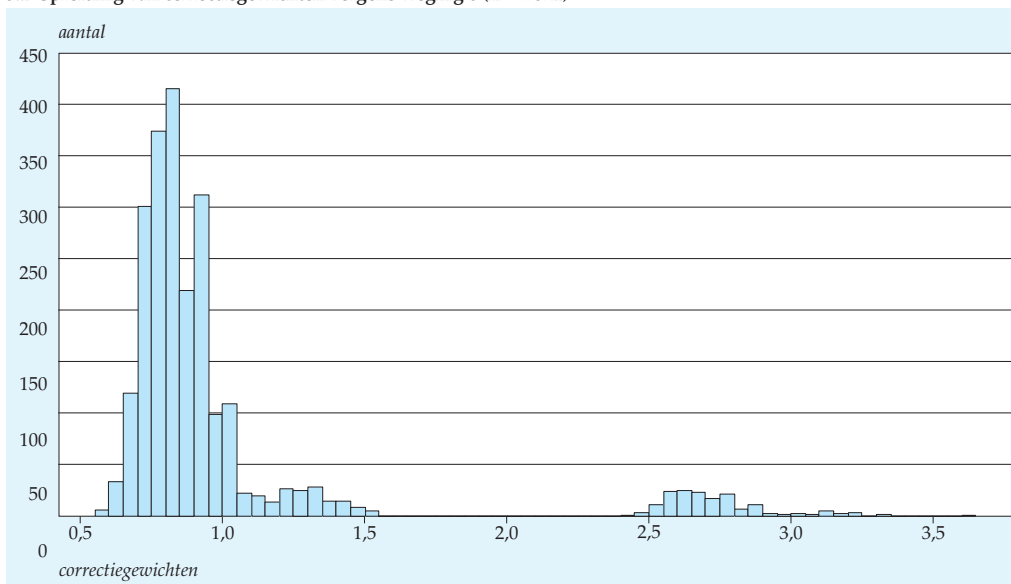
De lineaire weegmethode geeft gewichten $w_k = g_k d_k$ met d_k het insluitgewicht van persoon k en g_k het correctiegewicht volgens de formule

$$g_k = 1 + x_k' \left(\sum_{i \in s} d_i x_i x_i' \right)^{-1} \left(t_x - \sum_{j \in s} d_j x_j \right).$$

Hierin is x_k de vector van hulpvariabelen die in het weegmodel worden gebruikt (x_k' is de getransponeerde vector), en t_x het populatietotaal van x_k . De expliciete sommaties in deze formule gaan over de responsset s . De eindgewichten tellen op tot de omvang van de populatie, het electoraat. Het gemiddelde van de correctiegewichten is gelijk aan 1. De schatting voor het populatietotaal van een doelvariabele y wordt verkregen als gewogen som $\hat{t}_y = \sum_{k \in s} w_k y_k$. Verder is een eigenschap van de gewichten dat als ze toegepast worden op de hulpkenmerken x_k van het weegmodel, ze de bekende populatietotalen geven: $\sum_{k \in s} w_k x_k = t_x$

daar ter linker- of ter rechterzijde van gesitueerd. Zo zitten de autochtone niet-stemmers die op het platteland wonen vooral aan de linkerzijde van deze bult, terwijl de niet-westerse allochtone niet-stemmers in de grote steden zich hoofdzakelijk aan de rechterzijde bevinden.

5.1 Spreiding van correctiegewichten volgens weging 6 (n = 2 521)

Een probleem met het weegmodel waarin opkomst is opgenomen, is dat het niet direct toepasbaar is op de groep die wel aan het eerste gesprek maar niet aan het tweede gesprek heeft meegedaan. Van deze respondenten is het stemgedrag, inclusief opkomst, niet bekend. Voor deze zogenoemde eerste-golf groepen is hetzelfde weegmodel, maar dan zonder opkomst gebruikt (wegingen 1 en 2, zie tabel 5.1). De spreiding van de gewichten is dan veel minder groot ten opzichte van het model waarin opkomst wel is verdisconteerd.

Een weegmodel met opkomst zal vooral sterk corrigeren voor kenmerken die samenhangen met opkomst, zoals politieke belangstelling. Zo gaan meer personen naar de stembus die zich betrokken voelen bij de politiek dan personen die niet of nauwelijks interesse voor politieke onderwerpen hebben. Aangezien het weegmodel B ervoor zorgt dat de niet-stemmers een groter gewicht krijgen (en de stemmers een lager), zal een lagere politieke belangstelling in de gewogen cijfers tot uitdrukking komen. Indien we de resultaten van de volledige groep met wie een eerste gesprek is gevoerd, willen vergelijken met de groep die aan twee gesprekken heeft meegewerkt, is het beter om dit te doen op basis van identieke weegmodellen. Zodoende zijn ook voor de groepen waarmee ook na de verkiezingen een gesprek is gevoerd de gewichten berekend op basis van een weegmodel zonder opkomst (wegingen 3, 5 en 7, zie tabel 5.1).

5.3 *Het effect van de herweging, paneluitval en herbenadering*

De effecten van enkele weegmodellen zijn onderzocht op (1) stemgedrag; (2) politieke interesse en (3) opvattingen over politieke kwesties.

Het effect van de weging op de partijkeuze is minimaal. Dit geldt voor zowel het weegmodel zonder opkomst als het model met opkomst. Zo blijft de aanpassing van de percentages die op de partijkeuze van 2003 betrekking hebben, bij het CDA beperkt tot 0,6 procent (van 28,6 naar 28,0 procent), bij de PvdA tot 0,4 procent (van 27,3 naar 27,7 procent) en bij alle andere partijen tot 0,1 procent.

Vergelijkbare cijfers treffen we aan bij de partijkeuze in 2006. Door de weging daalt het percentage CDA-stemmers licht, van 27,2 naar 26,7. Bij de PvdA zien we een lichte toename, van 21,2 naar 21,7 procent. Bij de SP verandert het percentage met 0,2 procent, en bij de overige blijft het effect van de weging beperkt tot maximaal 0,1 procent.

In tabel 5.2 zijn de effecten van de beide weegmodellen op de opkomst weergegeven. Het aantal niet-stemmers neemt als gevolg van de weging licht toe, van 6,9 naar 7,5 procent bij de CAPI-groep (weging 3), van 7,3 naar 7,8 procent CAPI/CATI/PAPI-groep (weging 5) en van 5,0 naar 5,6 procent van 'drop-off'-groep (weging 7). Deze wegingen zijn exclusief opkomst. Bij het weegmodel met opkomst (wegingen 4, 6 en 8) neemt het aandeel niet-stemmers, uiteraard, toe tot 19,9 procent.

Tabel 5.2
Effecten van weegmodellen op de opkomst

	Niet gestemd	Wel gestemd
	%	
1e en 2e gesprek CAPI (n=2 359)		
Ongewogen	6,9	93,1
Weging 3	7,5	92,5
Weging 4	19,9	80,1
1e en 2e gesprek CAPI/CATI/PAPI (n=2 521)		
Ongewogen	7,3	92,7
Weging 5	7,8	92,2
Weging 6	19,9	80,1
1e en 2e gesprek CAPI en drop-off (n=1 895)		
Ongewogen	5,0	95,0
Weging 7	5,6	94,4
Weging 8	19,9	80,1

Bij de politieke interesse heeft het model zonder opkomst nagenoeg geen effect op de percentages (tabel 5.3). Bij de personen die aan het eerste gesprek hebben deelgenomen verandert door de weging het percentage dat niet in politiek geïnteresseerd is van 20,1 naar 20,2 procent (weging 1, tabel 5.3). Bij de CAPI-groep is de toename eveneens 0,1 procent, van 20,9 naar 21,0 procent (weging 2).

Bij de groep die aan beide gesprekken heeft deelgenomen, neemt het percentage zonder politieke belangstelling toe van 19,3 (ongewogen) tot 19,5 procent (weging 5). Ook de effecten van de weging bij de andere groepen is zeer beperkt. Bij de CAPI-groep van de tweede golf is de verschuiving 0,2 procent (van 18,3 naar 18,5 procent) en bij de groep die ook de drop-off vragenlijst heeft ingevuld en toegestuurd is deze 0,3 procent (van 17,5 naar 17,8 procent). Blijkbaar heeft het weegmodel zonder opkomst nagenoeg geen invloed op het percentage personen dat geen interesse heeft in politieke onderwerpen.

Op de groep met wie een tweede aan-huis-gesprek is gevoerd, is ook weegmodel B (inclusief opkomst) toegepast (weging 4). Dit resulteert in een toename van de categorie zonder politieke belangstelling van 18,3 naar 22,3 procent, een toename van 4 procentpunt. Zo kunnen we ook gewogen uitkomsten nagaan voor de groep waaraan ook de respons van CATI/PAPI is toegevoegd. Ongewogen is 19,3 procent niet geïnteresseerd, na weging (weging 6) is dat 23,4 procent. Dus ook voor deze groep is de toename 4 procentpunt. Voor de groep die ook nog de schriftelijke drop-off vragenlijst heeft ingevuld, genereert het model met opkomst een stijging van de categorie 'zonder politieke belangstelling' met bijna 5 procentpunt.

Het effect van het wegen kan ook worden geïllustreerd aan de hand van enkele opvattingen over politieke kwesties. Dit effect is overigens alleen na te gaan voor de

Tabel 5.3
Effecten van de verschillende wegingen op politieke interesse.

	Politieke interesse:		
	Zeer	Tamelijk	Niet
	% (helemaal mee eens)		
1 ^e gesprek CAPI (n=2 623)			
Ongewogen	12,5	67,4	20,1
Weging 1	12,8	67,0	20,2
1 ^e gesprek CAPI/CATI/PAPI (n=2 806)			
Ongewogen	12,2	66,9	20,9
Weging 2	12,5	66,5	21,0
1 ^e en 2 ^e gesprek CAPI (n=2 359)			
Ongewogen	13,2	68,5	18,3
Weging 3	13,5	68,0	18,5
Weging 4	12,6	65,1	22,3
1 ^e en 2 ^e gesprek CAPI/CATI/PAPI (n=2 521)			
Ongewogen	12,9	67,8	19,3
Weging 5	13,2	67,3	19,5
Weging 6	12,2	64,4	23,4
1 ^e en 2 ^e gesprek CAPI en drop-off (n=1 895)			
Ongewogen	13,6	68,9	17,5
Weging 7	13,9	68,2	17,8
Weging 8	13,0	64,9	22,2

CAPI-groepen vóór (n = 2 623) en na de verkiezingen (n = 2 359), omdat vragen over politieke kwesties niet zijn opgenomen in de korte vragenlijst voor de herbenadering.

Bij de meningen over 13 politieke kwesties – zoals het meebetalen aan de oudedagsvoorziening, de hypotheekrenteaftrek, legalisering van illegalen – blijft het effect beperkt tot maximaal 1 procent (tabel 5.4).

Indien gewichten worden toegekend op basis van het model met opkomst, zijn drie effecten groter dan 1 procentpunt. De wens om Turkije toe te laten treden tot de Europese Unie neemt met 1,7 procent toe. De mening om ‘de komst van Moslims stop te zetten’ wint met 1,3 procent aan populariteit. Het grootst (2,2 procent) is de toename bij de wens om de belastingen te verlagen, ook al gaat dit ten koste van voorzieningen.

Deze effecten zijn als volgt te duiden. De niet-stemmers en de niet-westerse allochtonen zijn in sterkere mate voorstander van het toelaten van Turkije binnen de Europese Unie en het verlagen van belastingen dan de stemmers en autochtonen. De niet-stemmers willen ook een stop op de komst van moslims, terwijl de niet-westerse allochtonen daar tegen zijn. Het effect van de niet-stemmers wordt echter maar ten dele door het grotere gewicht van de niet-westerse allochtonen gecompenseerd.

Tabel 5.4

Opvattingen over politieke kwesties (percentage mee eens), ongewogen, gewogen zonder opkomst (weging 2) en met opkomst (weging 4)

	Ongewogen n = 2 623	Weging 2 n = 2 623	Ongewogen n = 2 359	Weging 4 n = 2 359
	%			
Adoptie door homoseksuele paren	69,0	68,4	69,3	68,3
Meer geld ontwikkelingshulp	46,7	47,4	47,1	47,3
Turkije lid EU	39,0	39,4	39,6	41,3
Grote bedrijven bedreiging democratie	36,4	36,1	36,4	36,4
Belastingen verlagen ten koste voorzieningen	22,2	22,4	21,1	23,3
Winkels zondag gesloten	36,0	35,0	35,9	35,1
Illegalen in Nederland blijven	52,4	52,1	53,0	53,2
Hypotheekrenteaftrek afschaffen	17,7	17,7	18,1	18,2
Genetische manipulatie planten verbieden	35,7	35,7	35,3	35,8
Komst Moslims stopzetten	38,0	37,9	36,7	38,0
Goed pensioen meebetalen AOW	38,7	38,8	39,1	38,5
Homohuwelijk verbieden	15,1	15,2	14,7	15,4
Terecht militairen naar Uruzgan	60,5	60,2	60,7	61,2

Samenvattend blijkt dat weging volgens modellen zonder opkomst (model A) nauwelijks van invloed is op de resultaten. Echter, toepassingen van het weegmodel met opkomst (model B) hebben wel een grote invloed op de schattingen voor politieke interesse. De categorie 'niet-geïnteresseerd' wordt hierdoor zo'n 4 tot 5 procentpunt hoger geschat. Deze schattingen, vooral die uit weging 4, zijn het meest plausibel omdat de weging met opkomst zorgt voor een grote reductie van de vertekening.

Ten slotte zijn de effecten van de beide weegmodellen op een aantal opvattingen over politieke kwesties nagegaan. Het effect van het model zonder opkomst is nagenoeg nihil, het effect van het model met opkomst is beperkt.

5.4 Effecten van paneluitval en herbenadering

De effecten van de paneluitval zijn aanzienlijk bij politieke interesse (tabel 5.3). Zo zorgt de uitval tussen de eerste en tweede golf voor een afname van de groep zonder politieke interesse met zo'n 2 procentpunt. Dit betekent dat vooral de afvallers van het onderzoek weinig interesse voor de politiek aan de dag leggen. Van de 285 afvallers geeft 35 procent te kennen geen interesse in de politiek te hebben, tegenover 19 procent van de groep die wel aan het tweede gesprek heeft meegedaan. Tevens heeft van de afvallers slechts 6 procent zeer veel politieke belangstelling, tegenover 13 procent van de niet-afvallers.

Dit effect neemt verder toe indien we de vergelijking maken met de groep die de drop-off vragenlijst heeft teruggestuurd. Van deze groep toont een nog kleiner deel geen politieke interesse. Bij de opvattingen over politieke kwesties is het effect van de paneluitval tussen de beide golven echter verwaarloosbaar.

De vraag naar politieke interesse is aan iedereen gesteld, ook aan personen die met de herbenadering hebben meegedaan. Personen die weigeren mee te doen met een aan-huis-gesprek, maar wel meedoen als ze vervolgens met een papieren vragenlijst of via een telefoongesprek worden benaderd, lijken niet erg in politiek geïnteresseerd te zijn. Ze zorgen ervoor dat de categorie 'zonder politieke interesse' met 1 procentpunt toeneemt. Hetzelfde geldt voor het tweede gesprek: de groep die wordt overgehaald via een alternatieve interviewmode zorgt voor een stijging van de categorie 'zonder politieke interesse' met 1 procentpunt. We kunnen echter niet uitsluiten dat dit verschil deels een mode-effect is, veroorzaakt door bijvoorbeeld een grotere terughoudendheid om bij CAPI-interviews politieke desinteresse te tonen.

Samenvattend blijkt dat het paneleffect – de afvallers tussen de eerste en tweede golf – iets groter (bijna 2 procentpunt) is dan het effect van de herbenadering. Door de herbenadering via andere modes wordt de vertekening kleiner, maar door de uitval naar de tweede golf neemt de vertekening in sterkere mate toe.

5.5 *Conclusies en discussie*

Het toekennen van gewichten aan de cases is een gangbare manier om te corrigeren voor selectieve non-respons. Een weegmodel zonder het kenmerk opkomst leidt nauwelijks tot aanpassingen van de percentages van een aantal geselecteerde inhoudelijke kenmerken. Het model met opkomst doet dat wel. De verdeling van kenmerken die sterk correleren met opkomst, zoals politieke interesse en politiek cynisme, zien er na weging anders uit dan voor weging. Zo neemt de groep die geen belangstelling heeft voor politiek toe met 4 tot 5 procent. Bedacht moet worden dat hierbij verondersteld is dat de niet-stemmers in de steekproef een afspiegeling vormen van de niet-stemmers in de populatie. Het is lastig vast te stellen of dit een houdbare veronderstelling is. Het effect van de weging zal bij andere inhoudelijke kenmerken geringer zijn. Naarmate de correlatie met (wel/niet) stemmen kleiner is, zal ook de invloed van de weging op die kenmerken verminderen.

Door stapsgewijs de cijfers te presenteren voor de diverse onderzoeksgroepen, krijgen we ook zicht op het effect van de herbenadering en de paneluitval. We kunnen vaststellen dat de herbenadering gunstig uitpakt voor de vertekening. Een kosten-baten analyse zal moeten uitwijzen of de verbetering van het responscijfer en de geringere vertekening opwegen tegen de additionele kosten van een dergelijk complex design, met name bij de dataverzameling.

De verbetering van de vertekening door de herbenadering wordt meer dan teniet gedaan door het ongunstige effect van de paneluitval. Een dergelijk paneldesign – met een voor- en een nameting rondom de verkiezingen – heeft weliswaar grote voordelen bij het analyseren en interpreteren van de bevindingen, maar er kleven nadelen aan. De prijs is een vertekening van de resultaten als gevolg van de uitval.

Er is ook een stimulouseffect van een dergelijk design. Hiermee wordt bedoeld dat door het gesprek over politieke onderwerpen het gedrag wordt beïnvloed. Een deel van de personen die eerst niet van plan waren te gaan stemmen, doet dat alsnog, zo is aangetoond in het vorige hoofdstuk. Denkbaar is dat dit stimulouseffect niet beperkt blijft tot het gedrag, maar dat dit ook de antwoorden op andere inhoudelijke vragen zal beïnvloeden. Ook in dit opzicht kent het paneldesign dus nadelen.

Het veranderen van het paneldesign tot een onafhankelijke meting na de verkiezingen zou een alternatief zijn zonder stimulouseffecten. Niet alleen zou de vragenlijst dan aanzienlijk ingekort moeten worden, ook specifieke onderzoeksvragen – waaronder de relatie tussen stemintentie en stemgedrag – kunnen dan niet meer worden beantwoord. Of het verlies aan dergelijke inhoudelijke informatie over veranderingen bij een dergelijke cross-sectionele studie na de verkiezingen opweegt tegen de negatieve gevolgen van het stimulouseffect, is zeer de vraag.

Het weegmodel waarin opkomst is opgenomen geniet de voorkeur om de vertekening tegen te gaan van vooral kenmerken die gecorreleerd zijn met opkomst. Het nadeel is het verlies van de cases die alleen aan het gesprek van de eerste golf hebben meegedaan. Een alternatief is om informatie uit de eerste golf te gebruiken om het stemgedrag te imputeren voor de uitvallers. Van deze uitvallers wordt verondersteld dat ze niet hebben gestemd indien ze voor de verkiezingen aangeven dat ze niet gaan stemmen of daar over twijfelen. Van de 285 uitvallers, gaven er 217 aan dat ze zouden gaan stemmen, 35 zouden niet stemmen, 30 twijfelden en van drie werd geen verdere informatie verkregen. Dat betekent dat deze uitvallers alsnog een waarde krijgen voor het kenmerk opkomst: 77 procent heeft gestemd en 23 procent niet. Door deze toevoeging wordt de verdeling van het kenmerk opkomst (wel/niet gestemd) minder scheef: in plaats van 7,3 procent niet-stemmers, levert dit 8,8 procent niet-stemmers op. Een gevolg daarvan is dat de spreiding van de gewichten ook minder scheef wordt.

Een dergelijke alternatieve weging blijkt nauwelijks invloed te hebben op de inhoudelijke resultaten. Wel heeft het als voordeel dat de resultaten voor de onderwerpen die bij het eerste gesprek aan de orde worden gesteld, gebaseerd kunnen worden op een groter aantal respondenten. Bovendien treedt er minder selectieve uitval op van de eerste naar de tweede golf, waardoor de inhoudelijke resultaten die in de eerste golf zijn vastgesteld niet veranderen. En dat komt niet alleen de betrouwbaarheid van de cijfers ten goede als gevolg van kleinere marges rondom de puntschatters, maar waarschijnlijk ook de validiteit.

Literatuur

Nieuwenbroek, N. en H.J. Boonstra (2002) *Bascula 4.0 Reference Manual*, CBS-rapport 279-02-TMO (Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen).

Schmeets, J.J.G. en E.J.E. Molin (1990) *Constructie en evaluatie van weegmodellen in kiezersonderzoek* (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

6. *Het herzien van de vragenlijst van het NKO 2006*

Mariëtte Vosmer en Frank Engelen

6.1 *Inleiding*

Vanaf het einde van de jaren tachtig maakt het CBS voor de enquêtering van personen voornamelijk gebruik van elektronische vragenlijsten. Naast de Enquête Beroepsbevolking was het Nationaal Kiezersonderzoek 1989 een van de eerste onderzoeken waarin data met een elektronische vragenlijst werden verzameld. De papieren vragenlijst wordt sindsdien alleen nog toegepast in specifieke situaties. Het gebruik van de elektronische vragenlijst heeft het karakter van het interview ingrijpend veranderd. Al snel na de invoering werd duidelijk dat de nieuwe methode vroeg om een herbezinning op de formele aspecten van het interview. Sindsdien heeft het CBS een waarnemingsfilosofie ontwikkeld die als leidraad wordt gebruikt bij het veldwerk voor persoonsenquêtes met uitgangspunten voor de opbouw van vragenlijsten, criteria voor vraagstellingen, richtlijnen voor het gedrag van interviewers, en voor de benadering van respondenten en van het vraaggesprek.

Het doel van persoonsenquêtes is het verkrijgen van antwoord op onderzoeksvragen van onderzoekers. Cruciaal daarbij is dat de onderzoeksvragen zijn geoperationaliseerd en in vragen zijn geformuleerd, zodat de respondent de vragen kan beantwoorden en dat de antwoorden de informatie leveren die de onderzoeker nodig heeft. Vanuit het oogpunt van de respondent betekent dit dat hij de vragen kan begrijpen en dat hij de informatie voorhanden heeft om de vragen te beantwoorden. Dit hoeft niet per se de informatie te zijn waar de onderzoeker op uit is. Vanuit het oogpunt van de onderzoeker is het dan ook van belang dat de vragen meten wat ze beogen te meten. Er zijn diverse bronnen van miscommunicatie waardoor dit ogenschijnlijk simpele proces van vragen en antwoorden niet de gewenste informatie oplevert.

Mensen stellen dagelijks vele vragen aan anderen en in de regel krijgen ze op die vragen een antwoord. Als de vraag niet of verkeerd wordt begrepen, wordt dat meestal wel geconstateerd. Degene aan wie de vraag wordt gesteld, kan verbaal of non-verbaal te kennen geven de vraag niet te begrijpen. Vragen kunnen onbedoeld een emotionele reactie oproepen, bijvoorbeeld doordat woorden voor de vraagsteller een andere emotionele lading hebben dan voor degene die de vraag moet beantwoorden. De vraag kan dan worden uitgelegd of anders worden geformuleerd. Een onderzoeker die zelf de vraaggesprekken voert met respondenten kan

eventuele misverstanden in de communicatie tijdens het vraaggesprek constateren en oplossen, omdat hij weet wat met de vraag wordt beoogd. Zo gauw het echter gaat om grootschaliger onderzoeken waarvoor een groot aantal respondenten uit alle lagen van de bevolking wordt benaderd, moet de vragenlijst zo zijn ontworpen dat miscommunicatie wordt vermeden.

6.2 *Uitgangspunten bij het vragenlijstontwerp*

Bij onderzoeken waarbij interviewers worden ingezet voor de dataverzameling kunnen drie belanghebbende partijen worden onderscheiden: de onderzoeker, de respondent en de interviewer. Bij het ontwerpen van een vragenlijst dient rekening te worden gehouden met de eisen die elk van die partijen stelt aan een goed verloop van het vraaggesprek. Het is geen eenvoudig proces omdat de eisen die de onderzoeker stelt niet vanzelfsprekend dezelfde zijn als die van de respondent of de interviewer.

Voor de onderzoeker is de kwaliteit van de dataverzameling de belangrijkste eis. De onderzoeker is tevreden als de kwaliteit van de enquêtedata goed is en de enquête-data de informatie leveren die het mogelijk maken antwoord te geven op de onderzoeksvragen, als een hoge respons is gerealiseerd en de respons weinig vertekening geeft. Een aanvullende eis is dat data consistent zijn en dat de vraagstellingen waarmee de variabelen worden gemeten door de tijd heen ongewijzigd in vragenlijsten worden opgenomen. Het kan echter in het belang van de respondent en/of de interviewer beter zijn om de vraagstelling aan te passen. Het belang van de onderzoeker kan dan op gespannen voet komen te staan met dat van de respondent of de interviewer.

De vragenlijst is goed als respondenten de gestelde vragen begrijpen en zonder aanvullende toelichting van de interviewer hun antwoorden kunnen geven. Een goede interviewer is in staat zich te houden aan de interviewregels die gelden voor een goed vraaggesprek. Het betekent dat de vragen letterlijk moeten worden gesteld zoals ze zijn geformuleerd in de vragenlijst, dat de respondent niet wordt gestuurd in de richting van een bepaald antwoord, dat het antwoord niet wordt geïnterpreteerd en dat op de juiste wijze wordt doorgevraagd als de antwoorden vaag of onduidelijk zijn. Hoe beter interviewers zich houden aan de interviewregels, des te lager zal de interviewervariantie zijn. Een minimale interviewervariantie betekent dat de antwoorden op de gestelde vragen identiek zijn, ongeacht wie de interviewer is en met wie het vraaggesprek wordt gevoerd.

De respondenten zijn nodig om de informatie te verstrekken. Dit betekent dat inspanningen moeten worden verricht om ze over te halen om deel te nemen aan de onderzoeken. Dit lukt beter als het onderzoek in de ogen van de respondent relevant is. De bereidheid om deel te nemen aan een onderzoek wordt ook bepaald door het imago van onderzoek en dat van het instituut dat het onderzoek uitvoert. Eerdere ervaringen van respondenten met CBS-onderzoeken kunnen de beeldvorming van

potentiële deelnemers aan CBS-onderzoeken beïnvloeden doordat erover wordt gesproken. Het is de kunst van professioneel enquêteren om het interview niet alleen zakelijk maar ook aangenaam te laten verlopen. Een goed lopende vragenlijst met relevante vragen die door respondenten te beantwoorden zijn, is een belangrijk middel om dit doel te bereiken.

Vragen mogen respondenten niet onevenredig (emotioneel) belasten. Een in het algemeen geheel probleemloze vraag kan in een specifiek geval een emotionele lading hebben. Zo kan iemand wiens partner kort geleden is overleden emotioneel reageren op de vraag naar de burgerlijke staat. Dit zijn overigens incidenten.

Vragen kunnen ook om een andere reden gevoelig liggen, los van de specifieke situatie. Als een respondent tijdens het interview emotioneel reageert, betekent dat in beginsel dat het interviewproces wordt verstoord. Het kan leiden tot het afbreken van het interview, tot partiële non-respons of tot invalide antwoorden, en in het beste geval een sociaal wenselijk antwoord geeft. Ook kan de emotie van de respondent de interviewer ertoe brengen tot interveniëren op een wijze die tot invalide antwoorden leidt. Bij een gevoelig onderwerp levert een vraagstelling die in veel gevallen tot emoties leidt en daardoor tot invalide antwoorden, een systematisch vertekende onderzoeksuitkomst op.

Het werk van interviewers wordt ook aangenamer als respondenten het onderzoek relevant en het vraaggesprek zinvol en plezierig vinden. Is de interviewer enthousiast, dan motiveert dat de respondenten nog meer om deel te nemen aan het onderzoek, en dat bevordert de respons. Een plezierig vraaggesprek levert niet per definitie data van goede kwaliteit op. Daar is meer voor nodig. De beste enquêtedata worden verkregen als de interviewer kan volstaan met het letterlijk stellen van de vragen. In de praktijk zal het echter voorkomen dat de respondent een vraag niet of verkeerd begrijpt en dat de interviewer de vraag in andere bewoordingen moet stellen, uitleg moet geven, moet doorvragen of antwoorden moet samenvatten. Ook kan een vraag aanleiding geven tot discussie. Het zijn allemaal valkuilen voor de interviewer, omdat telkens het risico bestaat dat de respondent door de interviewer wordt gestuurd of dat de vraag wordt geïnterpreteerd.

Interviewers moeten zich daarom houden aan de standaard interviewtechnieken. De behaalde responsresultaten en een correcte toepassing van de standaard interviewtechnieken vormen wezenlijke aspecten in de beoordeling van interviewers. Om het de interviewers mogelijk te maken aan de gestelde eisen te voldoen, krijgen zij een intensieve interviewtraining.

Interviewers mogen verwachten dat een vragenlijst de toepassing van de interviewtechnieken niet bemoeilijkt of onmogelijk maakt en dat een vragenlijst geen aanleiding geeft tot ongewenste discussies. Dit belang van interviewers kan haaks staan op het belang van de onderzoeker. Interviewers hebben een spilfunctie bij de kwaliteitsbewaking. Zij hebben als enigen rechtstreeks contact met de respondent en kunnen problemen met de vragenlijst signaleren. Deze terugkoppeling van interviewers is onontbeerlijk in een proces van permanente kwaliteitsverbetering van vragenlijsten.

6.3 *Criteria voor een goede vragenlijst*

Een goede vragenlijst moet aan drie criteria voldoen. De vragenlijst moet respondentvriendelijk, relevant en eenduidig zijn. Met enkele voorbeelden wordt dit geïllustreerd. Meer voorbeelden zijn opgenomen in de bijlage achter dit hoofdstuk. (Zie ook Vosmer en Engelen, 2006a;b.)

1. *Respondentvriendelijkheid*

Een goede vragenlijst is zo ontworpen dat respondenten de vragen zonder problemen kunnen beantwoorden. Dit betekent dat de vragenlijst wordt toegesneden op de specifieke omstandigheden van de respondenten. Daardoor kan een vragenlijst zo worden opgebouwd dat het interview zoveel mogelijk de vorm aanneemt van een normale dialoog. In dat gesprek staan de respondent en diens belevingswereld centraal. Bij het ontwerp van de vragenlijsten wordt dan ook bij voorkeur niet uitgegaan van formele definities maar van de begrippen uit het dagelijks leven. De keuze voor de dialoogvorm en begrippen uit het dagelijks leven dwingen tot een specifiek ontwerp van de vragenlijst.

- a. de vraagstelling moet zo goed mogelijk aansluiten bij de kennis van de respondent ('meten wat respondenten weten');
- b. de diepte van de bevraging moet in verhouding staan tot het belang dat de respondent hecht aan het onderwerp;
- c. open vragen worden zoveel mogelijk vermeden. Dat voorkomt dat naderhand antwoorden moeten worden gecodeerd. Het intypen van een antwoord op een open vraag kost bovendien tijd en kan storend zijn voor het verloop van het vraaggesprek;
- d. antwoordkaarten worden zoveel als mogelijk vermeden;
- e. gegevens over verschijnselen die zich alleen bij kleine groepen voordoen worden niet verzameld, alleen zeer beknopt gevraagd of de vragen over een bepaald onderwerp worden alleen gevraagd aan een groep respondenten, die na een filtering nog over gebleven zijn;
- f. meermalen hetzelfde vragen moet worden vermeden. In een normaal gesprek wordt dat als erg storend en zeker als onbeleefd ervaren. In een vraaggesprek lijkt het voor de respondent alsof de interviewer niet luistert;
- g. vragen met een emotionele lading worden vermeden als ze tot verstoring van het vraaggesprek leiden;
- h. Vragen dienen zo compact mogelijk te worden geformuleerd, met als richtlijn maximaal 25 woorden.

Een voorbeeld: 'Dan wil ik het nu met u over criminaliteit en openbare orde hebben. Over de manier waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit en probeert de openbare orde te handhaven, wordt verschillend gedacht. Sommigen vinden dat de overheid te hard optreedt, terwijl anderen vinden dat de overheid harder zou moeten optreden. Aan het begin van de lijn staan nu personen (en partijen) die vinden dat de

overheid hard optreedt (dus bij cijfer 1). Aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat de overheid harder zou moeten optreden (dus bij cijfer 7). Ik ga u nu eerst vragen om de politieke partijen te plaatsen op deze lijn. Als u helemaal niet weet welk standpunt een partij heeft, zeg het dan gerust. Waar zou u <partij X> op de lijn plaatsen?' Dit is een schending van het principe dat vragen zo compact mogelijk worden geformuleerd, en niet te lang mag zijn (1h en 3b).

De oplossing is dat de vraag wordt ingekort: 'Over de manier waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit wordt verschillend gedacht. Aan het begin van de lijn staan partijen die vinden dat de overheid te hard optreedt. Aan het einde van de lijn staan de partijen die vinden dat de overheid harder moet optreden. Wilt u aan de hand van de kaart aangegeven waar u <partij X> zou plaatsen op de lijn?'

2. *Relevantie*

Respondenten moeten niet alleen beschikken over de gewenste informatie, zij moeten ook bereid zijn deze informatie af te staan. De bereidheid om vragen te beantwoorden neemt toe als de vragen relevant zijn, dat wil zeggen toegesneden op de situatie van de respondent. Door zoveel mogelijk onderscheid te maken tussen groepen respondenten in vergelijkbare situaties en de vragen toe te spitsen op de onderscheiden groepen kunnen routes in de vragenlijst worden ontworpen die leiden tot vragen die passen in het verwachtingspatroon van de respondent. Daardoor neemt ook de bereidheid toe om de vragen te beantwoorden.

Deze deelname aan het interview wordt ook groter als de respondent het onderzoek zinvol vindt. Hoe meer vragen worden gesteld waarvan het nut door de respondent in twijfel wordt getrokken, des te groter is de kans dat de respondent de vragen niet meer serieus beantwoordt.

Voor onderzoeken waarbij interviewers worden ingezet leiden dit soort vragen vaak tot ongewenste discussies met de interviewer. Voor het ontwerp van de vragenlijst betekent dit dat van ieder onderwerp dat aan de orde komt en van iedere vraag die in de vragenlijst is opgenomen moet kunnen worden aangegeven met welk doel het onderwerp wordt aangesneden en hoe de vraag zich verhoudt tot de andere onderzoeksvragen.

Een voorbeeld van een vraag die niet voor alle respondenten relevant is: 'Zijn andere leden van uw huishouden lid van een vakbond?'

Het probleem is dat deze vraag niet van toepassing is in een eenpersoonshuishouden. De oplossing is om een zogeheten 'STEL VAST'-vraag toe te voegen: 'Zijn andere leden van uw huishouden lid van een vakbond?', waarbij de interviewer de vraag niet hoeft te stellen als de informatie bekend is.

3. *Eenduidigheid*

Vragen moeten eenduidig zijn, dat wil zeggen: voor één uitleg vatbaar. Dit criterium stelt niet alleen hoge eisen aan de formulering van vragen, maar ook aan het taalgebruik. Een vraag kan eenduidig zijn geformuleerd terwijl respondenten de vraag toch niet op dezelfde wijze begrijpen, bijvoorbeeld door het gebruik van vakjargon.

Hoe beter de vragen voldoen aan het criterium van eenduidigheid, des te vaker zal het vraaggesprek ongestoord verlopen, zonder noodzakelijke toelichtingen van de interviewer en zonder discussies.

De eis van eenduidigheid heeft een aantal gevolgen voor het ontwerp van de vragenlijst. Deze kunnen als volgt worden samengevat:

- a. het taalgebruik in de vragenlijst moet worden afgestemd op het algemeen, dagelijkse taalgebruik van respondenten;
- b. een vraag mag zo lang zijn dat de respondent de vraag kan onthouden, verwerken en beantwoorden, zonder dat de vraag opnieuw moet worden gesteld;
- c. de vraagformulering moet neutraal zijn en voorkomen dat de respondent in de richting van een antwoord wordt gestuurd;
- d. als antwoordcategorieën moeten worden voorgelezen door de interviewer dan is het aantal antwoordcategorieën gelimiteerd tot dat aantal dat kan worden voorgelezen en kan worden onthouden door de respondent. Hiermee wordt voorkomen dat de vraag te lang wordt en dat niet alle antwoordcategorieën in gelijke mate worden genoemd;
- e. antwoordcategorieën moeten aansluiten op de formulering van de vraag en moeten het hele bereik van de vraag bestrijken, dat wil zeggen dat ze compleet moeten zijn;
- f. vragen moeten eendimensioneel zijn, dat wil zeggen dat maar één ding tegelijk wordt gevraagd en geen twee vragen in één;
- g. in vragen worden geen teksten tussen haakjes opgenomen, waarvan niet duidelijk is wanneer ze wel of niet moeten worden voorgelezen;
- h. dubbele ontkenning in de vraagstelling moet worden vermeden om te voorkomen dat niet duidelijk is wat het gegeven antwoord betekent;
- i. in vragen worden geen antwoordcategorieën opgenomen die buiten het bereik van de vraag liggen;
- j. vragen mogen niet voor meer dan één uitleg vatbaar zijn en mogen niet leiden tot discussie over de betekenis van gebruikte begrippen;
- k. vraagformuleringen moeten taalkundig correct zijn.

Een voorbeeld: 'Heeft u altijd op deze partij gestemd of heeft u wel eens op een andere partij gestemd? Antwoordmogelijkheden: 1. altijd op deze partij; 2. wel eens niet gestemd, maar verder altijd op deze partij; 3. soms op een andere partij; 4. mocht hiervoor niet stemmen; 5. mocht wel stemmen, maar heeft hiervoor nooit gestemd.'

Deze vraag is niet eenduidig. Wordt met 'altijd' bedoeld vanaf dat men mocht stemmen, dus vanaf 18 jaar? Verder is niet duidelijk welke verkiezingen dit betreft, bovendien sluiten de antwoordcategorieën niet aan op de vraag (3e en 3f). De oplossing is de vraag anders te formuleren: 'Hebt u bij de Tweede Kamerverkiezingen altijd op deze partij gestemd? 1. Ja, 2. Nee.'

Een ander voorbeeld: 'Hebben deze peilingen uw stemgedrag sterk beïnvloed, een beetje beïnvloed of helemaal niet beïnvloed?'

Impliciet is sprake van twee vragen in één, namelijk de vraag of opiniepeilingen tot stemmen hebben geleid ('stemgedrag' in de betekenis van wel/niet stemmen) en de vraag of opiniepeilingen van invloed zijn geweest wat is gestemd ('stemgedrag' in de betekenis van op welke partij of persoon is gestemd) (3f). De oplossing is hier om twee vragen op te nemen, één voor stemmers (a) en één voor niet-stemmers (b): a. 'Hebben deze peilingen uw stemgedrag sterk beïnvloed, een beetje beïnvloed of helemaal niet beïnvloed?'; b. 'Hebben deze peilingen uw beslissing om wel of niet te gaan stemmen sterk beïnvloed, een beetje beïnvloed of helemaal niet beïnvloed?'

6.4 *Conclusies en aanbevelingen*

In het NKO 2006 is de vragenlijst herzien. Daarbij is een aantal principes bij de vragenlijstontwikkeling toegepast. Het NKO kent echter een lange traditie, met een hoge mate van consistentie in de vraagformuleringen. Daarmee kunnen trends – soms vanaf 1971 – worden samengesteld over de opvattingen en het gedrag van het electoraat in de afgelopen 35 jaar. Deze tijdreeks is tamelijk uniek in de sociale en politieke wetenschappen. Dit dient men te koesteren.

Echter, sommige vraagformuleringen zijn zo oud dat ze nauwelijks sporen met de beschreven uitgangspunten waar een vragenlijst aan zou moeten voldoen. Bij het maken van respondentvriendelijke vragenlijsten liggen gevaren van ongewenste trendbreuken op de loer. Voor het NKO 2006 is gekozen voor een conservatieve benadering: alleen als het echt nodig was, dat wil zeggen: als kon worden aangetoond dat de vraagstelling niet voldeed aan de diverse principes waaraan een vragenlijst zou moeten voldoen, is de vraag aangepast. Vooral de zeer lange vraagteksten zijn aangepast, waarbij het niet altijd is gelukt om niet meer dan 25 woorden te gebruiken. Een ander veelvoorkomend euvel was dat de antwoordcategorieën niet pasten bij de vraag. De oplossing hiervoor was veelal om de antwoordmogelijkheden in de vraagstelling op te nemen. Verder waren diverse vragen niet duidelijk en multi-interpreteerbaar voor zowel respondent als interviewer. Ook hiervoor zijn toegesneden oplossingen bedacht.

Er volgen twee aanbevelingen. De eerste aanbeveling is om de vragenlijst van het NKO nog meer toe te snijden op de respondent en de interviewer. Dat zal de validiteit ten goede komen. De tweede aanbeveling is om voorafgaande aan het volgende NKO een experiment op te zetten om aanpassingen te toetsen op trendbreuken. In dit experiment kunnen ook de aangepaste vraagstellingen in het NKO 2006 worden meegenomen. Dit zal de interpretatie van de tijdreeksen ten goede komen.

Literatuur

Vosmer M. en F. Engelen (2006a) *Review SKON-vragenlijst 1e golf*. CBS-rapport SDV-2008-H118 (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

Bijlage

Voorbeelden van het toepassen van criteria voor een goede vragenlijst.

Vraag	Probleem	Oplossing
Als er in de krant binnenlands nieuws staat, bijvoorbeeld over regeringsproblemen, hoe vaak leest u dat dan?	In deze vraag worden geen antwoordcategorieën vermeld, waardoor het een open vraag is, waarna de interviewer de antwoorden moet typen in de antwoordcategorieën die op het scherm verschijnen. Dit is een schending van het principe 3e (antwoordcategorieën moeten aansluiten op de vraag).	Als er in de krant binnenlands nieuws staat, bijvoorbeeld over regeringsproblemen, leest u dat dan: 1. bijna altijd, 2. vaak; 3. zo nu en dan; 4. zelden of nooit.
Hoe vaak in de week volgt u het NOS-journaal? 1. (vrijwel) dagelijks; 2. 3 à 4 keer per week; 3. 1 à 2 keer per week; 4. minder dan 1 keer per week; 5. heeft geen tv.	De antwoordcategorie '5. Heeft geen tv' is niet logisch. Als men geen tv bezit, dan kan men toch nog het journaal kijken (zie principe 3i).	Het verwijderen van antwoordcategorie 5.
Voelt u zich meer aangetrokken tot een van de politieke partijen? 1. Ja 2. Nee	Deze vraag is niet duidelijk (zie principe 3k).	Voelt u zich meer aangetrokken tot een van de politieke partijen dan tot andere?
Waren er tijdens de campagne grote verschillen tussen de politieke partijen, kleine verschillen of in het geheel geen verschillen?	Het is niet duidelijk wat wordt beoogd met deze vraag en de vraag is niet eenduidig. Er wordt gevraagd naar een feit, terwijl het de bedoeling is dat de respondent zijn eigen mening geeft over de campagnes. En worden verschillen bedoeld ten aanzien van de wijze waarop campagne werd gevoerd, inhoudelijke verschillen tussen de partijen of verschillen tussen de lijsttrekkers? (zie principes 3i en 3k)	Waren er naar uw mening tijdens de campagne grote inhoudelijke verschillen tussen de politieke partijen, kleine verschillen of in het geheel geen verschillen?
Hebben deze peilingen uw stemgedrag sterk beïnvloed, een beetje beïnvloed of helemaal niet beïnvloed?	Impliciet is sprake van twee vragen in één, namelijk de vraag of opiniepeilingen tot stemmen hebben geleid ('stemgedrag' in de betekenis van wel/niet stemmen) en de vraag of opiniepeilingen van invloed zijn geweest wat is gestemd ('stemgedrag' in de betekenis van op welke partij of persoon is gestemd). (zie principe 3f)	Twee vragen opnemen. Een voor stemmers (a) en een voor niet-stemmers (b): a. Hebben deze peilingen uw stemgedrag sterk beïnvloed, een beetje beïnvloed of helemaal niet beïnvloed? b. Hebben deze peilingen uw beslissing om wel of niet te gaan stemmen sterk beïnvloed, een beetje beïnvloed of helemaal niet beïnvloed?

Vraag	Probleem	Oplossing
U hebt op 22 november gestemd. Maar lang niet alle kiesgerechtigden gaan elke keer als er Tweede-Kamer-verkiezingen zijn ook stemmen. Hoe zit dat met u? Heeft u alle keren dat u mocht stemmen daadwerkelijk gestemd of heeft u wel eens niet gestemd bij Tweede-Kamer-verkiezingen?	Door de formulering van de vraag ('Hoe zit dat met u?') is het alsof de respondent ter verantwoording wordt geroepen (zie principe 1g). De vraag is ook onnodig lang (zie principe 1h).	U heeft op 22 november gestemd. Heeft u bij de vorige keren dat u mocht stemmen bij Tweede Kamer-verkiezingen ook altijd gestemd, heeft u soms niet gestemd of heeft u hiervoor nooit gestemd?
Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.	Dubbele ontkenning (zie principe 3h)	Kamerleden bekommeren zich om de mening van mensen zoals ik.
Bent u lid van een Milieu- en natuurorganisatie (Greenpeace, Natuur-monumenten) Organisatie gericht op de derde wereld, mensenrechten of de vrede (Terre des Hommes of Amnesty International) Vakbond (FNV, CNV) (CSES eis) Beroeps- of standsorganisatie (CSES eis) Werkgeversorganisatie [organisatie lid van de koepel VNO NCW) (CSES eis)	Bij teksten tussen haakjes is het altijd weer de vraag wat de bedoeling is. Moet de tekst worden voorgelezen of niet, moet het antwoord van de respondent worden gecheckt of niet? Het leidt er toe dat interviewers de vragen en antwoorden verschillend interpreteren en er ieder op eigen wijze mee omgaan (zie principe 3g).	Bent u lid van een Milieu- en natuurorganisatie? Van een organisatie gericht op de derde wereld, mensenrechten of de vrede? Van een vakbond? Beroepsorganisatie of beroepsvereniging? Van een werkgeversorganisatie?

7. *Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek*

Willem Wetzels, Hans Schmeets, Remco Feskens en Jan van den Brakel

7.1 *Inleiding*

Het Nationaal Kiezersonderzoek is een lastig onderzoek, met een beduidend lagere respons dan andere onderzoeken. Het was dan ook zeer de vraag of zonder extra maatregelen de streefrespons van 55 procent wel gehaald zou worden. Daarom is als een van de responsverhogende maatregelen bij de aanschrijfbrief een kleine attentie (*incentive*) gevoegd. De attentie was een postzegelboekje ter waarde van 4 euro. Zo'n attentie verhoogt de deelname, bleek uit de resultaten van het Experiment Postzegel Beloning (EPB) dat eind 2005 is uitgevoerd bij de Enquête Beroepsbevolking. In dit hoofdstuk worden de literatuur, de opzet en resultaten van dit experiment besproken.

7.2 *Achtergrond van het Experiment Postzegel Beloning*

De respons bij CBS-onderzoek steeg sinds 1999 geleidelijk van 55 naar 65 procent in 2005 (De Bie en Luiten, 2005). Dit was het gevolg van een reorganisatie van de veldwerkorganisatie waarbij onder andere de *freelance* status van de interviewers werd omgezet in een vast dienstverband. Een andere maatregel was een uitbreiding van de contactpogingen van drie naar zes. Als gevolg hiervan daalde het percentage adressen waarmee geen contact tot stand kwam in deze periode van 14 naar 4 procent. Ondanks alle responsbevorderende maatregelen is het percentage weigeraars al die tijd nauwelijks veranderd en rond de 23 procent gebleven. Verdere responswinst zou dus vooral gehaald moeten worden door een reductie van het aantal weigeraars.

Incentives, zo leert de literatuur, zijn een effectief middel om potentiële weigeraars over te halen om toch aan een onderzoek mee te doen. Zo concluderen Simmons en Wilmot (2004) dat (a) een beloning de respons bevordert en (b) dat een beloning vooraf (onvoorwaardelijk) te prefereren is boven het achteraf verstrekken daarvan (op voorwaarde dat men respondeert): 'The general finding from the literature is that the use of incentives, however small in monetary terms, is effective in increasing response rates in postal, telephone and face-to-face surveys. This seems to be the case for all types of surveys, not just those where there is a high burden for the respondent, and it appears to be true for panel surveys. ... The prevailing opinion is that an unconditional, pre-paid incentive is more effective than a conditional

promise of a reward on completion. This is the case for surveys conducted by post or interviewer-administered surveys (face-to-face or telephone)'.

Ook Groves en Couper (1998, p. 281) onderschrijven deze conclusie: 'The literature shows that incentives appear to increase overall response rates. ... ..In both modes of data collection (telephone and personal visit), prepaid incentives lead to increased response rates over no incentives and promised incentives.' Dillman (2000) laat zien dat een incentive van één Amerikaanse dollar de respons reeds sterk doet toenemen en dat de extra responswinst bij hogere bedragen (twee dollar; drie dollar etc.) beperkter is. Door Nicolaas en Stratford (2004) wordt aangetoond dat een incentive van vijf Engelse ponden de respons doet stijgen van 51 naar 58 procent, en bij 10 ponden naar 61 procent. Uit een studie van Berk e.a. (1987) komt naar voren dat incentives alleen de respons verhogen als ze vooraf gegeven en niet alleen maar beloofd worden.

De meeste studies naar het effect van incentives zijn gebaseerd op schriftelijke enquêtes. Volgens Singer e.a. (1999) is minder bekend van de werking van incentives in *face-to-face* onderzoeken: 'Incentives are known to increase response rates in mail surveys, and although they are increasingly being used in face-to-face and telephone surveys, there is much less information about their effects in those surveys, which differ radically in the demands they place on respondents'. Toch geldt volgens Singer e.a. (1999) ook voor telefonisch en face-to-face onderzoek dat incentives effectief ingezet kunnen worden om de responspercentages te verhogen en dat geld hierbij effectiever is dan materiële incentives.

Het CBS heeft zelf ook positieve ervaringen met het geven van incentives. Bij een telefonische werving voor de vragenlijst van het *Budgetonderzoek* naar vakantie-uitgaven bedroeg het responsverschil tussen de groep die in de aanschrijfbrief een postzegelboekje ter waarde van twee gulden had ontvangen en de groep die geen postzegels had ontvangen circa acht procentpunt (Fouwels, 2002). Bij een experiment met het *Onderzoek Gezinsvorming 1998* werd een telefoonkaart van 2,50 gulden als incentive gebruikt. Zonder de incentive werd een respons van 46 procent gehaald. Het beloven van de telefoonkaart bij deelname door de interviewer aan de deur verhoogde de respons tot 57 procent. De groep bij wie de telefoonkaart bij de aanschrijfbrief was gevoegd, haalde een respons van 68 procent gehaald (Van den Brakel en Renssen, 2000).

Uit een door het Office for National Statistics in 2000 bij het *Family Resources Survey* uitgevoerd experiment blijkt dat ook het meesturen van een postzegelboekje een positief effect op de respons heeft: de respons zonder attentie was 67 procent, met incentive 70,4 procent.

Op basis van de literatuur, gesprekken met deskundigen en pragmatische overwegingen is besloten een experiment te doen met kleine, onvoorwaardelijke attenties. Hierbij zou de keuze voor geld het meeste logisch zijn. Omdat het in Nederland verboden is om geld bij brieven in te sluiten, is gekozen voor een attentie in de vorm van postzegelboekjes. Er is voor postzegels gekozen omdat deze een attentie in geld

benaderen – de waarde ervan is exact bekend – en postzegels een voor iedereen nuttig en praktisch artikel zijn. Bij het experiment hebben we gebruik gemaakt van boekjes met postzegels van 0,39 euro. In 2005 werd de zegel van 0,39 euro gebruikt voor brieven en kaarten en was daardoor de meest gebruikte zegel. Een bijkomend voordeel van postzegelboekjes is dat ze gemakkelijk en goedkoop bij de aanschrijfbrief te verzenden zijn.

Opzet experiment

In de literatuur zijn weinig concrete adviezen te vinden over hoe hoog de waarde van de attentie bij face-to-face onderzoek moet zijn. Wel is duidelijk dat kleine bedragen al een effect op de respons hebben en dat er een niet-lineair verband is tussen de waarde van de attentie en het responsverhogend effect. Daarom is in eerste instantie gekozen voor het testen van twee varianten: een postzegelboekje met 5 zegels van 0,39 euro (2 euro) en een boekje met 10 zegels (4 euro) Dit oorspronkelijke plan is besproken met prof. Eleanor Singer van de Universiteit van Michigan.¹⁾ Omdat sommige bevolkingsgroepen misschien pas bij een hoger bedrag willen meewerken, adviseerde zij om aan een kleine groep een grotere attentie te geven, Om die reden is een derde groep toegevoegd van vier postzegelboekjes (20 zegels, waarde 8 euro).

Het experiment is grootschalig binnen de Enquête Beroepsbevolking (EBB) uitgevoerd. De EBB is een roterend panel met vijf peilingen. Elke maand wordt een steekproef van 7 500 adressen getrokken. Alle huishoudens op een adres, met een maximum van drie, en alle personen vanaf 14 jaar behoren tot het onderzoek. In de eerste peiling wordt de data verzameld door interviewers die de elektronische vragenlijst afnemen via een persoonlijk vraaggesprek met de respondent, ook wel *Computer Assisted Personal Interviewing* (CAPI) genoemd. Naar elk steekproefadres wordt een brief gestuurd die gericht is aan de bewoners van het adres. Bij de vier vervolgpeilingen, die om de drie maanden plaatsvinden, wordt de elektronische vragenlijst door interviewers telefonisch afgenomen. Dit wordt *Computer Assisted Telephone Interviewing* (CATI) genoemd. Het experiment is ingebed in de eerste peiling van de EBB van de maanden november en december 2005. De steekproeven van deze maanden zijn *random* in vier groepen verdeeld: een (controle)groep waarin

Tabel 7.1
Aantal geselecteerde adressen in de steekproef van de EBB in de maanden november en december naar variant experiment

Variant	Postzegels	Adressen		
		November	December	Totaal
0	0	3 562	2 633	6 195
1	5	1 574	1 572	3 146
2	10	1 574	1 574	3 148
3	20	250	250	500
Totaal		6 960	6 029	12 989

geen postzegelboekjes bij de aanschrijfbrief werd bijgevoegd en drie groepen met respectievelijk 5, 10 en 20 zegels.

7.3 Resultaten: respons

Het CBS beschikt over het Sociaal Statisch Bestand (SSB). In het SSB zijn registerinformatie en informatie uit steekproefonderzoek op persoonsniveau aan elkaar gekoppeld. De ruggengraat van het SSB wordt gevormd door de Gemeentelijke Basisadministratie, waarin alle bij een Nederlandse gemeenten ingeschreven bewoners staan geregistreerd. Vanuit het SSB kan de adressensteekproef verrijkt worden met bewonergegevens.²⁾ Dit stelt ons in staat om responscijfers op adres-, huishouden- en persoonsniveau te berekenen.

Op basis van de SSB-informatie is vastgesteld hoeveel huishoudens op een steekproefadres wonen. Woont er meer dan één huishouden, dan is niet bekend welk huishouden de brief met de attentie heeft ontvangen. Omdat we geïnteresseerd zijn in het effect van de attentie op de hoogte en de samenstelling van de respons worden de adressen waarop meerdere huishoudens wonen buiten de analyses gehouden. Het weglaten van deze adressen heeft nauwelijks effect op de responscijfers.³⁾

Tabel 7.2 geeft de respons en redenen van non-respons voor de vier varianten (0, 5, 10 en 20 postzegels). De respons van de groep zonder postzegels is met 65,6 procent beduidend lager dan van de groepen met 5 (70,9 procent), 10 (73,4 procent) en 20 postzegels (73,0 procent). De responswinst bedraagt respectievelijk 5,3, 7,8 en 7,4 procent. Nadere inspectie van de tabel leert dat de responswinst nagenoeg geheel kan worden verklaard uit de afname van het aantal weigeraars. Het percentage weigeraars daalt met respectievelijk 5,1, 7,1 en 10,1 procent.

Voor alle varianten met postzegels geldt dat de respons significant hoger is dan zonder postzegels (5 zegels (Wald = 22,2), 10 zegels (Wald = 49,0) en 20 zegels (Wald = 9,7).⁴⁾

Tabel 7.2
Respons en redenen non-respons naar variant: ongewogen

	Aantal postzegels							
	0		5		10		20	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Weigering	1 211	23,2	476	18,1	432	16,1	57	13,1
Geen gelegenheid	240	4,6	125	4,8	123	4,6	26	6,0
Taalbarrière	78	1,5	37	1,4	51	1,9	5	1,2
Geen contact	262	5,0	127	4,8	106	4,0	29	6,7
Respons	3 419	65,6	1 865	70,9	1 964	73,4	317	73,0
Totaal	5 210	100	2 630	100	2 676	100	434	100

De vervolgvraag is of de waarde van de attentie een rol speelt. Anders gezegd, of de respons hoger is wanneer er meer dan 5 zegels gegeven worden. Het testen van de diverse contrasten leert dat er wel een significant verschil is van 10 zegels ten opzichte van 5 zegels ($p = 0,04$) maar dat het verschil tussen 20 zegels en 5 zegels vanwege de kleine massa (434 cases) niet significant is ($p = 0,36$). Het responsverschil tussen 10 en 20 zegels is eveneens niet significant ($p = 0,88$).

Het percentage weigeraars neemt af van 23,2 procent bij geen zegels naar 18,1 procent bij 5 zegels, tot 16,1 procent bij 10 zegels en tot 13,1 procent bij 20 zegels. De drie varianten met postzegels wijken af van de situatie waarin geen attenties zijn verstrekt, hetgeen tot uitdrukking komt in het 'overall-effect' (Wald = 77,2 hetgeen met vier vrijheidsgraden correspondeert met een p -waarde $< 0,0001$).

Kijken we naar de specifieke verschillen tussen de drie postzegelvarianten, dan blijkt dat het geven van 10 zegels (net) niet resulteert in een significante afname van het aantal weigeraars (Wald = 3,6; $p = 0,06$) maar het geven van 20 zegels wel (Wald = 6,3; $p = 0,01$). Er is echter weer geen significante afname van het aantal weigeraars indien de variant met 20 zegels wordt vergeleken met de variant met 10 zegels (Wald = 2,5; $p = 0,11$).

De significante afname van het aantal weigeraars bij 20 zegels ten opzichte van 5 zegels, is opvallend omdat deze vermindering niet resulteert in een toename van de respons. De verklaring ligt in het hoge percentage 'geen contact' of 'geen gelegenheid'. Deze percentages zijn bij 20 zegels aanmerkelijk hoger (13 procent) dan in de andere varianten. Dit komt ook tot uitdrukking in de samenhangen: het geven van 20 postzegels resulteert in hogere percentages non-contact/geen gelegenheid dan in de controlegroep (Wald = 4,1 $p = 0,04$), het geven van 5 zegels (Wald = 3,9; $p = 0,05$) en 10 zegels (Wald = 7,5; $p = 0,01$). In tegenstelling tot 5 en 10 zegels neemt bij 20 zegels de respons minder toe dan het aantal weigeringen afneemt. De opmerkelijke bevinding dat het verstrekken van 20 zegels gepaard gaat met een stijging van de non-responscategorieën 'geen gelegenheid' en 'geen contact' doet vermoeden dat een deel van de personen bij een attentie van 20 zegels niet meer durft te weigeren, maar 'vlucht' in de sociaal meer geaccepteerde categorie 'geen gelegenheid' of zelfs de deur niet open doet voor de interviewer.

7.4 *Selectiviteit van de respons*

Om na te gaan wat het effect is van de attenties op de selectiviteit van de respons is gebruik gemaakt van de informatie uit het SSB over de personen. Met selectiviteit wordt bedoeld of de variatie in de respons tussen verschillende bevolkingsgroepen toe- of afneemt. Omdat niet bekend is bij welk huishouden de brief terecht is gekomen, worden de bewoners van adressen waarop meerdere huishoudens wonen niet meegenomen. Na verwijdering resteren 27 336 van de in totaal 30 548 personen.⁵⁾ De totale respons op persoonsniveau komt gemiddeld zo'n twee

procent hoger uit dan de respons op huishoudenniveau. Dit wordt veroorzaakt doordat de respons toeneemt naarmate het aantal personen in het huishouden groter is.

Wanneer de vier postzegelvarianten worden vergeleken, blijken de responsverschillen tussen de zes leeftijdsgroepen beperkt (tabel 7.3). In de groep zonder postzegels lopen de responspercentages uiteen van 63 tot 71 procent, bij 5 zegels van 71 tot 78 procent, bij 10 zegels van 73 tot 78 procent en bij 20 zegels van 70 tot 78 procent. Op basis van deze beperkte verschillen in spreiding kan worden geconcludeerd dat de selectiviteit naar leeftijd door het inzetten van de attenties nauwelijks verandert. Anders geformuleerd, de responstoename ten gevolge van het geven van een incentive is min of meer gelijk voor de verschillende leeftijdscategorieën. Opvallend is wel de forse responsstijging bij de 65-plussers. Deze groep heeft de laagste respons maar blijkt erg gevoelig voor incentives. Dit geldt ook, zij het in mindere mate, voor de leeftijdsgroep van 55 tot 65 jaar.

De respons van mannen en vrouwen verschilt bijna niet, ook niet tussen de diverse varianten. De attenties hebben dus nauwelijks invloed op de selectiviteit naar geslacht. Stedelijkheid is wel van belang. Het verschil in de respons is het grootste bij de groep zonder postzegels. De respons neemt in de groep zonder postzegels toe met het aflopen van de stedelijkheid van 57 tot 75 procent. Bij 5 postzegels is het verschil minder groot (65 tot 79 procent). Dit geldt ook voor de variant met 10 zegels (68 tot 83 procent). Bij 20 zegels is een vergelijkbare afname in de responsverschillen te zien als bij de groep zonder postzegels (67 tot 85 procent), waarbij opgemerkt moet worden dat de hoogste respons geldt voor de weinig verstedelijkte gebieden.

De tabel leert verder dat de winst bij het geven van 5 zegels vooral in de zeer sterk verstedelijkte gebieden wordt geboekt. De respons stijgt met 8 procentpunt, terwijl dat in de andere gebieden beperkt blijft tot zo'n 5 procentpunt. Ook valt op dat de additionele responsstijging bij de variant met 10 zegels voor alle gebieden niet veel verschilt: 10 zegels leveren gemiddeld 2 procent additionele respons op. Het inzetten van 20 zegels heeft geen meerwaarde in de sterk tot zeer sterk verstedelijkte gebieden. Bij de matig tot niet verstedelijkte gebieden (samengevoegd, vanwege de benodigde massa) wordt nog een extra opbrengst van 3 procent bereikt.

Geconstateerd kan worden dat de selectiviteit naar stedelijkheid geringer wordt als een attentie wordt ingezet. Daarbij doet de hoogte van de attentie er niet zoveel toe. Aangezien de respons vooral in de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag laag is, is de invloed van de attentie voor deze drie steden apart nagegaan. Het blijkt dan dat in de drie grote steden de respons bij 5 zegels toeneemt van 53 naar 58 procent en vervolgens fors verder stijgt naar 65 procent bij 10 zegels. Bij 20 zegels wordt 61 procent respons gerealiseerd. Het lijkt erop dat in de drie grote steden met 10 zegels een respons bereikt kan worden die dicht in de buurt komt van de landelijke respons van 68 procent wanneer geen attenties worden verstrekt.

Voorts is gekeken naar de responsverschillen tussen autochtonen en allochtonen. Onder autochtonen stijgt de respons bij 5 zegels van 69 naar 76 procent. Een grotere

attentie, 10 zegels, levert slechts 1 procent extra respons op en 20 zegels zorgen voor 2 procent responstoename. Bij de westerse allochtonen zijn 5 zegels goed voor een respons sprong van 64 naar 73 procent. Meer zegels levert geen extra winst op. Bij de niet-westerse allochtonen hebben 5 of 10 zegels een licht dempend effect op de respons. De responscijfers bij 20 zegels suggereren een dempend effect bij de

Tabel 7.3
Respons van sociaaldemografische kenmerken naar variant, personen (maximaal één huishouden per adres)

		Aantal postzegels			
		0	5	10	20
		%			
Leeftijd	Jonger dan 15 jaar	71	76	78	78
	15 tot 35 jaar	67	73	73	78
	35 tot 45 jaar	67	71	76	70
	45 tot 55 jaar	66	71	73	78
	55 tot 65 jaar	70	78	76	75
	65 en ouder	63	76	74	77
Geslacht	Man	68	73	75	75
	Vrouw	68	74	75	77
Stedelijkheid	Zeer sterk stedelijk	57	65	68	67
	Sterk stedelijk	67	71	73	71
	Matig stedelijk	69	75	75	79
	Weinig stedelijk	71	77	78	85
	Niet stedelijk	75	79	83	78
Regio	3 grote steden	53	58	65	61
	Overige gebieden	70	75	76	78
Herkomst	Autochtoon	69	76	77	78
	Westers allochtoon	64	73	73	70
	Niet-westers allochtoon	60	57	58	64
Omvang huishouden	1 persoon	56	60	67	63
	2 personen	67	74	76	78
	3 personen	69	75	74	67
	4 personen	69	74	78	84
	5 personen	73	78	74	82
Type huishouden	Eén-persoonshuishouden	56	60	66	64
	Ongehuwd paar zonder kind	66	69	76	77
	Gehuwd paar zonder kind	70	79	78	76
	Ongehuwd paar met kind	70	72	76	85
	Gehuwd paar met kind	70	76	76	78
	Eén-ouder huishouden	63	67	72	70
Inkomen (gestandaardiseerd)	1e kwartiel	63	71	70	71
	2e kwartiel	69	73	74	69
	3e kwartiel	68	72	78	82
	4e kwartiel	73	79	78	82
Totaal		68	74	75	76

westerse allochtonen en een responsversterkend effect bij de niet-westerse allochtonen. Opgemerkt moet wel worden dat de onderzoeksgroepen van de allochtonen dan wel erg klein zijn.

De responscijfers naar grootte van het huishouden leveren een divers beeld op. Tien zegels zijn gunstig voor de respons bij de alleenstaanden, terwijl voor de meerpersoonshuishoudens het vertrekken van 5 zegels afdoende lijkt. Bij 20 zegels neemt de selectiviteit weer toe (van 63 tot 84 procent). Beperken we ons tot de keuze tussen 5 en 10 zegels, dan valt op dat bij de eenpersoonshuishoudens de variant met 10 zegels te prefereren is en bij de overige huishoudens 10 zegels nauwelijks extra respons oplevert. Bij grotere huishoudens van minimaal vier personen zouden 20 zegels eventueel te prefereren zijn boven minder waardevolle attenties. De respons stijgt immers tot boven de 80 procent.

Bij het type huishouden zien we dat 10 zegels vooral de respons doen toenemen bij de eenpersoonshuishoudens, ongehuwde paren, en eenouderhuishoudens. Bij de andere huishoudens levert 10 zegels geen extra respons op ten opzichte van 5 zegels.

Tot slot neemt de respons toe met de hoogte van het (gestandaardiseerde) inkomen. Het gestandaardiseerd inkomen is het besteedbaar inkomen van het huishouden gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden. Het gestandaardiseerd inkomen is een maat voor de welvaart van een huishouden. In de groep zonder zegels varieert de respons van 63 in het eerste kwartiel tot 73 procent in het vierde kwartiel. Het inzetten van attenties draagt nauwelijks bij aan een reductie van dit verschil. Opvallend is dat van de groepen met de hoogste inkomens – het derde en vierde kwartiel – de respons bij het geven van 10 en 20 zegels duidelijk meer toeneemt dan van de twee andere groepen. In het tweede kwartiel valt de respons bij het geven van 20 zegels zelfs terug op het niveau van de variant zonder zegels.

De informatie in tabel 7.3 is gebaseerd op kruistabellen. Gevonden samenhangen kunnen echter berusten op steekproeffluctuaties. Vandaar dat we een logistische regressie analyse uitvoeren met responsgedrag als te verklaren variabele (1=respons, 0= non-respons). Omdat we geïnteresseerd zijn in de selectiviteit, gaan we na of er naast de hoofdeffecten ook interacties van de kenmerken met de postzegelvarianten zijn. Interactie-effecten tussen de postzegelvarianten en sociaal-economische kenmerken op de respons duiden op een toe- of afname van de selectiviteit.

Op basis van de tabelinformatie vermoeden we bijvoorbeeld dat er een interactie is tussen de attentie (10 zegels versus geen attentie) en regio (de drie grote steden versus de overige woongebieden). Immers, de responswinst in de drie grote steden bedraagt bij 10 zegels 12 procent (van 53 naar 65 procent) en in de overige gebieden 6 procent (van 70 naar 76 procent). Daarnaast geldt dat er zowel een hoofdeffect is van het kenmerk 'grote steden' (de respons is lager in de drie grote steden dan in de overige gebieden) als van de variant (een attentie resulteert in een grotere respons).

Een vergelijkbare verwachting geldt voor herkomst: een attentie lijkt gunstig te zijn voor de respons van autochtonen en westerse allochtonen, maar niet voor niet-westerse allochtonen.

Om het significantieniveau van de effecten op de respons te bepalen, is de logistische regressieanalyse uitgevoerd op huishoudenniveau. Immers, of het volledige huishouden doet mee of het volledige huishouden participeert niet. Ook deze analyse beperken we tot de huishoudens die alleen op een adres wonen, waardoor er 10 950 van de in totaal 12 653 cases overblijven).⁶⁾ We starten met een analyse waarbij we de volgende verklarende variabelen⁷⁾ gebruiken:

Hoofdeffecten:

- variant postzegels (0 zegels, 5 zegels, 10 zegels);
- geslacht (m/v);
- leeftijd (0-14; 15-34; 35-44; 45-54; 55-64; 65 jaar en ouder);
- aantal personen in huishouden (1; 2; 3; 4; 5 en meer);
- herkomst (autochtoon; westerse allochtoon; niet-westerse allochtoon);

Tabel 7.4
Logistische regressie: variant (5 versus 0 zegels en 10 versus 0) en sociaal-demografische kenmerken op respons (nee/ja)

	5 versus 0 postzegels					10 versus 0 postzegels				
	B	S.E.	Wald	df	Sig.	B	S.E.	Wald	df	Sig.
Variant	0,443	0,157	8,0	1	0,005	0,775	0,158	23,9	1	0,000
Grootte huishouden			93,6	4	0,000			61,1	4	0,000
1 persoon (ref. cat.)										
2 personen	0,385	0,066	33,6	1	0,000	0,327	0,067	23,9	1	0,000
3 personen	0,513	0,080	41,5	1	0,000	0,397	0,079	25,0	1	0,000
4 personen	0,596	0,080	55,0	1	0,000	0,522	0,081	41,8	1	0,000
5 of meer personen	0,827	0,106	61,0	1	0,000	0,618	0,104	35,3	1	0,000
Huishouden inkomen	0,127	0,027	21,8	1	0,000	0,121	0,027	20,2	1	0,000
Leeftijd			16,5	4	0,002			9,8	4	0,045
15-34 jaar (ref. cat.)										
35-44 jaar	-0,135	0,078	3,0	1	0,084	-0,101	0,079	1,7	1	0,197
45-54 jaar	-0,187	0,079	5,6	1	0,018	-0,181	0,079	5,3	1	0,021
55-64 jaar	0,097	0,080	1,5	1	0,228	0,039	0,081	0,2	1	0,628
65 jaar en ouder	0,037	0,095	0,1	1	0,700	-0,076	0,096	0,6	1	0,426
Herkomst			7,2	2	0,028			7,3	2	0,027
Autochtonen (ref. cat.)										
Westerse allochtonen	-0,233	0,103	5,1	1	0,023	-0,235	0,102	5,3	1	0,021
Niet-westerse allochtonen	-0,187	0,113	2,7	1	0,098	-0,184	0,113	2,7	1	0,102
Regio	0,641	0,094	46,3	1	0,000	0,661	0,094	49,4	1	0,000
Regio * Variant	-0,164	0,162	1,0	1	0,311	-0,364	0,162	5,0	1	0,025
Herkomst * Variant			9,0	2	0,011			11,0	2	0,004
Westerse allochtonen * Variant	0,117	0,188	0,4	1	0,532	-0,084	0,178	0,2	1	0,635
Niet-westerse allochtonen * Variant	-0,541	0,190	8,1	1	0,004	-0,621	0,187	11,0	1	0,001
Constante	-0,214	0,108	3,9	1	0,048	-0,148	0,108	1,9	1	0,171

- Regio (3 grote steden; overige gebieden);
- Gestandaardiseerd inkomen huishouden.

Behalve de hoofdeffecten zijn interactietermen met variant opgenomen. De analyse is uitgevoerd door de varianten van 5 en 10 zegels te vergelijken met de variant met 0 zegels.⁸⁾ Tabel 7.4 geeft de uitkomsten van de twee analyses.

Analyse 5 versus 0 zegels

De tabel laat zien dat er een positief effect is van de 5 zegels op de respons, ook indien rekening wordt gehouden met verschillen naar de andere kenmerken. Daarnaast blijkt dat het aantal personen binnen een huishouden relevant is voor de respons. Eenpersoonshuishoudens reageren minder goed dan huishoudens die uit meerdere personen bestaan. Verder geldt: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de respons. Er is ook een leeftijdseffect dat zich uit in een lagere respons van de 45–55-jarigen ten opzichte van de jongste groep (15–35-jaar). Herkomst speelt ook een rol, vooral door de lagere respons van westerse allochtonen ten opzichte van autochtonen. Het interactie-effect tussen herkomst en de attenties duidt erop dat de selectiviteit naar herkomst verschilt tussen de groep zonder zegels en de groep met 5 zegels, en wel vooral bij de niet-westerse allochtonen ten opzichte van allochtonen. Bij niet-westerse allochtonen werken 5 zegels niet responsverhogend waardoor het responsverschil tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen bij 5 zegels groter is dan bij 0 zegels. Verder zien we dat de respons in de drie grote steden achterblijft bij die in de overige gebieden. De selectiviteit wijzigt hierdoor echter niet.

Analyse 10 versus 0 zegels

De aangetroffen hoofdeffecten gelden ook bij de vergelijking van tien versus geen zegels. We treffen twee interactie-effecten aan die duiden op een verandering van de selectiviteit. Voor herkomst geldt weer dat het verschil in respons tussen westerse allochtonen en autochtonen bij 10 zegels toeneemt. Dit geldt trouwens ook voor het responsverschil tussen de beide allochtone groepen, dat eveneens toeneemt.⁹⁾ Voor regio geldt dat verschil in respons tussen de drie grote steden en de rest van Nederland door de attentie afneemt en dus de selectiviteit kleiner is.

Analyse 20 versus 0 zegels

We hebben ook een derde analyse uitgevoerd waarbij het effect van 20 zegels vergeleken is met 0 zegels. Bij deze analyse verdwijnen de beide interactietermen, zeer waarschijnlijk als gevolg van de kleine steekproefaantallen bij de attentie van 20 zegels.

Op het eerste gezicht lijken de resultaten naar stedelijkheid en herkomst niet logisch. In de drie grote steden werken 10 zegels bijzonder goed. Aangezien een groot deel van de niet-westerse allochtonen in de drie grote steden woont, zou men verwachten dat 10 zegels ook goed uitpakt voor niet-westerse allochtonen. Dit blijkt dus niet het geval. Het zou daarom interessant zijn om het effect van de

beloning apart na te gaan voor de niet-westerse allochtonen binnen en buiten de drie grote steden. Het aantal niet-westerse allochtone huishoudens in de steekproef is echter niet groot genoeg om hierover betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Voegen we, om meer steekproefmassa te krijgen, de groepen van 5 en 10 postzegels samen, dan blijkt dat binnen de drie grote steden de respons bij 0 en bij 5 en 10 zegels ongeveer gelijk is (51 en 50 procent), en buiten de grote steden bij geen zegels iets hoger (62 versus 58 procent). Hoewel ook deze verschillen op relatief kleine aantallen zijn gebaseerd, lijkt het erop dat binnen de drie grote steden het geven van attenties niet of nauwelijks een negatief effect heeft op de respons van niet-westerse allochtonen.

In de drie grote steden is bij niet-westerse allochtonen 'geen contact' een belangrijke reden van non-respons (16 procent). Buiten de drie grote steden is dit percentage veel lager (7 procent). Het vergroten van het aantal contactpogingen bij niet-westerse allochtonen in de drie grote steden lijkt de meest aangewezen manier om de respons te vergroten (zie ook Schmeets, 2005).

7.5 Aanbevelingen

Over één ding is nog niets gezegd: de kosten van het onderzoek. Uit onderzoek is gebleken dat, uitgaande van gelijke te realiseren responsaantallen, het meesturen van één postzegelboekje (kosten 2 euro) kostendekkend is. Twee boekjes (waarde 4 euro) is dat niet. De meerkosten liggen voor de EBB rond de 6 duizend euro op maandbasis, de directe veldwerkkosten nemen erdoor met 2 procent toe (Luiten en Visschers, 2006). De forse stijging van het responspercentage die kan worden behaald als twee boekjes worden gegeven, lijkt de relatief geringe kostenstijging evenwel te rechtvaardigen.

Desgewenst kunnen incentives gedifferentieerd worden ingezet door bijvoorbeeld de attentie van 10 zegels alleen te gebruiken in de zeer sterk verstedelijkte gebieden. De respons neemt daar immers het sterkst toe. De attentie van 10 zegels zou dan naar slechts een op de zes steekproefadressen gestuurd worden. Een andere mogelijkheid is om de twee postzegelboekjes alleen te sturen naar de steekproefadressen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, de steden waar de respons verreweg het laagst is. De responswinst in deze steden is bij twee boekjes 6 procentpunt hoger dan bij één boekje en 13 procentpunt hoger dan bij geen postzegelboekje. De inwoners van de andere zeer sterk verstedelijkte gemeenten gebieden zouden dan 5 zegels krijgen, en zich daarmee dus niet onderscheiden van de andere woongebieden.

Om het door de attenties toenemende responsverschil tussen autochtonen en westerse allochtonen enerzijds en niet-westerse allochtonen anderzijds te verkleinen, zouden aanvullend in de drie grote steden het aantal contactpogingen uitgebreid kunnen worden van 6 naar 8. Uit eerder onderzoek is gebleken dat deze maatregel de respons onder niet-westerse allochtonen in de drie grote steden verhoogt.

7.6 *Conclusies*

De resultaten van het experiment tonen aan dat het zonder voorwaarden vooraf geven van een kleine attentie tot een forse responsverhoging leidt. Een postzegelboekje ter waarde van 2 euro levert een responsstijging op van 5 tot 6 procent, twee postzegelboekjes geeft zelfs bijna 8 procent meer respons. De toegevoegde respons bij vier boekjes is ruim 8 procent. Zoals mede op basis van de literatuur verwacht werd, is de responstoename bijna volledig het gevolg van de afname van het aantal weigeringen. Kijken we naar de tabelinformatie dan valt op dat door incentives de selectiviteit bij een aantal kenmerken, waaronder de stedelijkheidsgraad en het aantal personen in het huishouden, verbetert. Vooral het onderscheid tussen de drie grote steden – Amsterdam, Rotterdam en Den Haag – met de overige gebieden is van belang. Niet-westerse allochtonen reageren afwijkend op de attentie: onder deze groep verbeterde de respons niet. Omdat de respons bij westerse allochtonen en autochtonen wel toenam, is de selectiviteit naar herkomst groter geworden. Aangezien niet-westerse allochtonen in de drie grote steden zijn oververtegenwoordigd, zijn de twee tegengestelde effecten bij de selectiviteit opmerkelijk.

Omdat de verschillende kenmerken onderling verweven kunnen zijn, zijn logistische regressie analyses uitgevoerd. Daarbij komt naar voren dat de selectiviteit bij 5 zegels niet significant verandert, met uitzondering van herkomst. Bij 10 zegels zien we, naast de toename van de selectiviteit bij herkomst, een afname van het responsverschil tussen de drie grote steden en de overige gebieden. De gepresenteerde responspercentages voor de niet westerse allochtonen waarbij 5 en 10 zegels zijn samengenomen duiden er op dat in de drie grote steden de respons bij niet-westerse allochtonen door attenties niet of nauwelijks verslechtert.

Omdat de totale respons fors toeneemt en de selectiviteit naar stedelijkheid sterk afneemt, is het vanuit een statisch oogpunt aan te bevelen om over te gaan op het gebruik van twee postzegelboekjes in de drie grote steden en één postzegelboekje in de overige gemeenten, en dan bij voorkeur in combinatie met uitbreiding van het maximaal aantal bezoeken in de drie grote gemeenten.

Literatuur

Berlin, M., Mohadjer, L., Waksberg, J., Kolstad, A., Kirsch, I., Rock, D. en K. Yamamoto (1992) An Experiment in Monetary Incentives. *Proceedings of the Survey Research Section of the American Statistical Association*, 393–398.

Bie, S. de, en A. Luiten (2005) *Lifting response rates; part two*. Paper presented at the 16th International Workshop on Household Survey Nonresponse, Tällberg, Sweden

Brakel, J.A. van den en R. Renssen (2000) A field experiment to test effects of an incentive and a condensed questionnaire on response rates in the Netherlands Fertility and Family Survey, *Research in Official Statistics*, 3 (1), 55–63.

Dillman, D. A. (2000) *Mail and Internet Surveys* (New York, Wiley).

Fouwels, S. (2002) *Analyse vakantie-experiment*. Intern CBS-rapport (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

Groves, R.M. en M.P. Couper (1998) *Nonresponse in Household Interview Surveys* (New York, Wiley).

Luiten, A. en J. Visschers (2006) *Kosten en baten van invoering postzegelincentive*. Interne CBS-nota, 10-2-2006 (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

Simmons, E. en A. Wilmot (2004) Incentive Payments on Social Surveys: a literature review, *Survey Methodology Bulletin*, 53 (1), 1–2.

Singer, E., Van Hoewyk, J., Gebler, N., Raghunathan, T. en K. McGonagle (1999) The Effect of Incentives on Response Rates in Interviewer-Mediated Surveys, *Journal of official Statistics*, 15 (2), 217–230.

Schmeets, H. (2005) Slecht bereikbare allochtonen, autochtone weigeraars. Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen* (Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen), 81–87.

Wetzels, W. en H. Schmeets (2006) *Tweede adviesnota 'Experiment Postzegel Beloning'*. CBS-rapport SOO-2006-H104/intern (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

Noten in de tekst

- 1) Dit gesprek vond plaats tijdens de internationale workshop op het terrein van non-respons in Tällberg (Zweden), 30 augustus 2005.
- 2) Aan de adressensteekproef zijn gegevens gekoppeld van de personen die op deze adressen wonen. De GBA-gegevens zijn onder andere geboortedatum, geslacht, burgerlijke staat en geboorteland (van persoon en ouders). Vervolgens zijn aan elke persoon gegevens gekoppeld over het huishouden, zoals het aantal personen in het huishouden, samenstelling huishouden en positie van de persoon in het huishouden. Deze gegevens komen uit het huishoudenbestand van 1-1-2005. Vervolgens zijn aan de personen inkomensgegevens van 2004 gekoppeld. Aan ruim 500 steekproefadressen konden geen persoon- en huis-

houdengegevens worden gekoppeld. Deze adressen blijven buiten de analyses op huishouden- en persoonsniveau.

- 3) Wanneer alle adressen worden meegenomen, zijn de responspercentages: 0 zegels : 64,9 procent, 5 zegels: 70,1 procent, 10 zegels 72,8 procent en 20 zegels: 72,3 procent. Vergelijking met tabel 2 laat zien dat het weglaten van de meervoudig bewoonde adressen slechts een klein effect heeft op responspercentages.
- 4) Met telkens 1 vrijheidsgraad zijn de effecten significant ($p < 0,01$).
- 5) Voor een overzicht van de (selectiviteit) van de respons op basis van personen inclusief de personen die op meervoudig bewoonde adressen wonen zie de eerste adviesnota (Wetzels en Schmeets, 2006, p. 10).
- 6) Indien de analyses worden uitgevoerd op persoonsniveau, dan wordt het significantieniveau door de grotere massa als het ware kunstmatig opgekrikt.
- 7) Geslacht is niet in het model opgenomen omdat het geen effect heeft op de respons: huishoudens met een man als hoofd onderscheiden zich niet van huishoudens met een vrouwelijk hoofd. Omdat omvang huishouden en type huishouden, 'grote steden' en stedelijkheidsgraad sterk samenhangen en er dus multicollineariteit kan optreden, is gekozen voor omvang huishouden en 'grote steden'. Overigens blijkt uit de tabelinformatie dat alleen de zeer sterk verstedelijkte gebieden een divergeren in het responspatroon bij het inzetten van de attenties. Verdere analyses geven aan dat dit veroorzaakt wordt door de drie grote steden – Amsterdam, Rotterdam en Den Haag – en dat het kenmerk stedelijkheid niets toevoegt aan het kenmerk 'drie grote steden'.
- 8) Een alternatief voor deze benadering is om de analyse op de gehele steekproef uit te voeren, waarin de effecten van de vier varianten (0, 5, 10 en 20 zegels) simultaan berekend worden. Omwille van de inzichtelijkheid hebben we voor een dergelijke aanpak niet gekozen. De bevindingen resulteren niet in een ander advies met betrekking tot het inzetten van attenties.
- 9) Dit blijkt uit een analyse waarbij het contrast gelegd wordt bij de westerse allochtonen: het verschil ten opzichte van de autochtonen blijft gelijk, maar het verschil neemt toe ten opzichte van de niet-westerse allochtonen.

8. *Training van interviewers*

Math Akkermans, Jo Brouwers, Wim Burgers

8.1 *Inleiding*

Interviewen is een vak apart. De interviewer is niet alleen het gezicht of de stem van het CBS richting de burger, maar de professionaliteit waarmee hij of zij het werk uitvoert draagt in hoge mate bij aan de kwaliteit van het onderzoek. Mede daarom hecht het CBS grote waarde aan een goed opgeleid interviewercorps. Aan de training van interviewers wordt dan ook veel aandacht besteed.

Het interviewercorps bestond in de afgelopen jaren uit gemiddeld circa 220 veldinterviewers en 100 telefonische interviewers, ook wel agents genoemd. Als gevolg van enkele grote onderzoeken die in 2008 in opdracht van derden worden uitgevoerd, zoals het Woon Onderzoek Nederland dat in september van start gaat, zal het aantal interviewers dit jaar aanzienlijk toenemen.

8.2 *Een professioneel opgeleid interviewercorps*

Voordat iemand als interviewer door het CBS in dienst wordt genomen, vindt een uitgebreide selectieprocedure plaats. Kandidaten worden uitgenodigd om deel te nemen aan een informatiedag. Tijdens deze dag krijgen ze informatie over het werk van de interviewer. Daarnaast wordt de dag benut om een betere indruk te krijgen van de capaciteiten van de kandidaat. Zij maken een schriftelijke toets over een gedeelte van het cursusboek dat ze van te voren hebben kunnen bestuderen en wordt er een rollenspel gespeeld. Na afloop van de informatiedag wordt voor elke vacature de meest geschikte kandidaat geselecteerd en krijgen de interviewers een arbeidsvoorwaardengesprek.

Onderdeel van het selectietraject is ook de basistraining. Daarin worden de aanstaande interviewers getraind om interviews op een professionele manier uit te voeren. Alleen de kandidaten die na de basistraining een positieve beoordeling krijgen gaan verder als CBS-interviewer en zijn klaar om voor specifieke onderzoeken – zoals het NKO – ingezet te worden.

In de basistraining van zowel de veldinterviewers als de telefonische interviewers staan vier modulen centraal. In de eerste plaats leren de kandidaten om medewerking te verkrijgen: hoe kunnen ze ervoor zorgen dat zoveel mogelijk mensen bereid zijn om aan een onderzoek deel te nemen? In de tweede plaats krijgen zij interviewtechnieken. Zij leren belangrijke interviewregels toe te passen, zoals het letterlijk stellen van vragen, doorvragen en de geïnterviewde niet te sturen. In de derde plaats worden de kandidaten getraind in het hardware- en softwarematig gebruik

van hun werkinstrumenten. Voor de veldinterviewer is dat de laptop, voor de agent de netwerkcomputer. Ten slotte ontvangen zij een instructie van een specifiek onderzoek – op dit moment is dat standaard de Enquête Beroepsbevolking – zodat zij na afronding van de training direct aan de slag kunnen.

De basistraining is een mix van theorie en praktijk. De kandidaat-veldinterviewers voeren in de basistraining bijvoorbeeld tussen de opleidingsdagen huiswerkopdrachten uit. Zij nemen dan op testadressen een aantal interviews af, waarbij ze worden begeleid en beoordeeld door een coach of regiomanager.

Maar ook voor de verdere professionalisering van het bestaande interviewercorps bestaat veel aandacht: door bijvoorbeeld een training ‘Medewerking verkrijgen’ en een training ‘Interviewtechnieken voor gevorderden’ worden CBS-interviewers regelmatig bijgeschoold en wordt getoetst of ze nog steeds voldoen aan de kwaliteitseisen die aan hun werk worden gesteld.

Sinds kort heeft de training interviewtechnieken een andere opzet gekregen. In plaats van traditionele kennisoverdracht volgen de interviewers in kleine groepjes een serie zogeheten stations waarin zij verschillende vaardigheden leren en met professionele acteurs oefenen. Deze methode is ontwikkeld door het Centrum Voor Vragenlijstontwikkeling in samenwerking met een externe opleidingsadviseur. De nieuwe opleiding is een interactief programma, waarin de deelnemers actief bezig zijn en het geleerde meteen in praktijk brengen. Uit evaluatie is gebleken dat de deelnemers deze nieuwe methode een plezierige manier van leren vinden doordat ze hun kennis en vaardigheden beter met elkaar kunnen delen, meer verantwoordelijkheid hebben voor hun eigen leertraject en het als veilig ervaren om in kleine groepjes te kunnen oefenen. Vanwege deze positieve waardering is de nieuwe opzet ook toegepast in de NKO-instructie.

8.3 *De NKO-instructie*

De instructies van het NKO zijn uitgevoerd in een periode van twee weken op een vijftal instructiedagen en in verschillende plaatsen, verdeeld over het land, in Zwolle, Eindhoven, Rotterdam, Amsterdam en Amersfoort. Aan de instructies hebben ongeveer 210 veldinterviewers en een tiental telefonische interviewers deelgenomen. Deze verdeling tussen veld- en telefonische interviewers had te maken met de onderzoeksopzet: bij de uitvoering van het onderzoek zijn de steekproefpersonen eerst thuis benaderd door een veldinterviewer. Om het aantal responsen op de kernvragen te verhogen en de nauwkeurigheid van de uitkomsten te vergroten, zijn de non-respondenten uit de huis-aan-huisbenadering herbenaderd met een verkorte telefonische of schriftelijke vragenlijst. Personen van wie een telefoonnummer bekend was, zijn telefonisch benaderd.

Voorafgaand aan de instructie hebben alle interviewers een elektronische oefenvragenlijst ontvangen. Ook hebben ze ter bestudering een Handleiding NKO

gekregen. Deze handleiding bevatte onder andere achtergrondinformatie over het NKO (doel, historie, opzet, steekproef, benaderingsstrategie), de instructie interviewtechnieken en achtergrondinformatie over de vragenlijst.

Het programma tijdens de instructiedagen zelf begon met een plenaire sessie waarin de instructeurs mondeling het doel van het NKO en de opzet van de instructiedagen hebben toegelicht. Iedere deelnemer ontving een programmaboekje met informatie over de dag- en groepsindeling en de opdrachten.

De verschillende onderdelen van de instructie werden in vier stations behandeld die elk 50 minuten duurden. Deze vier stations waren:

- Medewerking verkrijgen;
- Quiz en vragenuurtje;
- Normen en waarden;
- Oefeninterview.

Medewerking verkrijgen

In het station Medewerking verkrijgen konden de deelnemers, voortbordurend op de eerder opgedane algemene vaardigheden, oefenen in het medewerking verkrijgen voor het NKO. De opdracht luidde: 'Bedenk als groepje een aantal argumenten om mensen voor het NKO over de streep te trekken'. Daarbij werd aan de hand van een vijftal mogelijke situaties geoefend, waarbij gekeken werd of de uitgedachte overtuigingsargumenten werkten. Eén van die situaties was de volgende. Een man van ongeveer 60 jaar doet de deur open. Na jouw introductie zegt hij: 'Ach mevrouw/meneer, ik stem al jaren niet meer. Ik volg de politiek ook al jaren niet meer. Waarom zou ik dus aan dit onderzoek meedoen?' Een van de antwoorden zou kunnen zijn: 'Het CBS wil ook van u, ook al stemt u niet meer, weten hoe u denkt over verschillende onderwerpen in Nederland'. Een andere, meer persoonlijk gerichte benadering kan zijn: 'U zou mij er een plezier mee doen. Het is heel leuk. Mij vragen ze niets, u wel!'

Quiz en vragenuurtje

Het station Quiz en vragenuurtje had als doel om de kennis van de deelnemers over een aantal specifieke NKO-aspecten en de vragenlijsten in de vorm van een quiz te toetsen en hen daarna in de gelegenheid te stellen om vragen waar ze nog mee zaten, voor te leggen aan een inhoudelijke deskundige. In de quiz zat een wedstrijd-element: twee groepjes speelden tegen elkaar en het groepje met de hoogste score werd aan het eind van de dag bekend gemaakt.

Een van de thema's dat aan de orde kwam was, hoe in het NKO moest worden omgegaan met de antwoordcategorie 'weet niet'. In reguliere CBS-onderzoeken wordt deze antwoordcategorie vaak niet als een volwaardig antwoord gezien en moet de interviewer doorvragen. In het NKO is dit bij een aantal vragen niet het geval en is het antwoord 'weet niet' een waardevolle onderzoeksuitkomst. Daarom geldt bij het NKO de afwijkende instructie dat als respondenten 'weet niet' antwoorden, de interviewer niet mag doorvragen.

Normen en waarden

In het station Normen en waarden lag het accent op het omgaan met normen en waarden in een interviewsituatie, met name in situaties waarin de normen en waarden van de interviewer en de geïnterviewde kunnen conflicteren. In de NKO-vragenlijst komen namelijk geladen onderwerpen en meningsvragen aan de orde, zoals de volgende vraag over asielzoekers: 'Sommige mensen vinden dat Nederland meer asielzoekers moet toelaten. Anderen dat Nederland de asielzoekers die al hier zijn zoveel mogelijk moet terugsturen naar het land van herkomst. Hoe zou u zichzelf op een lijn van 1 tot 7 plaatsen, waarbij de 1 betekent dat er meer asielzoekers worden toegelaten en de 7 dat asielzoekers moeten worden teruggestuurd?'

Soortgelijke meningsvragen zijn ook gesteld over, onder andere, de noodzaak van het al dan niet aanpassen van allochtonen aan de Nederlandse cultuur, het stoppen van de komst van moslims naar Nederland, het instellen van de doodstraf, het verbieden van homohuwelijken. De aard van dit soort vragen kan ertoe leiden dat de respondent een discussie wil aangaan met de interviewer. Ook kan de interviewer geneigd zijn eigen standpunten te laten merken. Regel is echter dat de interviewer niet in discussie gaat met de respondent en ook in woord of gebaar geen meningen, ideeën of gevoelens mag laten blijken. Voor het verkrijgen van betrouwbare onderzoeksuitkomsten moet de respondent zich immers vrij voelen in het beantwoorden van vragen. Hoewel deze regel voor alle CBS-onderzoeken geldt, moet de interviewer er in het NKO extra alert op zijn vanwege de gevoeligheid van de onderwerpen in de vragenlijst.

In de instructie werd dit uitgewerkt door het bekijken van een kort filmpje waarin een interviewer niet goed omging met normen en waarden in een interviewsituatie. De groepsleden bespraken eerst samen waar de interviewer in het filmpje de mist in ging. Vervolgens werd geïnventariseerd met welke NKO-onderwerpen zij zelf moeite hadden of waar zij zich ongemakkelijk bij zouden kunnen voelen.

Ten slotte moesten de interviewers een presentatie voorbereiden waarin zij duidelijk maakten hoe je met waarden en normen wordt geconfronteerd en hoe je daar professioneel mee omgaat. Bij de afsluiting van het programma werd deze presentatie aan de andere interviewers gegeven.

Oefeninterview

Op het station Oefeninterview was een acteur aanwezig die met verschillende kandidaten een deel van de vragenlijst heeft geoefend, waarbij de echte interviewsituatie werd nagebootst. De overige groepsleden observeerden het oefeninterview en gaven na afloop feedback.

De acteur speelde aan de hand van een uitgewerkt script een 'lastige' respondent en beoordeelde of de interviewer de eerder geleerde interviewregels hanteerde. Daarbij ging het bijvoorbeeld om het letterlijk stellen en neutraal voorlezen van vragen, het niet sturen van het interview, het voorkómen van eigen interpretaties en het uitleggen van vragen, en het niet discussiëren over meningen, ideeën en gevoelens van respondenten.

Als afsluiting van de instructiedag werd aan de deelnemers een NKO-krant uitgereikt, die nog tijdens de instructiedag was samengesteld. In de krant stonden foto's van de instructiedag en de uitslag van de quiz. Daarnaast bevatte de krant een voorwoord van het hoofd Dataverzameling, achtergrondinformatie over het onderzoek en andere inhoudelijke informatie, bijvoorbeeld over argumenten om medewerking te verkrijgen en over de valkuilen in de vragenlijst waar de interviewer rekening mee moest houden.

8.4 *Evaluatie*

Nog tijdens de instructiedag heeft elke deelnemer een evaluatieformulier ingevuld. Het waarderingscijfer voor de instructie als geheel bedroeg een 7,6. Ruim voldoende tot goed dus.

De veldinterviewers hebben na afloop van de veldwerkperiode nog een keer een uitgebreide evaluatievragenlijst ingevuld. Naast vragen over de ervaringen van de interviewers met de NKO-vragenlijst, reacties op de aanschrijfbrief en de beloning die respondenten ontvingen, zijn in deze evaluatieronde ook vragen gesteld over de NKO-handleiding en de instructiedag.

Het oordeel over de handleiding en de instructiedag was positief: 86 procent van de veldinterviewers vond de handleiding goed en 6 procent zelfs zeer goed. De instructiedag vond 51 procent goed en nog eens 20 procent zeer goed. Slechts 4 procent vond de dag slecht of zeer slecht. De overige 24 procent was neutraal. Het overgrote deel van de deelnemers (84 procent) heeft tijdens de introductiedag geen thema's gemist. De weinige deelnemers die wel iets gemist hebben, zouden graag iets meer tijd gehad willen hebben voor het doornemen van de vragenlijst.

Met een aantal telefonische interviewers is het veldwerk mondeling geëvalueerd. In de evaluatiebijeenkomst kwam naar voren dat de communicatie over het NKO beter kon en dat er meer aandacht moest worden geschonken aan de specifieke rol van de interviewers, met name bij het bellen van mensen die weigerden aan het onderzoek mee te doen.

8.5 *Conclusie en aanbevelingen*

De belangrijkste conclusie uit de evaluatie is dat de interviewers de NKO-instructie met haar nieuwe opzet in grote lijnen positief waardeerden. Zowel over de NKO-handleiding, de instructiedag, als de keuze van de thema's is het overgrote deel van de interviewers tevreden tot zeer tevreden.

Enkele aanbevelingen kunnen niettemin worden gedaan:

- Gebruik de aandachtspunten uit de evaluatie om de instructies van vergelijkbare onderzoeken verder te verbeteren. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het reserveren van meer tijd voor het doornemen van de vragenlijst.

- Ontwikkel criteria om te kunnen bepalen voor welk type onderzoek welke instructie het meest adequaat is. Het gaat dan om een afweging tussen bijvoorbeeld de omvang, moeilijkheidsgraad, 'gevoeligheid' van het onderzoek enerzijds en de met de instructie gemoeide (personele en financiële) kosten anderzijds.
- Zorg ervoor dat de instructies van alle grote onderzoeken geëvalueerd worden en doe dit op een vergelijkbare manier. Hierdoor ontstaat een referentiekader waaraan de evaluatie-uitkomsten van volgende onderzoeken gerelateerd kunnen worden.

Deze aanbevelingen zullen de komende tijd in het kader van de ontwikkeling en innovatie van het opleidingsprogramma van het Centrum Voor Vragenlijstontwikkeling geëffectueerd worden.

9. *De voorbereiding van het veldwerk: het testtraject*

Menno Cuppen en Saskia te Riele

9.1 *Inleiding*

Voor het NKO 2006 is volop gebruikt gemaakt van elektronische vragenlijsten en geautomatiseerde informatiesystemen om het gecompliceerde onderzoeksontwerp mogelijk te maken. In elektronische vragenlijsten kunnen echter fouten sluipen, bijvoorbeeld in de *routing* van het vraaggesprek. Zo kan een persoon die zegt niet te gaan stemmen toch de vraag krijgen op welke partij hij wil stemmen. Dergelijke fouten kunnen leiden tot irritatie bij respondent en interviewer, maar schaden het onderzoek niet: de verzamelde gegevens zijn nog steeds bruikbaar. Andere fouten zijn wel funest. Als de vraag naar partijkeuze wordt overgeslagen bij mensen die van plan zijn te stemmen, ontbreekt de kerninformatie van het NKO.

Ook fouten in het logistieke proces kunnen nadelige gevolgen hebben. Het is vervelend als een adres per ongeluk twee keer benaderd wordt, maar het is nog vervelender als iemand die graag mee wil doen aan de tweede golf daar niet meer voor wordt benaderd.

Om dergelijke fouten te voorkomen, zijn zowel de vragenlijsten als het logistieke proces van het NKO getest. Daarbij is gebruik gemaakt van een standaard testmethode die voor alle CBS-onderzoeken onder personen en huishoudens wordt gebruikt. Dit hoofdstuk beschrijft hoe deze testprocedure eruit ziet.

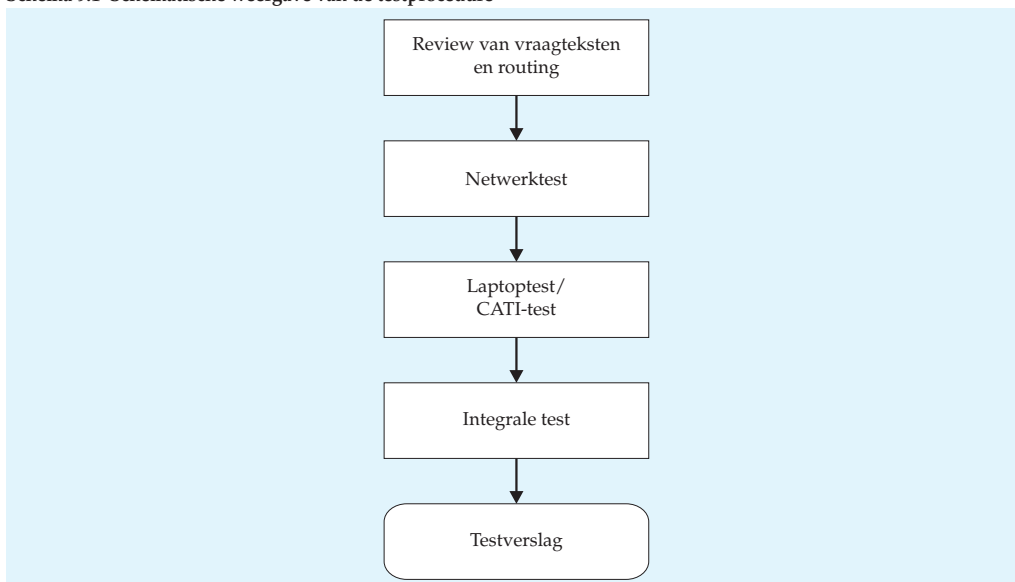
9.2 *Wat testen en waarom*

Elektronische vragenlijsten bieden veel mogelijkheden om controles in te bouwen en het vraaggesprek af te stemmen op verschillende groepen respondenten. Er kan bijvoorbeeld gebruik gemaakt worden van routing of van tekstvariaties. Bij sommige respondenten worden dan vragen overgeslagen of verschilt de vraagtekst afhankelijk van eerder gegeven antwoorden of al bekende achtergrondkenmerken die vanuit het steekproefbestand in de vragenlijst zijn ingelezen. Zo zal een vraag over de reden om op de lijsttrekker te stemmen alleen gesteld worden aan mensen die ook op die lijsttrekker gestemd hebben. En een vraag naar stemgedrag bij vorige verkiezingen komt alleen aan de orde als de respondent toen oud genoeg was om te mogen stemmen.

Bij het ontwikkelen van dit soort vragenlijsten is het in de eerste plaats van belang om ze inhoudelijk te testen. Het gaat dan bijvoorbeeld om proefinterviews, al dan

niet in een laboratoriumsituatie, pilots, experimenten en follow-up interviews (Brancato et al., 2006). Daarmee kan nagegaan worden of vragen leiden tot sociaal wenselijke antwoorden, of mensen zich zaken wel goed kunnen herinneren en of de vraag op de juiste manier wordt begrepen. Op deze manier kunnen meetfouten ten gevolge van bijvoorbeeld een verkeerd gekozen formulering van vraagteksten of een onhandige volgorde van de vragen gereduceerd worden (Lyberg et al., 1997). Het is echter ook van belang om de programmatuur van de vragenlijst goed te testen. Door fouten in het programma kunnen respondenten namelijk de verkeerde vragen voorgelegd krijgen of relevante vragen overslaan. Ook kunnen bepaalde antwoordcategorieën niet beschikbaar zijn of kunnen vraagteksten verkeerd zijn overgenomen (Tarnai en Moore, 2004). Dit soort fouten kunnen ertoe leiden dat een deel van de benodigde data ontbreekt of niet bruikbaar is of dat respondenten en interviewers minder gemotiveerd raken om aan het onderzoek mee te werken. Zeker in ingewikkelde vragenlijsten waarin met veel verschillende groepen respondenten rekening wordt gehouden, is het moeilijk goed zicht te houden op de juiste werking van de vragenlijst en is de kans op fouten groter. Naast de vragenlijst moet ook het, grotendeels geautomatiseerde, logistieke proces rond het uitsturen en terugontvangen van vragenlijsten goed getest worden. Dit proces is soms heel complex. In *mixed-mode* benaderingen bijvoorbeeld worden *face-to-face*, telefonische en internetwaarneming na of naast elkaar ingezet. Verder worden (non-)respondenten steeds vaker herbenaderd. Ook in het ontwerp van het NKO 2006 is van deze mogelijkheden gebruik gemaakt. Respondenten die niet aan het aan-huis-vraaggesprek mee wilden of konden doen, zijn telefonisch of schriftelijk herbenaderd, afhankelijk van de vraag of hun telefoonnummer bekend was.

Schema 9.1 Schematische weergave van de testprocedure

Respondenten werden vervolgens voor de tweede golf in dezelfde mode benaderd als die waarin ze gerespondeerd hadden. Deze veldwerkstrategie vereist een goed uitgedacht en getest logistiek proces. Het is immers niet gewenst dat personen dubbel, op de verkeerde manier of zelfs helemaal niet benaderd worden.

Het testen van elektronische vragenlijsten en het logistieke proces gebeurt bij het CBS op een systematische, gestructureerde manier. Op die manier is de test reproduceerbaar en kan er vrij eenvoudig nagegaan worden welke routes getest zijn. Daardoor is het vóór de start van het onderzoek al duidelijk waar er nog risico's zijn op fouten en wat de impact van deze mogelijke fouten zal zijn.

Het testtraject is in schema 9.1 weergegeven. De eerste drie stappen in het proces, de *review*, de netwerktest en de laptoptest, hebben betrekking op het testen van de vragenlijst. In de vierde stap, de integrale test, wordt het gehele proces getest. De testprocedure levert uiteindelijk een testrapport op. De veldwerkorganisatie beoordeelt dit rapport en neemt de vragenlijst en het bijbehorende logistieke proces pas in productie als zij daar haar fiat aan heeft gegeven.

9.3 *Testen van de vragenlijst*

9.3.1 *Review van de vraagteksten en de routing*

Al voordat de vragenlijst geprogrammeerd wordt, kunnen de vraagteksten en de beoogde routing gecontroleerd worden. Dit gebeurt door een review van de specificaties van de vragenlijst. Deze specificaties worden vastgelegd in de vorm van vragenlijstschema's (zie schema 9.2 voor een voorbeeld). Dit zijn stroomschema's waarin grafisch is weergegeven welke vragen altijd gesteld worden en welke vragen onder bepaalde voorwaarden overgeslagen kunnen worden.

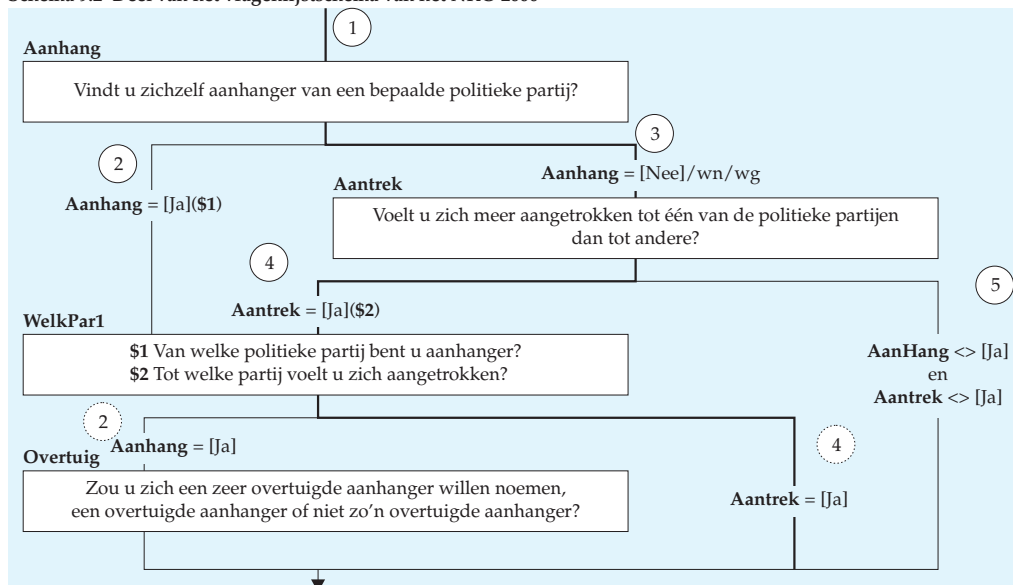
In schema 9.2 bijvoorbeeld krijgen alle respondenten de vraag of zij aanhanger zijn van een partij. Mensen die deze vraag bevestigend beantwoorden krijgen ook de vraag of zij een overtuigde partijaanhanger zijn. In de vragenlijstschema's worden ook de vraagteksten en de antwoordcategorieën uitgeschreven. Ten slotte is er ook een verantwoording, waarin de gemaakte keuzes worden toegelicht.

Met behulp van deze documenten kunnen taalfouten, mogelijke interpretatieproblemen en denkfouten al vroeg opgespoord worden, wat in een later stadium veel tijd kan besparen. Bovendien vormt de documentatie de input voor overleg tussen vragenlijstontwikkelaar en opdrachtgever. Zij kunnen aangeven waar nog veranderingen gewenst zijn, bijvoorbeeld om de vragenlijst voor interviewer en respondent goed te laten verlopen en tegelijk de vragenlijst goed bij de wensen van de opdrachtgever aan te laten sluiten.

De goedgekeurde vraagteksten en vragenlijstschema's worden vervolgens verwerkt tot een elektronische vragenlijst. Het CBS maakt daarvoor gebruik van Blaise, een programmeertaal die speciaal ontwikkeld is voor het maken van elektronische vragenlijsten. De programmeur neemt de vraagteksten integraal uit de documen-

tatie over en geeft, op basis van het vragenlijstschema, aan in welke volgorde de vragen aan de orde komen en welke vragen alleen aan bepaalde groepen respondenten gesteld worden.

Schema 9.2 Deel van het vragenlijstschema van het NKO 2006

9.3.2 Netwerkttest en laptoptest

In de volgende fase wordt gecontroleerd of de elektronische vragenlijst overeenkomt met de specificaties. Deze test gebeurt op een gewone computer die aangesloten is op het interne CBS-netwerk. Dit is een iteratief proces: gevonden fouten worden verbeterd, waarna de vragenlijst opnieuw wordt getest. Pas als alle gevonden fouten gecorrigeerd zijn, vindt er een test plaats op de laptop of in het CATI-managementsysteem.

In deze testomgeving wordt nagegaan of de vragenlijst goed loopt in de gewone interviewsituatie, waarbij ook het ondersteunende informatiesysteem actief is en andere vragenlijsten beschikbaar zijn. Hoewel de laptoptest meestal zonder nieuwe problemen verloopt, komt het in de praktijk toch nog wel voor dat de vragenlijst onder deze condities niet reageert zoals verwacht.

Voor het testen van elektronische vragenlijsten gebruikt het CBS testcases of scenario's, die vervolgens in de vragenlijst worden ingevoerd. In feite worden op deze manier interviews gesimuleerd. In de scenario's komen alle belangrijke routes in de vragenlijst aan de orde, zodat gestructureerd nagegaan kan worden of de vragenlijst loopt zoals bedoeld. De scenario's worden gemaakt volgens de procescyclus testspecificatietechniek (Pol, Teunissen en van Veenendaal, 2000).

Deze testtechniek gaat uit van het idee dat een programma op een bepaalde manier reageert, afhankelijk van eerdere acties. In een vragenlijst betekent dit dat een nieuwe vraag wel of niet gesteld wordt, afhankelijk van het antwoord op eerdere vragen. In de test wordt de nadruk gelegd op plekken waar het programma op meerdere manieren kan reageren. In schema 9.2 is dat bijvoorbeeld het geval bij vraag Aanhang: 'Vindt u zich aanhanger van een politieke partij?'. Is het antwoord daarop 'Nee', dan is de vervolgactie dat vraag Aantrek gesteld wordt. Is het antwoord echter 'Ja', dan wordt vraag Aantrek overgeslagen en is de volgende actie dat vraag WelkPar1 aan de orde komt. Dit soort plaatsen in het programma worden beslispunten genoemd. De mogelijke routes die het programma voor en na zo'n beslispunt kan volgen, worden paden genoemd en zijn in het schema als een vertakking in de vragenlijst aangegeven.

Voor de test worden de beslispunten geïnventariseerd en alle paden genummerd. In de test moeten vervolgens alle mogelijke combinaties van paden voor en na een beslispunt ten minste één keer vóórkomen. In het vragenblok in schema 9.2 moeten bijvoorbeeld zowel de padcombinaties van pad 1 naar pad 2 als van pad 1 naar pad 3 in de test aan de orde komen, dus de route van vraag Aanhang naar het overslaan van vraag Aantrek en van vraag Aanhang naar het stellen van vraag Aantrek.

In een scenario worden vervolgens padcombinaties rond alle beslispunten in de vragenlijst gecombineerd tot een grotere route door de vragenlijst. In het voorbeeldschema kan in een scenario bijvoorbeeld de dikgedrukte route van pad 1 naar pad 3 naar pad 4 gevolgd worden, ofwel van vraag Aanhang naar vraag Aantrek naar vraag WelkPar1 en om vraag Overtuig heen. Dit is iemand die zich geen aanhanger van een partij zou noemen, maar zich wel tot een bepaalde partij voelt aangetrokken.

De test bestaat er vervolgens uit dat elke actie, het stellen van de juiste vraag, uitgevoerd moet kunnen worden: Vraag Aantrek moet bijvoorbeeld gesteld worden als het antwoord op vraag Aanhang ontkennend is. Is dit niet het geval, dan is er eerder in het pad van acties/vragen iets niet correct verlopen. In de programmatuur is kennelijk niet aangegeven dat vraag Aantrek onder die voorwaarde wel gesteld moet worden. De vragenlijst is goed als alle acties in een pad achtereenvolgens uitgevoerd kunnen worden, dus als alle vragen in de verwachte volgorde aan de orde komen.

Het niveau van dit type test, de test waarin de paden rond één beslispunt worden geïnventariseerd en getest, wordt testmaat 2 genoemd. Er kan ook voor gekozen worden om nog nauwkeuriger te testen, op testmaat 3. Dan worden meerdere beslispunten in een padcombinatie meegenomen en wordt de test uitgebreider. Het CBS kiest echter meestal voor testmaat 2. Zeker voor het NKO is dit ruim voldoende, omdat in dit onderzoek maar zelden complexe routes voorkomen. De meeste vragen worden altijd gesteld, ongeacht of de respondent wel of niet gestemd heeft, de krant leest, of een man of een vrouw is. Tegelijk is niet voor een globalere test gekozen omdat het wel belangrijk was dat de data van goede kwaliteit zouden zijn

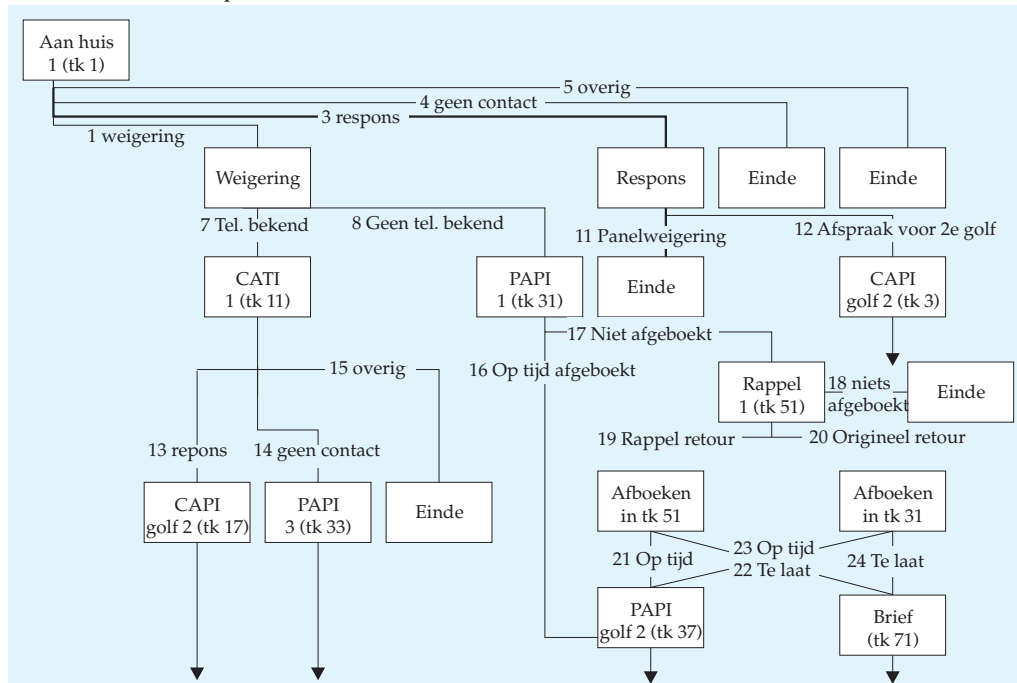
en dat er een voldoende hoge respons gehaald zou worden. De kans op dit laatste is groter in een onderzoek dat zonder problemen verloopt.

9.4 De integrale test

Het doel van de integrale test is om inzicht te krijgen in de risico's die worden genomen door de nieuwe onderzoeksopzet in productie te nemen. In deze test wordt het gehele proces gesimuleerd, van steekproeftrekken, het aanmaken en uitsturen van brieven en vragenlijsten, het doorsluizen van adressen naar een andere modus of de tweede golf, tot het uiteindelijk terugontvangen van de vragenlijsten. Op deze manier wordt het samenspel van vragenlijst, steekproef, enquêtematerialen, het geautomatiseerde Systeem voor Enquête Administratie en de veldwerkstrategie uitgebreid getest.

Dit is voor het NKO ook van belang, omdat de acties die voor het ene onderdeel van het proces genomen moeten worden afhankelijk kunnen zijn van wat er in andere onderdelen is gebeurd. Zo is de behandeling van een (non-) respondent afhankelijk van antwoorden die in de vragenlijst gegeven zijn. Een voorbeeld is het antwoord op de wervingsvraag: de respondent wil wel of niet meedoen aan de tweede golf en moet dus wel of niet opnieuw benaderd worden. Ook het resultaat dat de inter-

Schema 9.3 Deel van het processtroomschema van NKO 2006¹⁾

¹⁾ tk=taak in het systeem voor Enquête Administratie (SEA) om de desbetreffende portie (zie schema 2.2, p. 20) aan te bieden aan de interviewers.

Schema 9.4 Deel van het testscript van de integrale test van NKO 2006

12. Voer voor de adressen met de volgende huisnummers het volgende in de laptop in (huisnr 1 t/m 78 op laptop 1, de rest op laptop 2):

Huisnummer	Eindresultaat	Actie
1,2,7,8,10,11,12,14,15 16 t/m 18	Weigering	1
9	Repons door naar 2e golf EN een verhuizing met een nieuw telefoonnummer	3, 12
69 t/m 73,80,91,93 95	Respons en door naar 2e golf	3, 12
3	Respons en NIET door naar 2e golf	3, 11
4	Geen contact	4
5	Iets anders, bijv. geen gelegenheid	5
overig	nog niets	6

Schema 9.5 Voorbeeld uit het testverslag van de vragenlijst

Blok Partij-identificatie

De volgende paden worden onderscheiden:

- 1 Route naar vraag Aanhang
- 2 (en 6) Aanhang = [Ja]
- 3 Aanhang = [Nee]/mn/wg
- 4 (en 7) Aantrek = [Ja]
- 5 Aanhang <>[Ja] en Aantrek <> [Ja]

Padcombinaties rondom beslispunten:

(1,2)(1,3)(2,6)(3,4)(3,5)(4,7)

Testpaden:

P1: 1,2,6

P2: 1,3,4,7

P3: 1,3,5

Padcombinaties:	Paden		
	P1	P2	P3
1,2	x		
1,3		x	x
2,6	x		
3,4		x	
3,5			x
4,7		x	
Scenario:	1	7	3

viewer bij een adres behaald heeft, bepaalt wat er met het adres gebeurt. Een adres waar iemand geweigerd heeft, wordt bijvoorbeeld schriftelijk of telefonisch herbenaderd.

Voor de integrale test worden dezelfde technieken gehanteerd als voor het systematisch testen van elektronische vragenlijsten. In de integrale test worden scenario's gemaakt op basis van beslispunten in het processtroomschema, dus op die punten in het proces waar een keus moet worden gemaakt over hoe een adres verder behandeld moet worden. Ook rond die beslispunten worden padcombinaties gemaakt, die minstens eenmaal ondergebracht worden in een compleet pad door het gehele proces.

Een voorbeeld van zo'n padcombinatie is de respondent die deelneemt aan de eerste golf via CAPI, maar geen toestemming geeft herbenaderd te worden voor de tweede golf. In het processtroomschema (schema 9.3) correspondeert dit scenario met de combinatie van pad 3 (respons) naar pad 11 (panelweigering) rond het blokje 'respons' op de dikgedrukte lijn. In het scenario met deze padcombinatie dient nagegaan te worden of deze respondent inderdaad niet herbenaderd wordt voor een interview in de tweede golf van het onderzoek.

Alle scenario's die volgen uit testmaat 2 zijn vervolgens in een testscript verwerkt. Daarin is beschreven welke acties achtereenvolgens uitgevoerd moeten worden door de testers. In schema 9.4 wordt geïllustreerd hoe zo'n testscript er uit ziet. Het beschreven scenario met de paden 3 en 11 komt overeen met testcase 3 (in de testopzet is ervoor gekozen om de huisnummers van de adressen overeen te laten komen met het nummer van de betreffende testcase).

Bij het logistieke proces zijn verschillende medewerkers betrokken die elk hun deel van het proces uitvoeren. Tijdens de integrale test nemen testers hun rol zo mogelijk over. Dit kan echter niet altijd: aanschrijfbrieven drukken kan bijvoorbeeld alleen bij de drukkerij. Voor de andere rollen wordt voor de integrale test een team van testers aangewezen die naspelen wat de uitvoerders in het proces doen. De hiervoor benodigde middelen en activiteiten worden gecoördineerd door een testcoördinator.

9.5 Testverslag en testresultaten

9.5.1 Verslaglegging

Een voordeel van de gebruikte testmethode is dat het vrij eenvoudig is om in een testverslag weer te geven welke padcombinaties er getest zijn. Een voorbeeld daarvan is te vinden in schema 9.5. Voor het blok over partij-identificatie, waarvan in schema 2 een vragenlijstschema is weergegeven, zijn de paden en padcombinaties geïnventariseerd die in de test aan de orde moeten komen. Onder het kopje 'testpaden' is een aantal langere routes door het blok weergegeven, die samen met de testpaden van andere blokken tot scenario's door de hele vragenlijst zijn verwerkt.

In de kruistabel zijn vervolgens de testpaden tegen de padcombinaties uitgezet en is weergegeven in welke grotere scenario's ze voorkomen. Hieruit wordt in één oogopslag helder wat er getest is, namelijk de padcombinaties die met een kruisje zijn afgevinkt. Het is daardoor snel duidelijk waar het in de geteste vragenlijst wel goed zal zitten en waar er nog risico's op fouten zijn.

Een vergelijkbaar schema kan ook voor de integrale test gemaakt worden. Voor het NKO ging het hier om een uitgebreid schema waaruit in schema 9.3 een deel is weergegeven. In totaal bestond de integrale test van NKO 2006 uit 105 scenario's, die in twee testrondes, één voor de eerste golf en één voor de tweede golf, afgehandeld zijn.

9.5.2 *Testresultaten*

De test van het NKO bracht maar weinig fouten aan het licht. De vragenlijst, die over het algemeen ook niet erg complex is, liep in de meeste gevallen goed. Het proces en de vragenlijst konden dus met een gerust hart in productie genomen worden.

Toch is een aantal fouten gevonden die nog voor de start van het onderzoek gecorrigeerd zijn. In de vragenlijst van de eerste golf, vóór de verkiezingsdag, stond er bij de partij Eén NL bijvoorbeeld niet bij dat dit de partij van Marco Pastors was, en dat Nawijn bij de 'Partij voor Nederland' hoorde. Dit zou tot verwarring hebben kunnen leiden omdat deze partijnamen erg op elkaar lijken. Ook kregen personen die bij eerdere verkiezingen blanco hadden gestemd, toch de vraag of zij altijd op deze partij gestemd hadden en of zij al dan niet op de lijsttrekker hadden gestemd. Deze vragen zijn hier echter niet van toepassing. In de vragenlijst van de tweede golf ontbrak de vraag of mensen de SP een linkse of een rechtse partij vinden.

Tijdens de integrale test bleek dat voor het uitsturen van de papieren vragenlijsten nog aanvullende maatregelen moesten worden genomen om dit met behulp van het reguliere logistieke informatiesysteem daadwerkelijk voor elkaar te krijgen. Daarnaast bleek het doorsluizen van respondenten van de eerste golf naar de tweede golf nog niet goed ingeregeld te zijn. Veel fouten zijn echter al in een vroeg stadium voorkomen doordat tijdens het maken van de testopzet en de testprotocollen al onvolkomenheden aan het licht kwamen. Zo werd bijvoorbeeld snel duidelijk dat nog niet precies vastlag welke enquêtematerialen nu precies met welke zending uitgestuurd moesten worden en dat goed moest worden nagedacht over de volgorde van de uit te voeren activiteiten.

9.6 *Conclusie en discussie*

De vragenlijst en het logistieke proces van het NKO 2006 zijn gestructureerd getest voordat zij in productie genomen zijn. Vooraf testen heeft veel voordelen. In de eerste plaats wordt vooraf duidelijk wat wel en niet in de test aan de orde is geweest, en waar nog risico's op fouten zitten. Dit is ook relatief eenvoudig in een verslag te verwerken. Een ander voordeel is dat een goed gedocumenteerde testopzet bij een

herhaling van het onderzoek hergebruikt kan worden, met wat aanpassingen voor eventuele wijzigingen. Testen kan dan minder tijd kosten. Daarnaast dwingt de integrale test af dat vooraf goed en gestructureerd wordt nagedacht over alle details van het logistieke proces. Het hele proces moet uitgewerkt en doorlopen worden, zodat op tijd duidelijk wordt of echt aan alles gedacht is.

Een nadeel van de gebruikte manier van testen is dat zowel de programmatuur als de test gebaseerd zijn op de vooraf gemaakte specificaties. Fouten daarin die in de review niet zijn opgemerkt, komen niet aan de orde in de test en zullen alleen boven water komen als het een oplettende tester toevallig opvalt. Dit heeft achteraf nog tot problemen geleid. In de test is bijvoorbeeld niet gecontroleerd of de datum en het tijdstip van het interview correct zijn opgeslagen. Dit moest in alle gevallen, anders dan gebruikelijk, de datum zijn dat de vragenlijst voor het laatst was opgestart of afgesloten. In een aantal gevallen is een vragenlijst op een later tijdstip en op een latere datum nogmaals geopend, bijvoorbeeld om een interview af te maken, en is deze nieuwe datum niet geregistreerd. Het is dus erg belangrijk om van tevoren goed duidelijk te hebben wat het onderzoek op moet kunnen leveren.

Ten slotte ontbreekt in het testtraject ook vaak de verwerking van de vragenlijst. Hoewel de vragenlijst vaak zo snel mogelijk ook aan verwerkers wordt gestuurd, is dit proces niet in het testtraject opgenomen. Er wordt daardoor vaak niet al van tevoren gecontroleerd of alle afleidingen en bestanden gemaakt kunnen worden. Ook dit leverde nog problemen op, omdat bestanden van verschillende golven en modes niet op een eenvoudige manier gekoppeld konden worden. Ook over zaken verderop in het proces zou dus eigenlijk vooraf beter nagedacht moeten worden.

Literatuur

Brancato, G., Macchia, S., Murgia, M., Signore, M., Simeoni, G., Blanke, K., Körner, T., Nimmergut, A., Lima, P., Paulino, R. en J. Hoffmeyer-Zlotnik (2006) *Handbook of recommended practices for questionnaire development and testing in the European Statistical System* (Eurostat, Luxemburg).

Lyberg, L., Biemer, P., Collins, M., de Leeuw, E., Dippo, C., Schwarz, N. en D. Trewin (1997) *Survey Measurement and Process Quality* (John Wiley & Sons, New York).

Pol, M., Teunissen, R., E. van Veenendaal (2000) *Testen volgens TMAP* (Tutein Nolthenius, 's-Hertogenbosch).

Tarnai, J. en D. Moore (2004) Methods for testing and evaluating computer-assisted questionnaires. In: Presser, S., Rothgeb, J.M., Couper, M.P., Lessler, J. T., Martin, E., Martin, J. en E. Singer (eds.), *Methods for testing and evaluating survey questionnaires*, (Wiley, New Jersey).

10. *Dataverzameling en het monitoren van het veldwerk*

Marleen Schulte

10.1 *Inleiding*

Het Nationaal Kiezersonderzoek is anders opgezet dan de reguliere CBS-onderzoeken. Het veldwerk is opgeknipt in een aantal perioden (golven), mensen zijn benaderd met een attentie en tweemaal ondervraagd, en aanvankelijke weigeraars zijn vaker (telefonisch of schriftelijk) benaderd.

In dit hoofdstuk wordt besproken waar het Nationaal Kiezersonderzoek afweek van de standaard werkwijze in het veld, hoe het verloop van het veldwerk in de gaten is gehouden en welke specifieke maatregelen zijn getroffen om een hoge respons te bereiken.

10.2 *Veldwerkorganisatie*

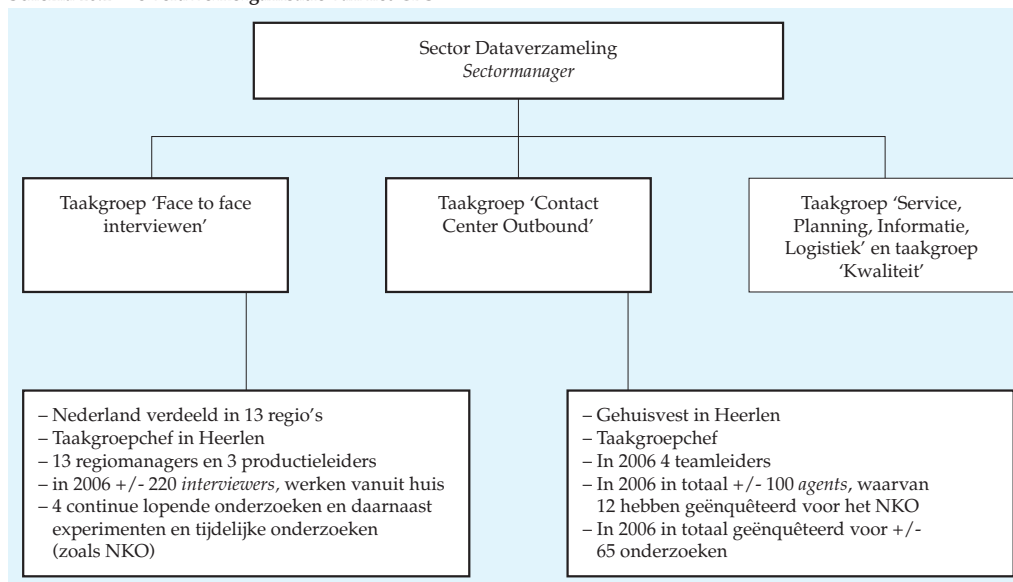
De Sector Dataverzameling van het CBS is verantwoordelijk voor de dataverzameling bij personen en huishoudens. Deze sector bestaat uit vier taakgroepen (schema 10.1):

- de taakgroep Face to face, verantwoordelijk voor de enquêtering ‘aan huis’
- de taakgroep Contact Center Outbound, verantwoordelijk voor telefonische enquêtering
- de taakgroep Service, Planning, Informatie en Logistiek, verantwoordelijk voor onder andere de planning en logistiek van het veldwerk
- de taakgroep Kwaliteit, verantwoordelijk voor onder andere de monitoring (het in de gaten houden van het verloop) van het veldwerk.

Voor de organisatie van het aan-huis-enquêteren is ons land verdeeld in dertien regio's. Elke regio wordt geleid door een regiomanager. Deze regio's verschillen in grootte en mate van stedelijkheid. Het aantal enquêteurs per regio liep uiteen van negen in regio 7 (Het Groene Hart) tot 21 in regio 2 (Drenthe-Overijssel) (tabel 10.1).

De 4 duizend geselecteerde personen zijn toebedeeld aan de interviewers in de 13 regio's. Dit varieerde van 210 in regio Amsterdam-Haarlem tot 443 in regio Flevoland-Gelderland-Noord. De respons die behaald is op basis van twee gesprekken varieert van 49,4 procent in regio Rotterdam tot 67,9 procent in regio Limburg+.

Schema 10.1 De veldwerkorganisatie van het CBS

Van steekproef naar interview

Het Contact Center Outbound maakt voor de benadering van adressen gebruik van een geautomatiseerd computersysteem. De steekproef wordt aangeleverd in porties

Tabel 10.1
Aantal interviewers, regio's en respons

	Aantal interviewers NKO	Aantal adressen eerste golf	Respons na twee golven
	<i>abs.</i>		<i>%</i>
Regio:			
1 Groningen-Friesland	16	305	67,0
2 Drenthe-Overijssel	21	396	65,1
3 Flevoland-Gelderland-Noord	19	443	58,2
4 Noord-Holland-Noord	12	267	62,7
5 Amsterdam-Haarlem	13	210	51,0
6 Utrecht	17	326	57,3
7 Groene Hart	9	262	66,1
8 Haaglanden	12	241	59,5
9 Rotterdam	13	257	49,4
10 Zuid-West-Nederland	13	313	56,2
11 Hart van Brabant	15	348	57,0
12 Rivierenland	14	286	62,4
13 Limburg+	18	346	67,9
Totaal	192	4 000	64,4

van verschillende grootte, waarvoor een bepaalde tijd kan worden gebeld. Zo kan het voorkomen dat de agents drie dagen de tijd hebben om alle nummers te bellen, maar soms ook een maand. Dat verschilt per onderzoek en wordt vooraf afgesproken met de opdrachtgever.

In het computersysteem wordt ingevoerd wanneer en hoe vaak een adres gebeld moet worden. Ook afspraken kunnen in dit systeem worden vastgelegd. Op het afgesproken tijdstip verschijnt dan bij een van de agents het telefoonnummer op het scherm, zodat de afspraak nagekomen wordt. Het aantal contactpogingen verschilt per onderzoek.

Bij de taakgroep Face to face gebeurt dit planningswerk veel meer handmatig: de interviewer doet het planningswerk vooral zelf. Hij heeft een maand de tijd om de hem toegewezen adressen te benaderen.

Alle adressen moeten aan het eind van de veldwerkperiode afgehandeld zijn en een eindresultaat hebben. In het meest gunstige geval heeft de interviewer een interview afgenomen en een respons behaald. Maar natuurlijk is de kans op non-respons aanwezig. Dan is een interview geweigerd, is er geen contact geweest of is de onderzoekspersoon gedurende de veldwerkperiode niet in gelegenheid om mee te werken aan het interview.

Er is sprake van kaderfouten als er een fout zit in het steekproefkader, de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). Dit is noch het CBS, noch de interviewer te verwijten. Voorbeelden van kaderfouten zijn: een adres is onvindbaar of onbewoond, een persoon is verhuisd naar het buitenland of naar een instelling, of de persoon is overleden. Zogeheten administratieve non-respons kan het CBS wel 'verweten' worden, maar niet de interviewer. Daarvan is sprake als een interview niet doorgaat vanwege een taalprobleem, of als een persoon inmiddels op een ander adres in Nederland woont.

Zodra een interviewer een adres afgehandeld heeft, stuurt hij het adres via de computer terug naar het CBS. Hier worden alle eindresultaten en de complete interviews verzameld. Zijn aan het eind van de maand niet alle adressen teruggekomen, dan worden de interviewers gerappelleerd. Uiteindelijk wordt op de tweede werkdag van de nieuwe maand de veldwerkperiode in het systeem afgesloten. Benadering van adressen is dan niet meer mogelijk en de interviewers kunnen zich richten op de benadering van de adressen van de nieuwe maand. De uitzet van nieuwe adressen, de rappelling en afsluiting van de veldwerkperiode gebeuren op vaste dagen en volgens vaste regels. Het is mogelijk hiervan af te wijken, maar dit kost veel handmatig werk.

Benaderingsstrategie

Interviewers moeten zich tijdens het veldwerk aan strikte regels houden bij de benadering van hun adressen. Hierop worden zij maandelijks gecontroleerd. Het doel van deze strategie is om in zo min mogelijk pogingen zo veel mogelijk mensen te pakken te krijgen, dus om zo efficiënt mogelijk te werken. In onderstaande box staat een zeer verkorte weergave van deze strategie.

Voordat de interviewers met hun veldwerk starten, krijgen ze een uitgebreide opleiding. Tijdens deze opleiding komt de benaderingsstrategie uitgebreid aan bod.

Benaderingsstrategie

- Gebruik van bezoekaartjes.
- Na drie bezoeken mag de interviewer ook telefonisch contact proberen te leggen om een afspraak te maken.
- Eerste of tweede bezoek op een voorkeurstijd (na 17 uur 's middags of op zaterdag).
- Eerste bezoek in de eerste helft van de veldwerkperiode.
- Non-contacts zes maal bezoeken.
- Bezoeken spreiden over tijden, dagen en weken.

10.3 Dataverzameling

Het face-to-face onderzoek voor het NKO wijkt op een aantal punten af van het reguliere CBS-onderzoek. Om een zo hoog mogelijke respons te behalen zijn extra middelen ingezet. Zo kregen deelnemers aan het onderzoek vooraf een attentie (hoofdstuk 7). Verder golden strikte regels waaraan het veldwerk moest voldoen:

- een respondent is gevraagd mee te doen aan twee interviews (golven), één voor de verkiezingsdag en één erna;
- in de eerste golf dienden de interviews zoveel mogelijk gespreid te worden in de tijd, terwijl in de tweede golf de interviews zo snel mogelijk na de verkiezingen plaats moesten vinden;
- de interviewer maakte aan het eind van het eerste interview meteen een afspraak voor een tweede gesprek;
- na het tweede interview werd een schriftelijke vragenlijst achtergelaten.

Het veldwerk voor de eerste golf vond plaats in twee periodes van elk drie weken. De eerste periode duurde van 10 oktober tot 1 november, de tweede van 1 november tot en met 21 november. Het doel hiervan was een zo groot mogelijke spreiding van de respons in de tijd. Op 22 november, de dag van de verkiezingen, werd er niet geïnterviewd. Op 23 november ging de tweede golf van start, waarvoor interviewers de adressen zo snel mogelijk dienden af te handelen, maar uiterlijk 4 januari.

Al snel na de start van het veldwerk bleek de periode van drie weken te kort voor het goed naleven van de benaderingsstrategie. Immers, interviewers zijn gewend om een maand de tijd te hebben voor het volgen van de strategie. Het afleggen van zes bezoeken was moeilijker, maar ook het maken van een afspraak binnen de drie

weken was lastig. Daarom is tijdens de eerste drie weken van de eerste golf besloten dat een interviewer concrete afspraken voor een 'oktoberadres' bij uitzondering mocht plannen in november.

Dit betekende dat de veldwerkperiode niet op de tweede werkdag van de nieuwe periode kon worden afgesloten. Een definitief overzicht van de resultaten van het veldwerk kon aan het eind van de maand niet worden gemaakt, en ook het monitoren van de naleving van de benaderingsstrategie was lastig. Een bijkomend probleem was dat adressen nu langer bij de interviewer bleven en herbenadering door het Contact Center Outbound in deze gevallen pas later mogelijk was. En dus was ook daar minder tijd voor.

De dag van de verkiezingen was een spannende dag. Op die dag moesten alle adressen terug zijn op het CBS en moesten alle adressen voor de tweede golf zijn geselecteerd en teruggestuurd worden naar de interviewers. Een ongewone actie die alleen foutloos kon gebeuren als de interviewers de juiste adressen op de goede manier hadden geworven en geselecteerd. Door de goede voorbereiding is deze dag soepel verlopen.

Gedurende het veldwerk zijn interviewers voortdurend op de hoogte gehouden van de laatste ontwikkelingen en zijn ze aan de afwijkende regels en procedures herinnerd. Zoals elke maand vond ook tijdens het NKO een werkoverleg in de regio plaats. Van wijzigingen of mededelingen die niet tot het werkoverleg kunnen wachten, worden de interviewers thuis en per brief op de hoogte gebracht. Dringende zaken worden per zogeheten bulkmail naar de laptops van interviewers gestuurd, of eventueel per bulk-sms. Het inzetten van deze middelen gebeurde alleen in noodgevallen. Gedurende het NKO is echter wel een aantal brieven, bulk-mails en bulk-sms berichten verzonden. Zo werden interviewers vlak voor de start van het veldwerk op hun laptop geïnformeerd over de laatste aanpassingen aan de vragenlijst, en is ook de mededeling dat zij afspraken in oktober voor een keer in november mochten plannen per bulkmail verstuurd.

Een voor het veldwerk over het algemeen veel minder ingezet communicatiemiddel was de *NKO-krant*. Deze krant is tweemaal uitgereikt: aan het eind van de instructiedagen, en vlak voor de start van de tweede golf. Hierin stond aanvullende informatie over het onderzoek, maar ook foto's die tijdens de instructiedagen waren gemaakt.

Herbenadering 'weigeraars' en 'geen contacten'

Gedurende de veldwerkperiode zijn wekelijks de weigeraars en non-contacten van de week ervoor geselecteerd voor herbenadering. Deze manier van herbenaderen (in een andere 'mode') was uniek voor het CBS. Technisch en logistiek was het een hele uitdaging. De herbenadering zelf gebeurde telefonisch of schriftelijk en door ervaren agents. De eerste weken belden zij met de meest lastige groep, de weigeraars. Non-contacten waren pas na zes vergeefse aan-huis-bezoeken bekend. Deze adressen kwamen dus pas in een later stadium beschikbaar voor herbenadering.

10.4 Monitoring

Het werk van de agent en de veldinterviewer wordt altijd uitgebreid gevolgd. Beide zijn gemonitord op respons en productiviteit, de interviewers daarnaast ook op het naleven van de benaderstrategie.

Voor het Contact Center Outbound is elke maand en elk kwartaal een overzicht op agentniveau en op teamniveau gemaakt, en daarnaast een cumulatief overzicht van het lopende jaar. In deze overzichten staat informatie over de behaalde eindresultaten en over de productiviteit van de teams en van de interviewers, zoals het aantal gebelde nummers per uur, de behaalde respons per uur en het aantal wegeringen per uur.

Face-to-face interviewers verantwoorden elk bezoek dat zij hebben afgelegd. Datum en tijdstip van het bezoek worden vastgelegd, maar ook het tussen- of eindresultaat. Op die manier wordt de regiomanager gedurende de veldwerkmaand geïnformeerd over de voortgang. Per interviewer kan de regiomanager zien hoeveel adressen zijn benaderd en hoeveel nog niet, of er afspraken zijn gemaakt, hoeveel adressen zijn afgehandeld en wat tot dusver de behaalde eindresultaten zijn.

Na afloop van de veldwerkperiode krijgt de regiomanager responsoverzichten met de behaalde eindresultaten. Ook krijgt de regiomanager overzichten van het naleven van de benaderingsstrategie. Enkele voorbeelden: hoeveel eerste bezoeken heeft de interviewer in de eerste helft van de maand afgelegd, hoe vaak is het eerste of tweede bezoek op voorkeurstijd afgelegd, en de gemiddelde tijdsduur van de interviews. Naast deze gegevens op interviewerniveau krijgt de regiomanager een totaaloverzicht van zijn of haar regio.

Werving voor de tweede golf

Anders dan bij de standaardonderzoeken was ook de wervingsvraag aan het eind van de eerste golf erg belangrijk. Om deze reden is aan het standaardoverzicht een extra regel toegevoegd, te weten het aantal en percentage respondenten van de eerste golf dat bereid was mee te doen aan de tweede golf.

Natuurlijk waren er respondenten die wel mee hadden gedaan aan het eerste interview, maar die niet mee wilden werken aan het tweede interview. Voor het onderzoek was het interessant om te weten waarom deze mensen weigerden: was dat om inhoudelijke redenen, bijvoorbeeld omdat het interview te moeilijk was, of meer om persoonlijke redenen, zoals tijdgebrek?

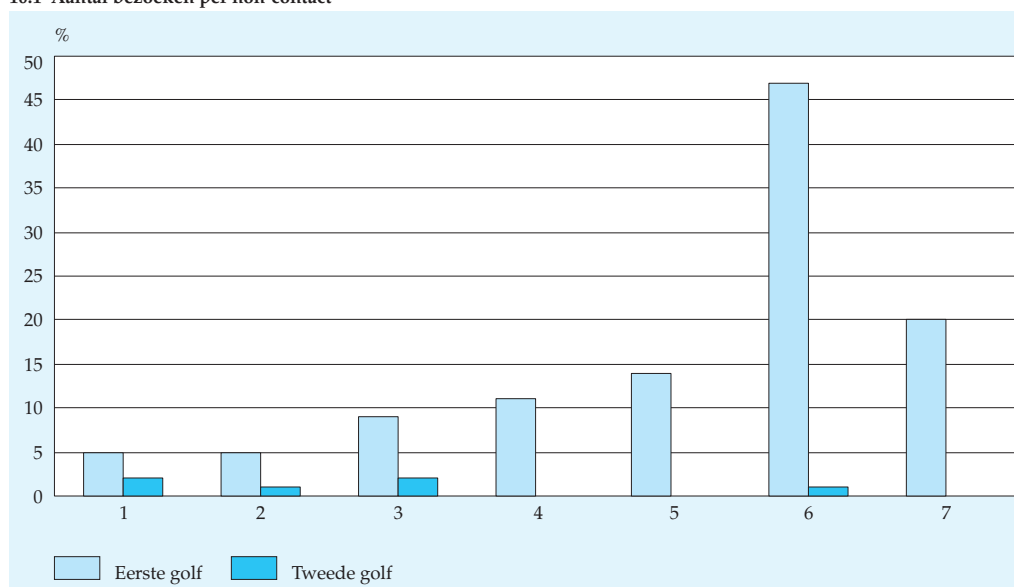
De interviewers is daarom gevraagd wat de reden van weigering was. Die bleken vele te zijn waaronder persoonlijke redenen zoals ziekenhuisopname, verzorging van een ernstig ziek familielid, drukte van het eigen bedrijf. Maar ook inhoudelijke redenen resulteerden in een weigering: een aantal respondenten had zich ongemakkelijk gevoeld na het eerste interview onder meer omdat ze van mening waren dat ze te weinig kennis hadden van politiek.

Geen contact

In de eerste golf zijn 111 adressen afgeboekt als 'geen contact', waarbij in 44 gevallen vijf bezoeken of minder zijn afgelegd. Dat betekent dat in 60 procent van de non-contacts minimaal zes bezoeken zijn afgelegd. Voor 18 procent van de non-contacts is zelfs een zevende bezoek afgelegd. Dit laatste kan als in het zesde bezoek een afspraak wordt gemaakt voor een interview en dat deze afspraak door de respondent wordt verbroken, bijvoorbeeld omdat hij op het afgesproken tijdstip niet thuis blijkt te zijn. Een aantal non-contacts was per abuis niet verantwoord, of verkeerd afgeboekt. Verder is het voorgekomen dat de interviewer vakantiedagen had opgenomen en geen tijd meer had voor een zesde bezoek.

De tweede golf laat een ander beeld zien. Omdat er al in de eerste golf afspraken zijn gemaakt voor het tweede interview, zou de categorie 'geen contact' niet voor kunnen komen. Toch is het gebeurd, omdat de respondent de afspraak is vergeten of anderszins niet is nagekomen. In dat geval moest een interviewer opnieuw op pad om contact te krijgen. Hiertoe hoefden niet, zoals in de standaard benaderingsstrategie staat, eerst drie bezoeken zijn afgelegd alvorens telefonisch contact mocht worden gelegd. Dit telefonische contact vond dus al in een eerder stadium plaats en hierdoor zijn niet alle non-contacts minstens zes keer bezocht. Het aantal non-contacts in de tweede golf was, door het maken van de afspraken, dan ook lager (grafiek 10.1).

10.1 Aantal bezoeken per non-contact

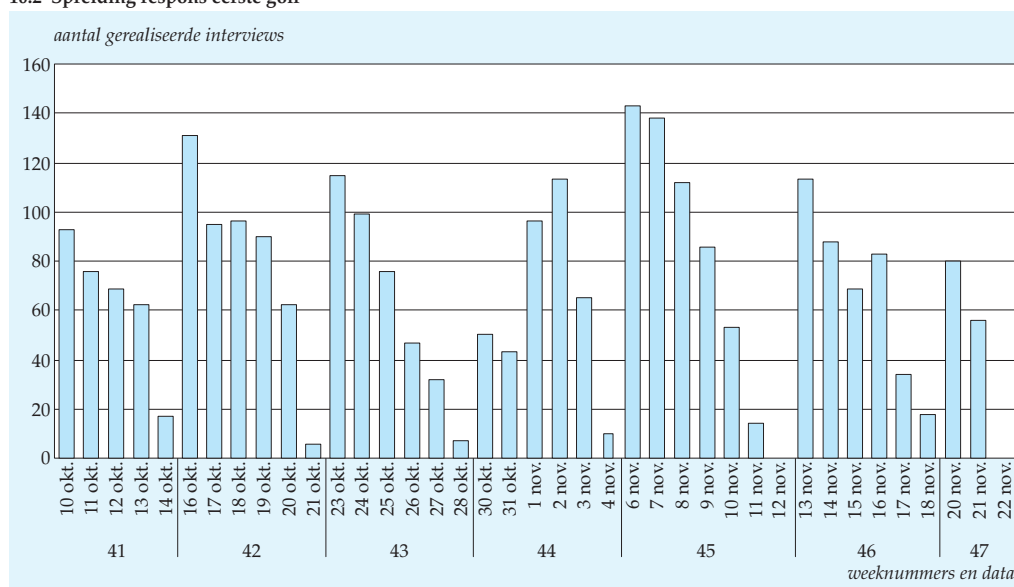
Afgebroken interviews

Negentien interviews in de eerste golf en zeven in de tweede golf zijn voortijdig afgebroken. Taalproblemen en ziekte waren hiervoor de meest genoemde redenen. Vooral 'grensgevallen' zijn lastig. Soms lijkt iemand aan de deur voldoende Nederlands te spreken, maar blijkt tijdens het interview toch dat de respondent de taal onvoldoende beheerst om het interview voort te zetten. Hetzelfde geldt voor ziekte. Zo kan het gebeuren dat pas tijdens het interview duidelijk wordt dat de respondent bijvoorbeeld dement is. Voortzetting heeft dan niet altijd zin. Er zijn in ieder geval geen interviews voortijdig afgebroken om inhoudelijke redenen.

Spreiding bezoeken

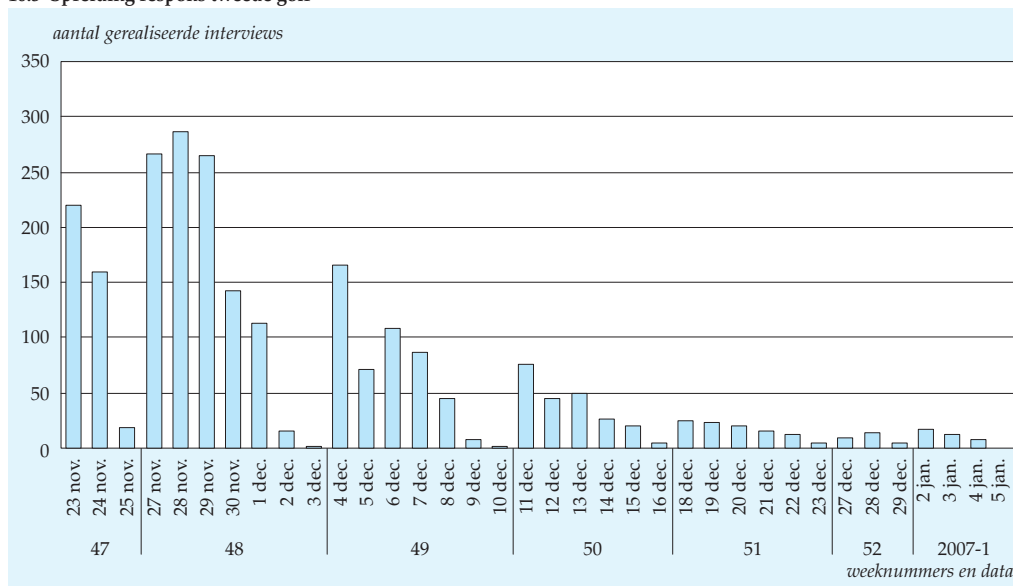
Bij de eerste golf was het spreiden van de respons belangrijk. Het was één van de randvoorwaarden. Om dat goed te kunnen doen, is ervoor gekozen om de eerste golf van zes weken te splitsen in twee periodes van drie weken (grafiek 10.2). Zoals bij vrijwel alle onderzoeken van het CBS, worden de meeste bezoeken afgelegd aan het begin van de week. Dit is ook duidelijk in de grafiek te zien: de meeste interviews zijn op maandag en dinsdag afgenomen. Week 44 wijkt echter af van dit weekpatroon. Dat wordt veroorzaakt door het feit dat halverwege deze week de eerste periode van drie weken afliep. Vanaf woensdag 1 november werd geïnterviewd voor de tweede periode van drie weken. Voor de tweede golf moest zo snel mogelijk na de verkiezingsdag geïnterviewd worden. Ook deze veldwerkperiode heeft een specifiek verloop (grafiek 10.3). Een piek is te zien in de eerste twee weken na 22 november, de verkiezingsdag. In deze

10.2 Spreiding respons eerste golf

twee weken is 77,8 procent van alle interviews afgenomen. Dat betekent dat het streefaantal van 1 800 complete interviews toen al was gehaald.

10.3 Spreiding respons tweede golf

Tijdmeting

Voordat een onderzoek van start gaat, wordt een schatting gemaakt van de gemiddelde duur van het interview om aan de hand daarvan de benodigde capaciteit in het veld te bepalen. Deze schatting wordt gemaakt met behulp van een speciale meetprocedure. Voor de eerste golf van het NKO was de geschatte tijdsduur 50 minuten per interview. De werkelijke gemeten tijdsduur van deze interviews was gemiddeld 47,2 minuten. Voor de tweede golf was uitgegaan van een gemiddelde interviewduur van 40 minuten. De werkelijke duur van het interview bleek gemiddeld 38,1 minuten.

10.5 Tot slot

Aangezien de veldwerkperiode van het face-to-face veldwerk standaard een kalendermaand betreft, was het naleven van de benaderstrategie binnen drie weken (de periodes van de eerste golf) een lastige zaak. De beslissing om harde afspraken door te schuiven naar de tweede periode van drie weken, vergemakkelijkte het monitoren van het veldwerk niet, temeer omdat deze beslissing gedurende het veldwerk is genomen. Een aantal interviewers had op dat moment al adressen teruggestuurd,

waardoor de mogelijkheid van een interview in de tweede periode van drie weken was verkeken. Een adres dat eenmaal een eindresultaat heeft gekregen en terug is gestuurd naar het CBS, kan niet meer worden gewijzigd.

Van de ongeveer 70 adressen die langer op de laptops van de interviewers zijn blijven staan, heeft tweederde uiteindelijk een interview opgeleverd. Dat betekent dat er nog een kleine 50 interviews van de 'oktoberadressen' zijn afgenomen na 1 november, dit is ongeveer 1,8 procent van de totale respons na de eerste golf. Zonder verlenging zou het streefaantal van 1 800 complete interviews (eerste en tweede golf) dus wel gehaald zijn, al is dat vooraf natuurlijk moeilijk in te schatten.

Het handmatig plannen van de afspraken door de interviewer is prima verlopen. Toch zou het de nodige werkdruk in het veld besparen als de interviewer een planningstool zou krijgen voor het maken van dergelijke afspraken.

11. Evaluatie door interviewers

Marleen Schulte

11.1 Inleiding

Om te weten te komen hoe een onderzoek wordt gewaardeerd door de uitvoerders van het veldwerk, bestaan diverse evaluatiemethoden. Voor de evaluatie van het NKO is gekozen voor een schriftelijke evaluatiemethode. Hiertoe is een elektronische evaluatievragenlijst naar de laptop van de interviewer gestuurd, die de interviewer na het invullen elektronisch terug kon sturen naar het CBS. Het voordeel is dat de interviewer de evaluatie in eigen tempo, op een door hem of haar zelf gekozen moment, heeft kunnen invullen en hij of zij is niet beïnvloed door anderen. Alle interviewers zijn relatief snel en eenvoudig benaderd en daardoor heeft iedereen de kans gekregen om zijn of haar mening te laten horen.

11.2 Evaluatiemethode

De evaluatievragenlijst is aan het eind van de eerste golf naar de laptop van de interviewers gestuurd. Op de dag van de verkiezingen werd niet geïnterviewd voor het NKO, maar kon wel de evaluatievragenlijst worden ingevuld. Op deze manier is de eerste golf geëvalueerd en bleef de tweede golf (die de dag erna pas begon) buiten beschouwing.

In de evaluatievragenlijst van het NKO eerste golf zijn diverse onderwerpen aan bod gekomen. De vragenlijst begon met algemene vragen, zoals 'wat vond u van de vragenlijst die voor de eerste golf is gebruikt?' Deze werden gevolgd door vragen over de vraagvolgorde en de vraaglengte, over de antwoordkaarten en de schaalvragen, over de attenties, over de handleiding en over de informatievoorziening door het CBS.

Er zijn in totaal 193 evaluatievragenlijsten verzonden. Hiervan zijn 184 vragenlijsten volledig ingevuld teruggekomen. Negen interviewers hebben de vragenlijst niet of slechts gedeeltelijk ingevuld.

11.3 Resultaten van de evaluatie

In deze paragraaf worden de belangrijkste resultaten van de evaluatie beschreven.

Favoriet onderzoek

Interviewers kregen de vraag voorgelegd voor welk CBS-onderzoek zij het liefst enquêteerden. Ruim 100 interviewers zetten het NKO hierbij op de eerste of de tweede plaats. Zij vonden het onderwerp interessant, zij vonden de meningsvorming van de respondenten boeiend, en zij vonden dat ze van het onderzoek zelf veel hebben geleerd. Het onderwerp leefde ook bij de respondenten. 'Weer eens iets anders', schreven sommige interviewers.

Vragenlijst eerste golf

De eerste inhoudelijke vraag een algemene: 'Wat vond u van de vragenlijst die voor de eerste golf gebruikt is?' De vier antwoordparen leuk-vervelend, makkelijk-moeilijk, boeiend-saai, en duidelijk-verwarrend, konden zij waarderen van 1 tot 5. In tabel 11.1 is te zien dat interviewers de vragenlijst vooral leuk en boeiend vonden. De vragenlijst was redelijk duidelijk en redelijk makkelijk.

Tabel 11.1
Oordeel over de vragenlijst voor de eerste golf

	1	2	3	4	5	
	%					
Leuk	30,1	48,1	19,1	2,7	0,0	Vervelend
Makkelijk	5,5	32,8	39,3	20,8	1,6	Moeilijk
Boeiend	23,5	42,6	27,9	6,0	0,0	Saai
Duidelijk	7,7	33,3	39,3	16,9	2,2	Verwarrend

Ruim 45 procent van de interviewers heeft bij het enquêteren problemen ondervonden. Bijna 16 procent vond het werken met verschillende schalen lastig. Bijna een derde heeft het idee dat respondenten het werken met deze schalen moeilijk vonden.

De volgorde van de vragen was goed, maar de vragenlijst was wel 'te lang'. Echter, volgens de meeste interviewers vonden respondenten de vragenlijst niet te lang en niet te kort.

Antwoordkaarten

Al tijdens het veldwerk kwamen er regelmatig opmerkingen over de antwoordkaarten. In de meeste gevallen ging het er dan om dat ze bij bepaalde vragen een antwoordkaart misten. In de evaluatie werd dit gemis door 42 procent van de interviewers beaamd. Zij misten de antwoordkaart vooral bij de 10- en 11-puntsschaalvragen, maar een aantal interviewers had de kaarten ook wel willen hebben bij de coalitievragen en eens-oneens-vragen (5-puntsschaal).

Bijna niemand vond de gebruikte antwoordkaarten overbodig. Sterker, ze vonden dat de antwoordkaarten een hulpmiddel waren voor de respondenten en deze interviewers gaven dan ook aan dat ze de kaarten consequent gebruikt hebben. Sommigen vonden ze zelfs onmisbaar. Een enkele interviewer vond de schaalverdelingen te grillig: 'Dan weer 1 t/m 7, dan weer 1 t/m 10, soms van hoog naar laag, dan van laag naar hoog, dan ineens geen antwoordkaart. Je moet opletten dat je niet verkeerd wordt begrepen'.

Politieke kwesties

De vragen over de politieke kwesties gaven de meeste interviewers geen problemen. Er ontstond nauwelijks discussie en er werd goed en positief geantwoord op de vragen. Een interviewer had een zeer ernstige ervaring met een extreem rechtse (christelijke) fundamentalist die alle allochtonen het liefst wilde afvoeren en homo's wilde afmaken. Deze interviewer vond het vraaggesprek om die reden 'heavy'. Een andere interviewer meldde erg van sommige standpunten te zijn geschrokken en was een illusie armer geworden.

Emotievragen

Over de emotievragen – het gevoel dat een bepaalde politieke partij oproept – waren de meningen van de interviewers meer verdeeld. Een deel van de interviewers gaf aan geen problemen met deze vragen te hebben gehad, een even groot deel liet weten dat de respondenten de vragen vooral vervelend, irritant, overdreven, moeilijk en langdradig vonden, soms zelf lachwekkend en onzinnig.

Niet iedereen kon met de vragen uit de voeten. Sommige respondenten schoten in de lach, anderen vonden deze vragen vreemd en onzinnig. 'Enthousiast, geïrriteerd en bezorgd gingen goed. Bij trots moest iedereen lachen, en veel vulden op deze vraag stevast een 1 (niet trots) in'. 'Trots ben je op je kinderen of op je ouders, maar niet op een partij.' Alleen de politiek geïnteresseerden hadden geen problemen.

De vragen over straffen in het blok *Law and Order* en *grondrechten* leverden voor de meeste interviewers geen problemen op: respondenten gaven goed antwoord en reageerden positief. Een klein aantal interviewers gaf wel aan dat ze de vragen soms opnieuw moesten voorlezen.

Verwachtingen en ervaringen

Bijna 15 procent van de interviewers zag vooraf op tegen het enquêteren. De reden hiervoor was vooral de tijdsduur van het interview, maar ook waren sommige interviewers bang geweest voor een lage respons en voor de reactie van respondenten. Zij vreesden agressie, desinteresse, het aanzwengelen van een discussie en de reactie op moeilijke vragen. Twee interviewers hadden vooraf opgezien tegen het enquêteren, omdat ze zelf niet veel van politieke partijen afwisten en niet precies wisten waar iedere politieke partij voor stond, of omdat ze bang waren voor de discussie die de vragen zouden kunnen oproepen.

Achteraf bleek het allemaal erg mee te vallen en keken de meeste interviewers terug op een leuk, interessant en leerzaam onderzoek. De positieve reacties van respondenten werkten motiverend en de politieke interesse van zowel respondenten als de interviewers zelf werd in een aantal gevallen vergroot door het onderzoek. Het NKO werd gezien als welkome afwisseling op de standaardinterviews. De vraaggesprekken vroegen soms veel tact en geduld om de mensen bij de les te houden en ze niet het gevoel te geven dat ze dom waren. 'Ik heb vaak mijn charme in de strijd moeten gooien', schreef een van de interviewers.

Volgens de interviewers vonden ook de meeste respondenten het een leuk en interessant onderzoek, al hing dit wel af van de politieke interesse van de respondent. Een aantal respondenten heeft tijdens het interview aangegeven dat het NKO stof tot nadenken gaf. Ze werden meer bewust van hun eigen gebrek aan kennis over politiek en raakten door het onderzoek meer geïnteresseerd in het onderwerp.

Attenties

Samen met de aanschrijfbrief is een velletje postzegels meegestuurd als attentie. De evaluatievragenlijst ging kort in op de ervaringen van interviewers met de attentie. Ruim 32 procent van de interviewers heeft een reactie gekregen op de postzegels. Sommigen bedankten voor de postzegels, voor anderen was het een herkenning: 'Oh ja, dat was die brief met de postzegels'.

Toch waren er respondenten die de postzegels terug wilden geven omdat ze niet mee konden of wilden doen aan het onderzoek. Drie interviewers gaven aan dat ze een respondent hebben bezocht die zich gedwongen voelde om mee te doen als hij de postzegels zou aannemen. Slechts 5,5 procent van de interviewers heeft de postzegels gebruikt om medewerking te krijgen.

Handleiding en instructiebijeenkomst

Er is gevraagd naar de mening van de interviewers over de handleiding en instructiebijeenkomst van het NKO. In de tabel 11.2 is het resultaat weergegeven.

Tabel 11.2
Intervieweroordelen over handleiding en instructiebijeenkomst

	Oordeel over:			
	handleiding		instructiebijeenkomst	
	abs.	%	abs.	%
Zeer goed	11	6,0	37	20,2
Goed	157	85,8	94	51,4
Niet goed, niet slecht	15	8,2	44	24,0
Slecht	0	0,0	6	3,3
Zeer slecht	0	0,0	1	0,5

Zoals uit deze tabel blijkt, vond de overgrote meerderheid van de interviewers de handleiding goed tot zeer goed. Iets minder interviewers vond de instructiebijeenkomst goed. Slechts 4 procent van de interviewers vond de instructiedag slecht tot zeer slecht. Bijna 15 procent van de interviewers heeft aspecten gemist tijdens de instructiedag. Zij hadden vooral graag meer tijd willen hebben voor het doornemen van de vragenlijst.

Ruim een kwart van de interviewers zou de volgende keer een andere invulling willen van de instructiedag. Bijvoorbeeld: meer tijd voor het doorlopen van de vragenlijst, geen groepspresentaties meer, een instructie van een halve in plaats van een hele dag, de instructie opnemen in het regionale werkoverleg, en meer achtergrondinformatie over bijvoorbeeld politieke partijen.

Informatievoorziening

Bijna 93 procent van de interviewers is wel van mening dat zij vooraf voldoende informatie over het NKO hebben gekregen. De meeste interviewers (92 procent) zijn tevreden over de informatievoorziening door het CBS voor, tijdens en na het veldwerk voor het NKO. Deze vraag is in de evaluatie opgenomen, omdat er de nodige mails en brieven de deur uit zijn gegaan gedurende het veldwerk.

Tot slot

De evaluatievragenlijst is afgesloten met de vraag: 'Heeft u tot slot nog opmerkingen?'. De vraag is door 122 interviewers beantwoord en de meest gegeven opmerkingen luiden, samengevat, als volgt:

- Het NKO is een leuk, interessant en leerzaam onderzoek;
- Het NKO mag de volgende keer weer door het CBS gedaan worden;
- Het NKO is een welkome afwisseling die zich vaker mag herhalen en
- De respondenten waren gemotiveerd.

11.4 Conclusies

De interviewers die het veldwerk hebben gedaan, vonden het onderzoek interessant en boeiend, en een welkome afwisseling op het standaardwerk. De vragenlijst vonden zij vooral leuk, boeiend, redelijk duidelijk en redelijk gemakkelijk.

Problemen waren er vooral met de schaalvragen en met de lengte van de vragenlijst. De antwoordkaarten waren een onmisbaar hulpmiddel, al vonden veel interviewers dat antwoordkaarten bij meer vragen een hulpmiddel zouden zijn geweest, zoals bij de 10- en 11-puntsschaalvragen en eventueel bij de coalitievragen en de eens-oneens-vragen (5-puntsschaal).

Ook al zijn de interviewers overwegend positief over de handleiding en de instructiedag, een aantal dingen kon beter: meer tijd voor het oefeninterview, een halve dag instructie in plaats van een hele dag, de instructie meenemen in het regionale werkoverleg en iets meer achtergrondinformatie over het NKO. Deze suggesties zijn

ondertussen meegenomen in de planning voor instructies voor andere nieuwe onderzoeken, aangezien de ervaringen van de instructiedag NKO bruikbaar zijn voor alle instructiedagen.

12. De kiezer en de stemprocedures

Hans Schmeets en Kees Aarts

12.1 Inleiding

Op 19 mei 2008 besloot de ministerraad om bij volgende verkiezingen het stemmen met de stemcomputer te verbieden en – zolang er geen goed alternatief is – weer te stemmen met potlood en papier. Dit besluit werd genomen op basis van een voorstel van de staatssecretaris Bijleveld van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). De motivering van dit besluit was dat uit onderzoek was vastgesteld dat een nieuw te ontwikkelen apparaat waarop de kiezer zijn keuze kan bepalen, niet honderd procent veilig zou zijn. Het apparaat zou elektronisch kunnen worden ‘afgeluisterd’, waarmee de privacy van de kiezer bij het uitbrengen van de stem niet gewaarborgd zou zijn. Bovendien zou het ontwikkelen van nieuwe apparatuur een grote investering vergen, zowel in geld als op het organisatorische vlak. En dit zou volgens het kabinet te weinig meerwaarde bieden ten opzichte van stemmen met een stembiljet. Investeren in nieuwe technologie zou derhalve niet zinnig zijn. Dit besluit kwam niet geheel als een verrassing. Twee jaar eerder al toonde de actiegroep ‘Wij vertrouwen stemcomputers niet’ (www.wijvertrouwenstemcomputersniet.nl) aan dat met speciale apparatuur de keuze van de kiezer binnen een bepaalde afstand rondom het stemlokaal kon worden vastgesteld. De actiegroep was opgericht in Amsterdam, toen deze gemeente bij de raadsverkiezingen in 2006 als een van de laatste stemcomputers ging gebruiken. Ze bereikte dat de stemcomputers van fabrikant SDU, die onder meer in Amsterdam waren aangeschaft, niet langer mochten worden gebruikt aangezien die het ‘minst’ veilig bleken. De computers die door NEDAP waren gemaakt, en die in de meeste Nederlandse gemeenten werden gebruikt, bleken veiliger en konden wel worden ingezet bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2006.

De problemen rond de stemcomputers kregen ook de aandacht van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE). Nederland is een van de 56 lidstaten van de OVSE en heeft zich gecommitteerd aan internationale maatstaven waaraan verkiezingen moeten voldoen. Een van de hoofdtaken van de OVSE is om de verkiezingen van de 56 lidstaten te beoordelen aan de hand van criteria die in 1990 in de zogenaemde Kopenhagen-bepalingen zijn vastgelegd. Een van zeven sleutelwoorden waaraan een verkiezing wordt afgemeten is de ‘geheimhouding’, hetgeen betekent dat privacy van de kiezer bij het uitbrengen van de stem gewaarborgd moet zijn.

Een andere maatstaf is de 'transparantie': het stemproces moet men als het ware kunnen verifiëren op basis van de uitgebrachte stemmen, de tellingen van de stemmen en de verslaglegging in de diverse protocollen die aan belangstellenden verstrekt moeten worden. De interesse van de OVSE voor de stemcomputers was niet alleen ingegeven om na te gaan of de 'geheimhouding' en de 'transparantie' geschonden werden in Nederland. Ook het gegeven dat steeds meer landen dergelijke 'electronic voting' procedures toepassen – zoals Rusland en Kazachstan – maakt dat het oordeel over de stemcomputers ook een bredere, op ander landen toepasbare, betekenis kreeg.

Voor het beoordelen van verkiezingen maakt de OVSE doorgaans gebruik van zo'n 500 internationale waarnemers in verkiezingswaarnemingsmissies (Election Observation Missions, EOM's). Een alternatief vormen de Election Assessment Missions (EAM's) waarbij geen waarnemers worden ingezet, maar een kleine expertgroep om een oordeel over de verkiezingen geven. Ook in Nederland is een team van experts rond de verkiezingen aanwezig geweest, dat opereerde vanuit Eindhoven, Groningen en Den Haag. Op 12 maart 2007 verscheen het rapport (zie <http://www.osce.org/documents/odihr/2007/03/23602en.pdf>). Daarin werd geconstateerd dat de beveiliging van de stemcomputers niet afhankelijk zou moeten zijn van geheime software (NRC Handelsblad, 13 maart 2007). Ook zou de uitslag van de verkiezingen gecontroleerd moeten kunnen worden met een 'papieren' uitdraai van de stemmen, een 'Voter Verified Paper Audit Trails' (zie OSCE/ODIHR, 2007, p. 16).

In tegenstelling tot een aantal andere OVSE-landen, is het vertrouwen in de stemmachines in Nederland groot (CBS, 2007; Kolk, Aarts en Rosema, 2007). Dat houdt waarschijnlijk verband met het feit dat stemmachines sinds het einde van de jaren tachtig al in veel Nederlandse gemeenten zijn ingevoerd ter vervanging van het rode potlood.

In dit hoofdstuk gaan we na in welke mate het electoraat vertrouwen heeft in een aantal verschillende stemprocedures. Daarbinnen richten we onze aandacht specifiek op het stemmen met de stemcomputer en met een papieren stembiljet. Wordt hierover verschillend gedacht door diverse bevolkingsgroepen? Is er een verband tussen de ervaring met ICT en het vertrouwen in de stemprocedures? En is er een relatie tussen het meer algemene vertrouwen in een aantal nationale en internationale instellingen en de stemprocedures?

12.2 Stemprocedures naar bevolkingskenmerken

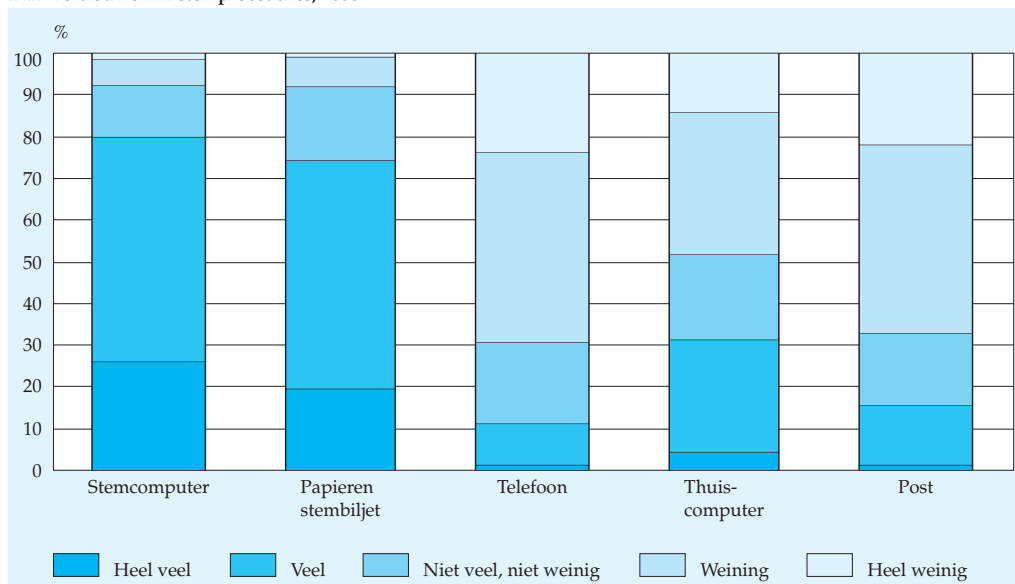
Vlak na de verkiezingen van 22 november gaf 75 procent van het electoraat aan veel tot heel veel vertrouwen te hebben in het verloop van het verkiezingsproces in algemene zin. In het stemmen met de stemcomputer heeft 80 procent (heel) veel vertrouwen, en in de traditionele manier met het stembiljet is dit 74 procent (grafiek 12.1). Andere procedures worden duidelijk minder sterk vertrouwd. Zo heeft

31 procent vertrouwen in het stemmen per computer thuis, 15 procent in het stemmen per post, en 11 procent per telefoon. Er is weinig steun voor alternatieve stemprocedures, en het electoraat vindt vooral dat de stem via de stemcomputer of via het stembiljet in de stemlokalen uitgebracht moet worden. Dit houdt, zoals gezegd, waarschijnlijk verband met de praktijk van de verkiezingen in Nederland. In bijna alle gemeenten werden tot en met 2006 stemcomputers gebruikt, vaak al langer dan tien jaar. Daarvóór werd het papieren stembiljet met het rode potlood gebruikt. Andere manieren om een stem uit te brengen zijn in Nederland in het recente verleden niet, of slechts onder bijzondere omstandigheden (kiezers die wonen in het buitenland) gebruikt. In andere landen, waar andere stemprocedures worden gehanteerd, zal het vertrouwen in die alternatieve procedures dus waarschijnlijk hoger zijn dan in ons land. Zo kent bijvoorbeeld Duitsland uitgebreide mogelijkheden om per post te stemmen. In Zweden kan de stem al weken voor de verkiezingsdag bij het postkantoor worden afgegeven.

Opmerkelijk in het licht van de recente discussies in Nederland is verder dat als de kiezers gevraagd wordt om te kiezen tussen stemcomputer en stembiljet, de stemcomputer de voorkeur van 50 procent krijgt, en dat slechts 14 procent liever met papier en potlood wenst te stemmen. De overige 36 procent heeft geen uitgesproken voorkeur.

Het vertrouwen in de stemcomputer en het stembiljet is groot onder diverse bevolkingsgroepen. Mannen en vrouwen verschillen daarin niet. Het vertrouwen in de stemcomputer varieert van 69 procent onder de 75-plussers tot 86 procent onder de

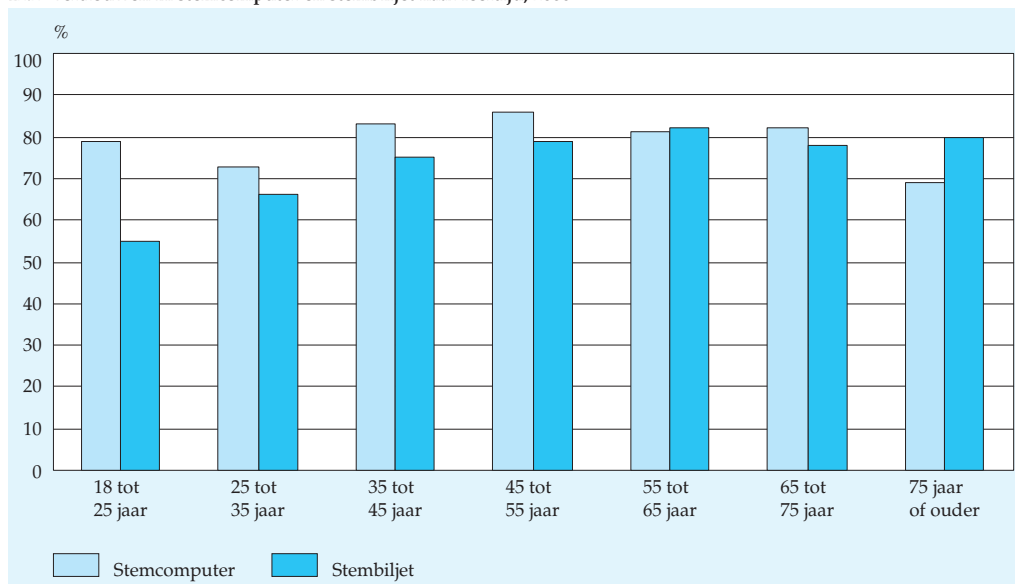
12.1 Vertrouwen in stemprocedures, 2006

45–55 jarigen (grafiek 12.2). De animo voor het stembiljet is bij de jongeren echter wel beduidend geringer dan bij de kiezers vanaf 35 jaar. Verder geldt dat het stemmen met de stemcomputer met 58 procent iets minder betrouwbaar wordt geacht door de laagst opgeleiden, terwijl 69 procent van de personen met alleen basisonderwijs het stemmen met papier en potlood een betrouwbare methode vindt. Verder is het vertrouwen in vooral het stembiljet onder de niet-westerse allochtonen minder groot dan onder de westerse allochtonen en autochtonen (grafiek 12.3).

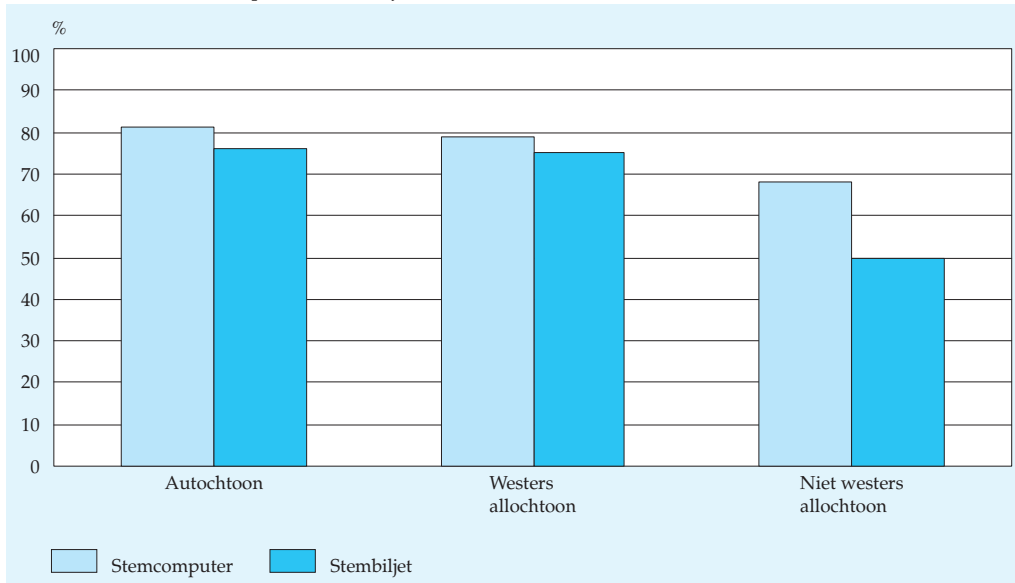
Naar stemgedrag zien we dat onder de niet-stemmers het vertrouwen in vooral de stemcomputer minder groot is dan onder de stemmers (grafiek 12.4). De achterban van het CDA, de VVD en de PVV heeft beduidend meer vertrouwen in de stemcomputer dan in het stembiljet. Dat geldt niet voor de stemmers op GroenLinks waar het vertrouwen in beide stemprocedures even groot is. Enige regionale verschillen zijn er eveneens in de mate waarin men het stemmen betrouwbaar vindt. Kiezers in de noordelijke provincies hebben relatief het meeste vertrouwen: 84 procent voor de stemcomputer en 80 procent voor het stembiljet. Het geringste vertrouwen heeft de kiezer met 78 procent in het westen in de stemcomputer en 71 procent in het zuiden in het stemmen met het stembiljet. In de zeer sterk verstedelijkte gebieden – waaronder de grootste steden – is het vertrouwen in de stemcomputer geringer dan in de overige gebieden. Dit kan verband houden met de late introductie, in 2006, van de stemcomputer in de hoofdstad. Het vertrouwen in het stembiljet is met bijna 80 procent groter in de weinig tot niet verstedelijkte gebieden dan in de steden.

12.2 Vertrouwen in stemcomputer en stembiljet naar leeftijd, 2006

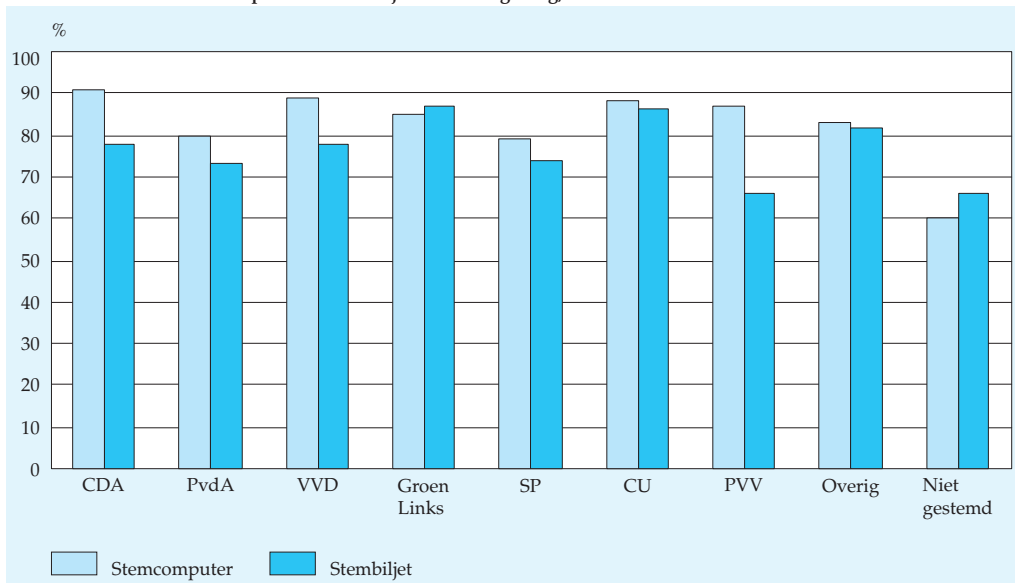

12.3 Vertrouwen in stemcomputer en stembiljet naar herkomst, 2006

12.4 Vertrouwen in stemcomputer en stembiljet naar stemgedrag, 2006

12.3 Stemprocedures en internet

De in de vorige paragraaf vermelde verschillen tussen de bevolkingsgroepen in het vertrouwen in de stemprocedures zijn lastig te duiden. Vooral ouderen, lager

opgeleiden, niet-stemmers en niet-westerse allochtonen tonen zich terughoudend in het vertrouwen in de stemcomputer. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat deze groepen minder bekend zijn met nieuwe technologieën dan andere bevolkingsgroepen. In de literatuur worden tenminste zeven factoren genoemd die van invloed zijn op de adoptie en het gebruik van internet (Van Breemen en Terstroot, 1999). Dit zijn vooral kennis en vaardigheden – de ‘literacy’ (lezen en schrijven), ‘numeracy’ (kwantitatieve informatie) en ‘informacy’ (vertrouwdheid met de nieuwe technologie) –, computervrees, gezondheid, tijd, ervaren functionaliteit en nut, en sociale netwerken. De toegang tot en het (intensief) gebruik van internet zou dus gepaard kunnen gaan met een groter vertrouwen in de stemcomputer. Gelijktijdig is te verwachten dat er geen relatie is tussen het gebruik van het internet en het stemmen via het stembiljet.

Zo’n 80 procent van het electoraat had in 2006 toegang tot het internet, 20 procent niet. Verder maakte 56 procent (bijna) dagelijks, 17 procent minstens een keer per week, 3 procent minstens een keer per maand, en 24 procent minder dan een keer per maand gebruik van het internet. Er is een duidelijk verband tussen de toegang tot en het gebruik van het internet met het vertrouwen in de stemmachines. Van de groep die gebruik maakt van het internet, heeft 83 procent vertrouwen in de stemcomputer, tegenover 69 procent van de personen die niet actief zijn op de elektronische snelweg. Als het om de intensiteit van internetgebruik gaat, variëren de percentages van 85 procent vertrouwen in stemcomputers bij de personen die (bijna) dagelijks van het internet gebruik maken tot 71 procent bij de personen die dat minder dan maandelijks doen. Met het vertrouwen in het stembiljet houden de toegang tot en frequentie van het internetgebruik evenwel geen verband.

Als rekening wordt gehouden met verschillen in de bevolkingssamenstelling (geslacht, leeftijd, opleiding, inkomen, herkomst en burgerlijke staat), dan wordt de relatie tussen de toegang tot het internet en het vertrouwen in de stemcomputer iets kleiner: 83 procent van de internetgroep vindt de stemcomputer betrouwbaar, tegenover 75 procent van de personen die geen internet hebben. Een nagenoeg identiek resultaat levert de gecorrigeerde relatie op tussen de mate van internetgebruik en het vertrouwen in de stemcomputer. Van de personen die (bijna) dagelijks internetten vindt 84 procent de stemcomputer betrouwbaar, tegenover 75 procent die nog niet eens een keer per maand op het internet zijn. Bij het vertrouwen in het stembiljet is er ook na correctie voor de bevolkingssamenstelling geen relatie met het internet.

12.4 Stemprocedures en vertrouwen

Achtergrondkenmerken van de kiezers differentiëren het vertrouwen in stemprocedures wel enigszins, maar niet heel sterk. Een andere verklaring voor dit vertrouwen is een meer algemeen wantrouwen tegen de overheid en verwante publieke instellingen. Respondenten is gevraagd aan te geven hoeveel vertrouwen ze hebben

in tien nationale en internationale instellingen (zie ook hoofdstuk 16). Dit vertrouwen varieert van rond de 35 procent in de pers en grote bedrijven tot 70 procent in rechters en politie. Personen die vertrouwen hebben in de Tweede Kamer vinden de stemcomputers vaker betrouwbaar (89 procent) dan personen die geen vertrouwen hebben in de Tweede Kamer (73 procent). Maar er is ook meer vertrouwen in de stemcomputer bij personen die de kerken, het leger, de rechters, de politie, ambtenaren, de EU en de NAVO als betrouwbare instellingen zien.

De relatie tussen algemene vertrouwen in overheidsinstellingen en de stemcomputer zien we ook door het vertrouwen in deze instellingen in een simpele optelscore samen te vatten (Cronbach's $\alpha = 0,73$). Van de personen met een compleet wantrouwen jegens deze tieninstellingen, heeft echter toch nog 65 procent vertrouwen in de stemcomputer. Dit vertrouwen neemt toe, tot zo'n 90 procent, als mensen minstens acht van de tien instellingen betrouwbaar vinden.

Ook is er een relatie met het vertrouwen in het stembiljet. Hoe minder vertrouwen personen hebben in de instellingen, hoe geringer het vertrouwen in het stemmen met het stembiljet is. Deze percentages liggen, afhankelijk van de mate van vertrouwen in instellingen, tussen 67 en 83 procent. Deze percentages veranderen nauwelijks indien we rekening houden met verschillen in de bevolkingssamenstelling qua geslacht, leeftijd, opleiding, inkomen, burgerlijke staat en herkomst.

Ten slotte neemt het vertrouwen in stemprocedures toe met het algemene vertrouwen dat mensen hebben in andere personen. Het grootst is het vertrouwen in het stembiljet (80 procent) en de stemcomputer (88 procent) als mensen een groot vertrouwen hebben in anderen. Ontbreekt dit vertrouwen in andere personen, dan zakt het vertrouwen in de stemprocedures tot 69 procent, respectievelijk 72 procent.

We constateren dus dat zowel de ervaringen met het internetgebruik, als het vertrouwen in de omgang met anderen en in instellingen relevant zijn voor het vertrouwen in de stemcomputer. Het effect van het internet is echter beduidend minder groot dan (vooral) het vertrouwen in (inter)nationale instellingen. Of iemand een stemprocedure vertrouwt, hangt dus sterker af van zijn algemene neiging om te vertrouwen dan van de specifieke ervaring met de techniek achter een stemprocedure.

Voor het vertrouwen in het stembiljet doet de toegang en het gebruik van het internet er helemaal niet toe. Wel speelt ook hier de mate van vertrouwen in andere personen en instellingen een positieve rol. Tevens zien we dat jongeren, vrouwen en niet-westerse allochtonen het stemmen met het potlood minder betrouwbaar vinden. Personen die gescheiden zijn en een hbo-opleiding of universitaire studie hebben afgerond zijn veel positiever over stemmen met het stembiljet.

12.5 *Conclusies en discussie*

Vlak na de verkiezingen heeft het electoraat in grote meerderheid aangegeven vertrouwen te hebben in het stemmen met de stemcomputer. Hoewel zij ook vertrouwen heeft in het stemmen met potlood en papier heeft de helft een voorkeur voor de

stemcomputer, een op de zeven prefereert het stembiljet. De verschillen tussen bevolkingsgroepen zijn niet groot. Daar waar minder enthousiasme is voor de stemcomputer, is dit deels te verklaren vanuit kenmerken die gerelateerd zijn aan de kennistechnologie, zoals computervrees, weinig of geen ervaring met internet, en algemene kennis en vaardigheden. Om deze reden is het niet vreemd dat vooral ouderen, lager opgeleiden, en niet-westerse allochtonen de stemcomputer wantrouwen.

Personen die toegang hebben tot en in sterkere mate gebruik maken van het internet, hebben meer vertrouwen in de stemcomputer. Het vertrouwen in het stembiljet wordt echter niet beïnvloed door de ervaringen van de kiezers met het internet. Het alternatieve verklaringsspad via het vertrouwen in andere burgers en in (internationale) instellingen, biedt echter meer perspectief. Hoe groter dit vertrouwen, hoe minder wantrouwen er is jegens de stemcomputer. Net als in de Scandinavische landen is dit vertrouwen in burgers en instellingen ook in ons land hoog. Het is dan ook niet zo vreemd dat de huiver ten aanzien van de technologie die wordt ingezet bij verkiezingen gering is, zeker als met deze technologie al veel ervaring is opgedaan. Dit vertrouwen werkt ook gunstig voor het oordeel over het stembiljet.

Staan Nederlanders dus positief tegen over het gebruik van de stemcomputer, de OVSE zette na onderzoek wel een paar kantekeningen bij het elektronisch stemmen bij de laatste verkiezingen. Zo vond zij de beveiliging van de stemcomputer met geheime software en het ontbreken van de voter verified paper audit trail, de papieren controle op de uitslag, zwakke punten. Zij vond dat er wel meer mankeerde aan onze stemprocedures. Zij verbaasde zich over het recht om bij volmacht te stemmen voor iemand anders, het zogeheten 'proxy voting', waarvan in ons land massaal gebruik wordt gemaakt: tussen 10 tot 20 procent van de stemmen wordt doorgaans niet door de stemgerechtigde zelf, maar door iemand anders uitgebracht. In de meeste lidstaten van de OVSE is een dergelijke praktijk van volmachtstemmen verboden om te voorkomen dat er onregelmatigheden plaatsvinden, zoals het opkopen van stemmen of het intimideren van kiezers (bijvoorbeeld het gedwongen afgeven van volmachten binnen het huishouden).

De OVSE deed de volgende aanbeveling: 'It would be useful to consider a review of the regulation and practice of proxy voting, in order to further enhance a consistency with the principles of the equality and secrecy of the ballot, in line with paragraph 7.4 of the 1990 OSCE Copenhagen Document.' Ook zijn er in Nederland nauwelijks bepalingen over de campagne die kunnen voorkomen dat bepaalde partijen daaraan veel meer geld kunnen besteden. De OVSE merkt hierover op: 'Political party and campaign funding are currently unregulated; regulation is being contemplated by the government and is both appropriate and desirable.'

Toch was de interesse van de OVSE voor de Nederlandse verkiezingen vooral ingegeven doordat er massaal gebruik werd gemaakt van de stemcomputer. Nu in de nabije toekomst de stemcomputers in Nederland niet meer zullen worden toegepast, en het rode potlood en het papieren stembiljet in ere zijn hersteld, is het de

vraag of de OVSE bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen wederom een aantal experts zal sturen.

Literatuur

Breemen, A. en E. Terstroot (1999) *De informatiemaatschappij van en voor iedereen?* Doctoraalscriptie Faculteit Sociale Wetenschappen (Universiteit Utrecht, Utrecht).

NRC (2007) OVSE Analyse verkiezingen 2006. OVSE: uitslag stemcomputer ook op papier (NRC, 13 maart 2007).

Kolk, H., van der, Aarts, K. en M. Rosema (2007) Twijfelen en kiezen, in: Aarts, K., Kolk, van der, en M. Rosema (red.) *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. (Spectrum, Utrecht), 231.

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2007) *The Netherlands Parliamentary Elections 22 November 2006* OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report (Warsaw, 12 March 2007).

13. De achterbannen van de politieke partijen

Annette Roest

13.1 Inleiding

De Nederlandse kiesgerechtigde bevolking is aan het begin van de 21ste eeuw sterk verdeeld in haar politieke opvattingen en partijkeuze, blijkt uit eerdere langetermijnanalyses van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007). Na een periode van depolarisatie sinds het midden van de jaren tachtig is er sinds eind jaren negentig sprake van een toenemende politieke polarisatie. Nieuwe politieke thema's zoals immigratie en Europese eenwording verschijnen op het politieke toneel en meer uitgesproken politieke groeperingen zoals de SP aan de linker- en de PVV aan rechterkant van het politieke spectrum behaalden tijdens de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2006 zetelwinst ten koste van politieke partijen in het midden.

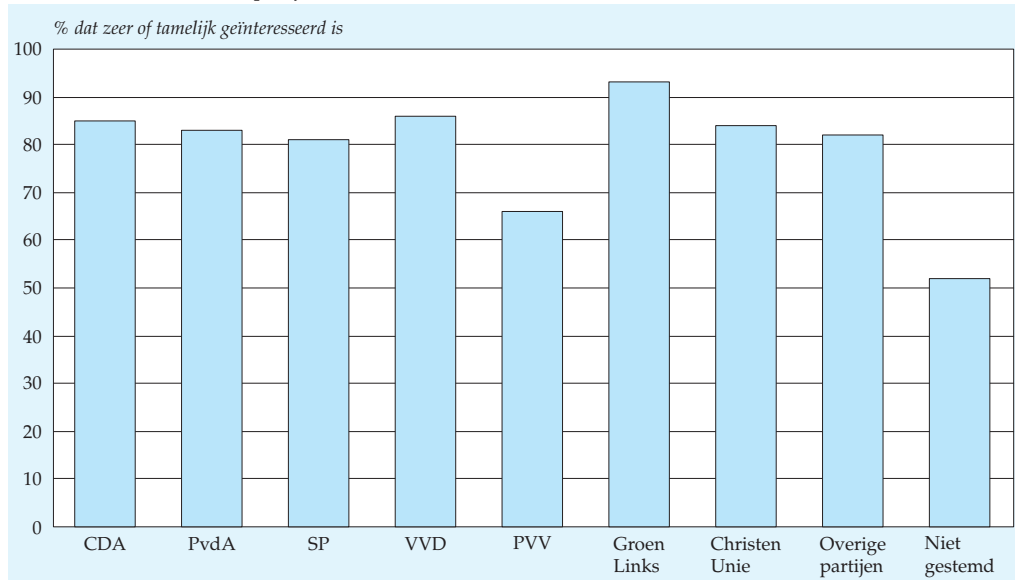
Naast een toenemende politieke polarisatie, is er in het NKO nog een aantal andere trends naar voren gekomen. Zo is geconstateerd dat de belangstelling voor de politiek toeneemt in Nederland. Wel twijfelt het electoraat langer en is er een lossere band ontstaan tussen de kiezers en de politieke partijen. Tegelijkertijd nam de ontevredenheid ten opzichte van de politiek toe en werd het politiek cynisme geleidelijk groter. Maar in hoeverre bestaan er hierin verschillen tussen de kiezers van de verschillende politieke partijen?

In dit hoofdstuk brengen we politieke betrokkenheid, politieke (on)tevredenheid, vertrouwen in de politiek en politici, politieke participatie en de mening over politieke kwesties naar partijkeuze in 2006 in kaart.¹⁾

13.2 Politieke betrokkenheid

In 2006 toonden stemmers op de meer gevestigde partijen GroenLinks, VVD, CDA, ChristenUnie, PvdA en de SP zich in ruime mate geïnteresseerd (81 tot 93 procent onder hen is tamelijk of zeer geïnteresseerd). Minder politieke belangstelling is er onder de kiezers van de nieuwe Partij Voor de Vrijheid (PVV), waarvan tweederde interesse heeft voor de politiek. Bij de niet-stemmers slinkt dit verder tot iets meer dan de helft.

13.1 Politieke interesse naar partijkeuze, 2006

Voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 is aan de respondenten van het NKO gevraagd of zij zich als een aanhanger van een politieke partij beschouwden. De ChristenUnie, PvdA, GroenLinks, CDA en VVD bleken het meest te kunnen rekenen op een 'stabiele' aanhang. Rond de vier van de tien mensen die uiteindelijk op één van deze partijen gingen stemmen, zeiden zichzelf als een aanhanger van die partij te beschouwen. Voor de SP en de PVV is de aanhang minder sterk; 19 procent van de SP-stemmers en 6 procent van de PVV-stemmers noemden zich van te voren een aanhanger van die partij.

13.3 Oordeel over regering en democratie

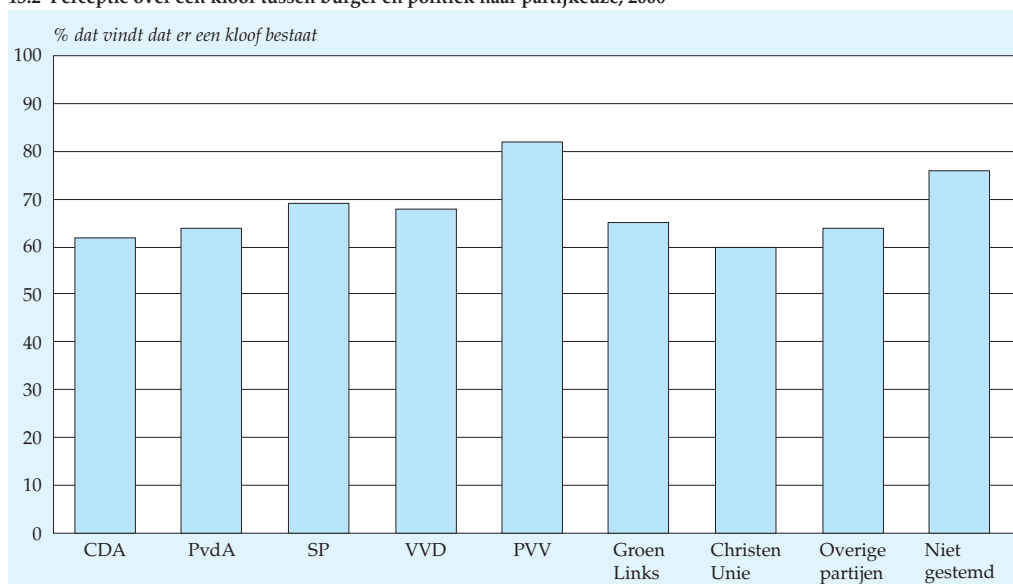
In het NKO is gevraagd terug te kijken op het beleid dat de afgelopen drie jaar (2003–2006) door het Kabinet-Balkenende II en III is gevoerd. Meer dan de helft van de kiezers van het CDA en de VVD, regeringspartijen in de afgelopen drie jaar, antwoordden over het algemeen (zeer) tevreden te zijn over het regeringsbeleid van de Kabinetten-Balkenende II en III. De achterbannen van de oppositiepartijen waren veel minder tevreden. Met name onder de stemmers op de 'linkse' partijen PvdA, GroenLinks en SP (13 tot 14 procent) en op de PVV (19 procent) waren maar weinig tevreden. Dit verschil in tevredenheid tussen mensen die hun stem uitbrachten op een regerings- of een oppositiepartij is in elk verkiezingsjaar te zien. Wel is het zo dat dit verschil in 2006 groter is geworden (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007).

Een grote tevredenheid over het functioneren van de democratie in Nederland is er in 2006 vooral onder kiezers op het CDA (91 procent), de VVD (86 procent), GroenLinks (81 procent), de ChristenUnie (80 procent) en de PvdA (75 procent). De opinie van de PVV-aanhang vormt een uitschieter naar beneden toe. Niet meer dan 51 procent van de PVV-stemmers is zeer of tamelijk tevreden over hoe de democratie in Nederland functioneert.

Er wordt de laatste jaren veel gesproken over het bestaan van een vermeende kloof tussen de politiek in Den Haag en de burger in het land. Tweederde van de kiesgerechtigden in 2006 meent dat er inderdaad een kloof bestaat tussen kiezers en gekozenen. Niet-stemmers en PVV-stemmers zijn hierover het meest verontrust. Van de mensen die besloten hebben niet te stemmen acht 76 procent een kloof aanwezig. Dit percentage is nog hoger (82 procent) onder de PVV-aanhang.

13.2 Perceptie over een kloof tussen burger en politiek naar partijkeuze, 2006

13.4 Vertrouwen in de politiek

Zes van de tien kiesgerechtigden hebben heel veel of tamelijk veel vertrouwen in de Tweede Kamer. Onder de aanhang van de ChristenUnie, GroenLinks, het CDA, de VVD en de PvdA zijn er meer mensen die vertrouwen hebben in de Tweede Kamer. Het percentage mensen met vertrouwen is het laagst onder SP'ers (53 procent), niet-stemmers (43 procent) en PVV'ers (31 procent).

Politiek cynisme is een graadmeter over de scepsis van de bevolking tegenover de politiek. Politiek cynisme is gemeten op grond van de antwoorden op drie stellin-

gen, te weten 'tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken', 'ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit' en 'kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden'. De ingezette lijn naar een toenemende achterdocht ten opzichte van de integriteit van politici sinds de jaren zeventig blijkt doorgetrokken te kunnen worden. Meer dan negen op de tien kiesgerechtigden zijn in 2006, ongeacht hun partijvoorkeur, van mening dat politici meer beloven dan ze kunnen waarmaken. PVV-stemmers steken nog boven andere kiesgerechtigden uit: vrijwel alle PVV'ers (99 procent) geloven niet dat politici hun beloftes nakomen.

Een minderheid (42 procent) denkt dat ministers en staatssecretarissen vooral hun eigenbelang nastreven. Maar de aanhangen zijn verdeeld. Mensen die hun stem uitbrachten op het CDA, de ChristenUnie, de VVD en GroenLinks denken minder vaak dat ministers en staatssecretarissen uit zijn op hun eigen belangen, terwijl PVV'ers en mensen die zich onthielden van een stem bovengemiddeld argwanend zijn over de bedoelingen van ministers en staatssecretarissen.

Ten slotte is bijna de helft (48 procent) van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling dat men eerder kamerlid wordt met behulp van politieke vrienden dan op basis van eigen bekwaamheden. De achterban van GroenLinks is het hier wat minder vaak mee eens (36 procent). Onder niet-stemmers (55 procent) en PVV-stemmers (64 procent) ligt het percentage instemmers met deze stelling hoger dan gemiddeld.

In het NKO is tevens onderzocht of Nederlandse burgers erop vertrouwen dat zij door de politiek gehoord worden. Dat is gedaan door hen de volgende uitspraken voor te leggen: 'kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik', 'de politieke partijen zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening' en 'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'. Personen die het met deze stellingen oneens zijn, zullen meer politiek vertrouwen hebben.

Een kleine meerderheid van alle respondenten heeft er vertrouwen in dat de politiek openstaat voor hun mening. Onder de achterban van de VVD en GroenLinks is dit vertrouwen het grootst. Minder dan een kwart van hen denkt dat kamerleden geen notie nemen van de opinie van gewone burgers. Ook CDA- en ChristenUnie-aanhangers zijn hier optimistischer over dan de gemiddelde kiesgerechtigde burger. PVV-stemmers houden er een andere mening op na. Eenderde van hen vindt dat kamerleden zich niets aantrekken van de mening van mensen zoals zij.

Stemmers op GroenLinks, de VVD, gevolgd door stemmers op de ChristenUnie en het CDA, zijn het ook meer dan gemiddeld niet eens met de stelling dat politieke partijen meer interesse hebben voor de stem van burgers dan voor hun mening. Opnieuw zijn de PVV'ers het meest negatief. Driekwart van hen verwacht dat politieke partijen alleen geïnteresseerd zijn in de stem van burgers.

Ook het vertrouwen in het kunnen uitoefenen van invloed op de regeringspolitiek is het grootst onder de achterban van GroenLinks, de VVD en de ChristenUnie.

PVV-kiezers tonen zich andermaal het meest wantrouwig (57 procent is het niet eens met deze stelling). Ook onder niet-stemmers is ditmaal het percentage (59 procent) personen dat denkt dat het als individu niet mogelijk is om de regeringspolitiek te beïnvloeden relatief groot.

Verder is onderzocht in hoeverre Nederlanders het vertrouwen hebben zich te kunnen mengen in politieke zaken aan de hand van de stellingen: 'ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek', 'ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land', en 'soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt'.

Ongeveer eenderde van de achterban van GroenLinks en de VVD denkt dat zij goed in staat is om een actieve rol in te nemen in de politiek. Onder de aanhang van de andere partijen denken minder mensen dat er voor hen een rol in de politiek is weggelegd. Mensen die niet gestemd hebben, zeiden het minst vaak een politieke rol te kunnen spelen.

Bijna tweederde van de PvdA- en VVD-stemmers en zes op de tien CDA-, GroenLinks- en SP-stemmers vinden dat ze een goed beeld hebben van de politieke issues in Nederland, terwijl iets minder dan de helft van de PVV-achterban en een kwart van de niet-stemmers hierover een goed beeld denkt te hebben.

Mensen die hun stem hebben uitgebracht op de VVD denken het minst vaak (vier op de tien VVD'ers) dat de politiek voor hen te ingewikkeld is. Onder PVV-kiezers en niet-stemmers bestaat het grootste percentage mensen (rond 75 procent) dat vindt dat de politiek soms zo ingewikkeld is dat mensen zoals zij niet kunnen begrijpen wat er speelt.

13.5 Politieke participatie

Na afloop van de Tweede Kamerverkiezingen is in het NKO nagegaan in hoeverre mensen de verkiezingscampagne en de debatten hebben gevolgd. Gemiddeld volgde 29 procent van de respondenten de verkiezingscampagne (zeer) intensief, 27 procent keek naar een of meer debatten op de televisie in de week voorafgaand aan de verkiezingen. De achterban van GroenLinks en de PvdA, gevolgd door die van de VVD, CDA en SP, volgden de campagne en de debatten het meest. De mensen die niet hebben gestemd bleken verreweg het minst geïnteresseerd. Slechts 8 procent van hen volgde de campagne (zeer) intensief en slechts 13 procent had een of enkele debatten gezien op de televisie.

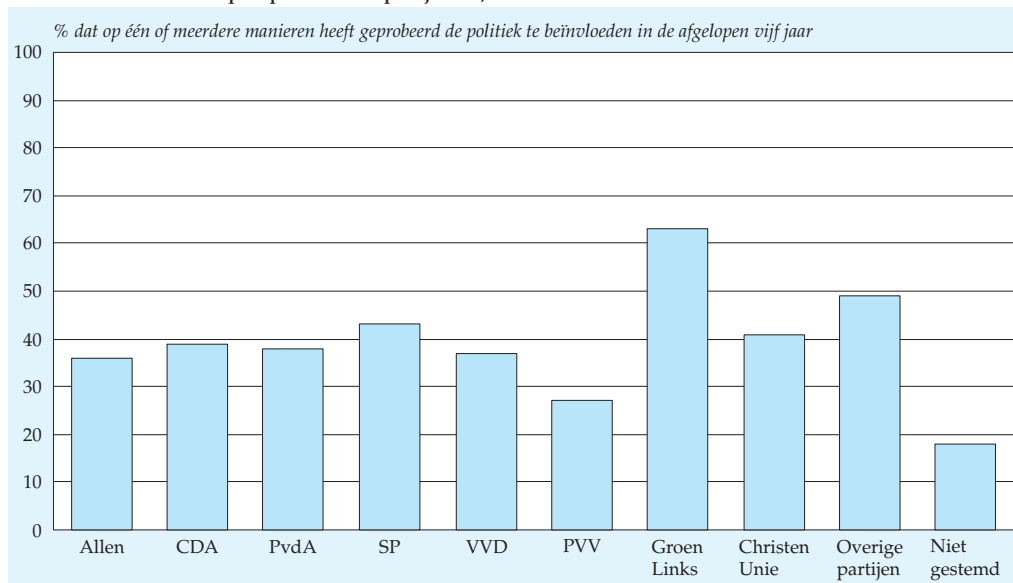
Om na te gaan in hoeverre Nederlanders zich inzetten om iets te veranderen in de politiek, is aan de deelnemers van het NKO de volgende vraag voorgelegd: 'Stel, de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?' Slechts een minderheid (19 procent) van de kiesgerechtigden acht de kans groot dat zij zich zou inzetten om iets te doen tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel. Van de stemmers

op GroenLinks (30 procent) en de SP (26 procent) antwoordden meer mensen op te zullen treden. Van de niet-stemmers (13 procent) en CDA-aanhang (14 procent) zou het minste aantal mensen van zich laten horen.

Ten slotte is aan respondenten gevraagd op welke manieren zij de afgelopen vijf jaar hebben geprobeerd om iets politiek aan de orde te stellen, of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Antwoordmogelijkheden waren: via de media, door het inschakelen van een politieke organisatie, deelnemen aan een inspraak- of discussiebijeenkomst, door een actiegroep of demonstratie, of via internet aan een discussie of actie meedoen.

Gemiddeld is ruim eenderde (36 procent) van de deelnemers de afgelopen vijf jaar politiek actief. De aanhang van GroenLinks was het meest politiek actief: 63 procent van de GroenLinks-stemmers heeft invloed proberen uit te oefenen op de politiek, met name door deel te nemen aan een politieke discussie of actie via internet, e-mail of sms, of door deel te nemen aan een demonstratie of protestactie. PVV'ers en stemonthouders waren het minst politiek actief: 27 procent van de PVV-aanhang en 18 procent van de niet-stemmers heeft op één of andere manier geprobeerd iets politiek aan de orde te stellen of om politici of de overheid te beïnvloeden.

13.3 Invloed uitoefenen op de politiek naar partijkeuze, 2006

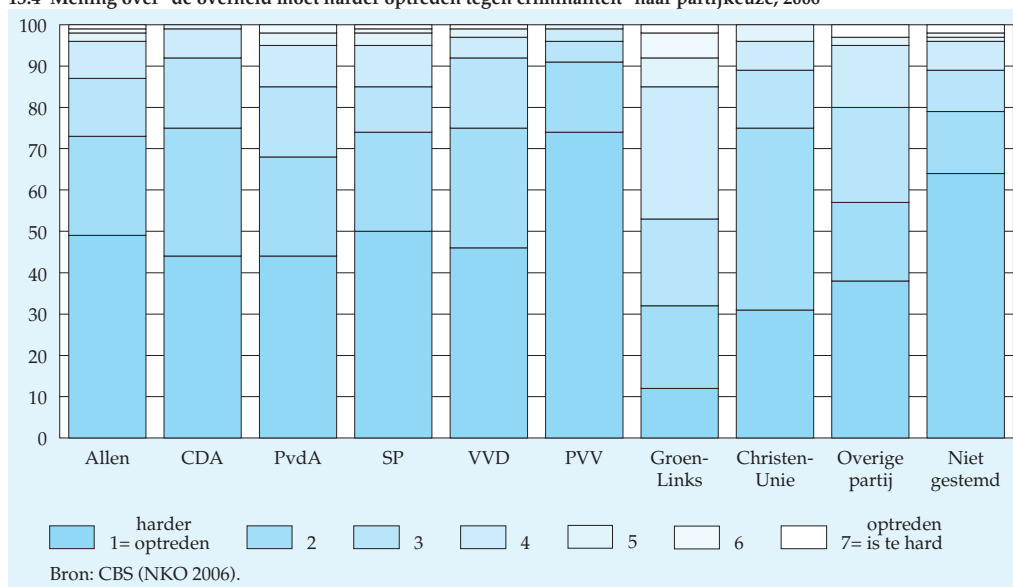

13.6 Meningen over politieke kwesties

Het NKO biedt ook inzicht in de positie van de achterbannen van de politieke partijen ten aanzien van politieke kwesties. De meningen blijken soms flink uiteen te

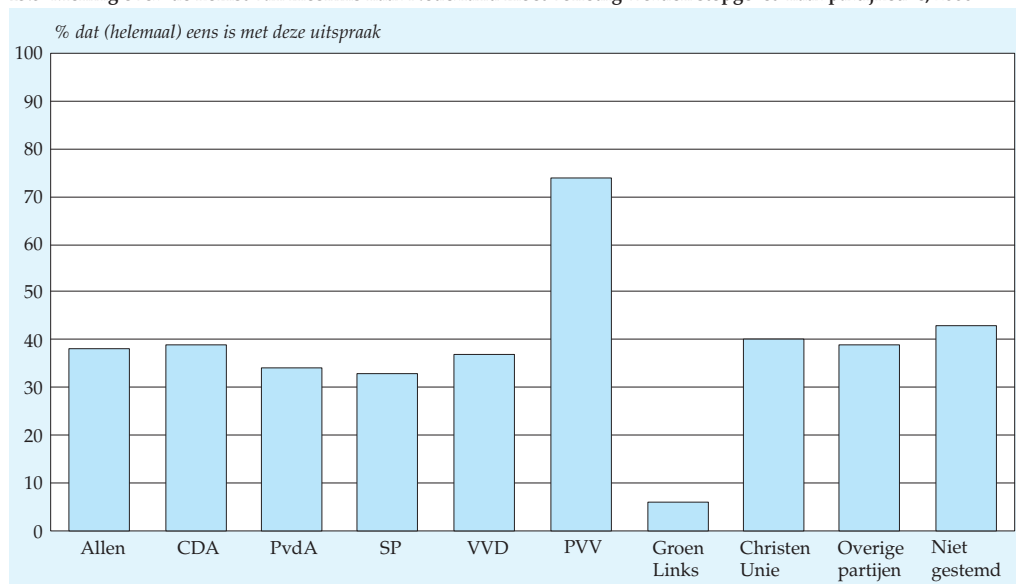
lopen naar partijkeuze. Zo is de mening gevraagd over een aantal enigszins 'klassieke' standpunten. Als het gaat om inkomensverschillen, vindt 37 procent van de VVD-kiezers dat inkomensverschillen in ons land kleiner moeten worden, terwijl onder de stemmers op de SP (82 procent), de PvdA (81 procent) en GroenLinks (80 procent) hiervoor de meeste steun te vinden is. De aanhang van GroenLinks is met 16 procent het minst en de aanhang van de PVV met 84 procent het meest van mening dat Nederland de asielzoekers die hier al zijn zoveel mogelijk moet terugsturen naar het land van herkomst. Ook wat betreft de opvatting dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur, staan de achterbannen van GroenLinks en de PVV het meest tegenover elkaar; 30 procent van de stemmers op GroenLinks en maar liefst 91 procent van de PVV-stemmers vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen. Een ruime meerderheid van alle politieke achterbannen (variërend van 85 procent onder PvdA-stemmers tot 96 procent van de PVV-stemmers) vindt dat de overheid harder moet optreden tegen criminaliteit. Alleen GroenLinks-stemmers blijven hierbij enigszins achter; onder hen vindt niet meer dan 52 procent dat een hardere aanpak nodig is. Verder vinden de kiezers op de ChristenUnie het minst vaak (30 procent) dat euthanasie mogelijk moet zijn, terwijl het percentage mensen dat euthanasie goedkeurt onder de achterbannen van de andere politieke partijen varieert van 82 procent (CDA) tot 95 procent (SP en GroenLinks). Ten slotte is het percentage personen dat van mening is dat de Europese eenwording te ver is gegaan het laagst onder GroenLinks-kiezers (36 procent) en het hoogst onder de stemmers op de PVV (77 procent).

13.4 Mening over "de overheid moet harder optreden tegen criminaliteit" naar partijkeuze, 2006

Naast de 'klassieke' politieke standpunten, zijn meer actuele kwesties in 2006 aan de respondenten van het NKO voorgelegd. Zo'n actuele kwestie was bijvoorbeeld de hypotheekrente-aftrek. Eén van de acht VVD- en CDA-kiezers vindt dat het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek moet worden afgeschaft, tegenover één op de drie stemmers op GroenLinks. Een andere kwestie ging over een mogelijke bijdrage aan de AOW door mensen met een hoger pensioen. Het blijkt dat zo'n kwart van de stemmers op de VVD en de PVV van mening was dat mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW, tegenover iets meer dan de helft van de stemmers op de PvdA, GroenLinks en de ChristenUnie. Verder stond de vraag of Turkije lid moet kunnen worden van de Europese Unie op de politieke agenda. De aanhang van de PVV (19 procent) en de ChristenUnie (23 procent) waren het minst en de aanhang van GroenLinks (65 procent) was het meest eens met een EU-lidmaatschap van Turkije. Ook waren de moslims in Nederland een heet hangijzer. Ten aanzien van moslims blijken de meningen het scherpst verdeeld onder de verschillende partij-achterbannen. Terwijl niet meer dan 5 procent van de GroenLinks-aanhang vond dat de komst van moslims naar Nederland volledig moet worden stopgezet, vond 74 procent van de PVV-aanhang dat dit zou moeten gebeuren. Een ander centraal onderwerp behelst het generaal pardon voor illegalen in ons land. Onder de PVV-kiezers was 22 procent en onder de GroenLinks-stemmers was 69 procent van mening dat alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, hier moeten kunnen blijven. Een laatste issue betrof het uitzenden van militairen naar Uruzgan. Ten opzichte van deze kwestie was 44 procent van de SP-aanhang tegenover iets meer dan 70 procent van de aanhang van de ChristenUnie, het CDA en de VVD van mening dat Nederland terecht militairen heeft gestuurd naar de provincie Uruzgan in Afghanistan.

13.5 Mening over 'de komst van moslims naar Nederland moet volledig worden stopgezet' naar partijkeuze, 2006

13.7 Conclusie en discussie

Anno 2006 blijken de meeste Nederlandse kiezers belangstelling te hebben voor de politiek. Driekwart van de kiesgerechtigde bevolking zegt rondom de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 zeer of tamelijk geïnteresseerd te zijn in politieke onderwerpen. Eveneens driekwart van de bevolking is tevreden over het functioneren van de democratie in Nederland. Een minderheid voelt zich nauw verbonden met een politieke partij.

Ook is een minderheid tevreden met het regeringsbeleid in de voorafgaande drie jaar, terwijl maar liefst tweederde van de kiesgerechtigden vindt dat er een kloof bestaat tussen kiezers en gekozenen. Verder vindt een opvallend groot deel van de kiesgerechtigden dat politici meer beloven dan ze waarmaken en heeft maar ongeveer de helft van het electoraat vertrouwen in de oprechtheid van politici.

Daarnaast is de eigen politieke participatie van de bevolking vrij gering. Een minderheid volgde (zeer) intensief de verkiezingscampagne of gehele debatten op televisie en een nog kleinere minderheid had in de voorgaande vijf jaar activiteiten ontplooid om de politiek te beïnvloeden.

Uit dit hoofdstuk komt ook naar voren dat er verschillen bestaan tussen de kiezers van de verschillende politieke partijen in politieke belangstelling, binding tussen kiezer en partij, politieke (on)tevredenheid, vertrouwen in de politiek en meningen over politieke kwesties. De achterbannen van het CDA, de VVD, de PvdA, GroenLinks en de ChristenUnie hebben veel interesse in de politiek, hebben een redelijk vaste band met hun partij, zijn bovengemiddeld tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie en hebben een bovengemiddeld vertrouwen in de integriteit en welwillendheid van politici. Daarbij was de aanhang van het CDA en de VVD eveneens veelal tevreden over de prestaties van de voorgaande kabinetten. Verder blijken vooral VVD- en GroenLinks-stemmers politiek zelfvertrouwen te hebben. Ze denken dat ze een actieve rol zouden kunnen vervullen in de politiek en vinden de politiek niet te ingewikkeld. De aanhang van GroenLinks blijkt ook het meest politiek actief te zijn. De achterban van de SP kenmerkt zich enerzijds door meer interesse in de politiek dan de gemiddelde kiesgerechtigde Nederlander, maar anderzijds hebben de SP-stemmers een lossere band met de partij en is er minder vertrouwen in de Tweede Kamer vergeleken met de gemiddelde kiezer.

Wat betreft de houding ten aanzien van politieke kwesties nemen de achterbannen van het CDA, de VVD, de PvdA, de ChristenUnie en de SP veelal een positie ergens in het midden in. Alleen wat betreft een 'klassiek' thema als nivellering van inkomensverschillen bekleden de stemmers op de VVD een uiterste positie. Zij pleiten het minst voor inkomensnivellering. Kiezers op de ChristenUnie houden er een meer uitgesproken mening op na als het gaat om ethische kwesties als euthanasie. De GroenLinks-kiezers nemen een uiterste positie in ten faveure van 'allochtonen', 'Europa' en 'een niet-hardere aanpak van criminaliteit'.

Op alle vlakken verschilden de aanhangers van de PVV het meest van de achterbannen van de andere partijen. PVV-stemmers toonden de minste politieke interesse, de meeste ontevredenheid, het minste politiek (zelf)vertrouwen, de minste politieke participatie en hadden de meest extreme politieke standpunten. Zo zijn PVV'ers bijvoorbeeld het meest tegen de komst van allochtonen en het meest tegen een Europese eenwording. Mensen die zich onthielden van een stem tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in november 2006 hadden ten slotte weinig belangstelling, waren weinig tevreden en hadden weinig vertrouwen in de politiek, maar vaak toch nog net iets meer dan PVV-stemmers.

Literatuur

Aarts, K., Van der Kolk, H. en M. Rosema (2007) *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Spectrum, Utrecht).

Noot in de tekst

- 1) Het aantal kiezers op de partijen D66, SGP, LPF, PvdD, EenNL, Partij voor Nederland en overige kleine partijen bleek te laag om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over kenmerken van hun achterban. Daarom hebben wij de kiezers op deze partijen in dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten.

14. Probleemgebonden stemgedrag

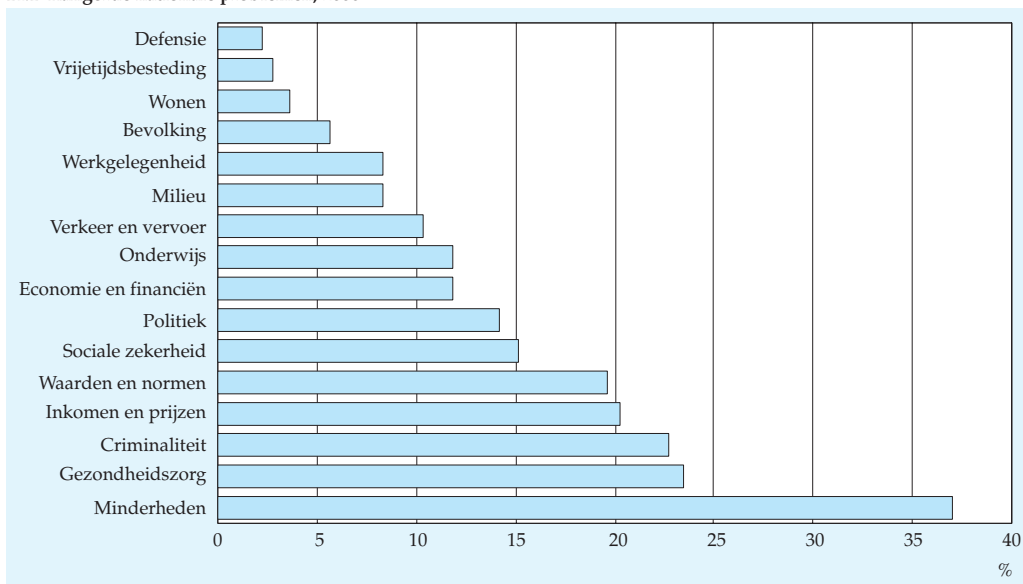
Hans Schmeets

14.1 Inleiding

Werkloosheid, bezuinigingen in de gezondheidszorg, milieuvervuiling, integratie van alloctonen, drugsgebruik, criminaliteit, de ik-maatschappij; wie de burger vraagt naar de belangrijkste problemen in het land krijgt een bonte waaier van antwoorden. Welke problemen naar voren worden gebracht, is tijdgebonden. In het begin van de jaren zeventig was het milieu het grootste landelijke probleem. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was dat de werkloosheid. In 1989 was het milieu opnieuw het meest prangende probleem. Het Kabinet-Lubbers had Milieubeleidsplannen ontwikkeld en was gevallen over de financiering daarvan. In 1994 werd de aandacht verlegd naar de minderhedenproblematiek, waaronder de komst van asielzoekers. Dit probleem is sindsdien urgent gebleven.

Bij de laatste NKO-meting (2006) vindt het electoraat vooral problemen rondom (etnische) minderheden het meest urgent, gevolgd door gezondheidszorg – waaronder zorg voor invaliden en thuiszorg – en criminaliteit. Ook problemen gerelateerd aan inkomens en prijzen, zoals inflatie, koopkracht en belasting betalen, op de voet gevolgd door ‘waarden en normen’ – normverval, individualisering, intoleran-

14.1 Rangorde nationale problemen, 2006

tie en sociale contacten – behoren tot de topvijf van de belangrijkste probleemgebieden. Minder prioriteit hebben problemen die betrekking hebben op sociale zekerheid, zoals de (afbraak van) sociale voorzieningen en (de hoogte van) uitkeringen, en de politiek, zoals het regeringsbeleid en de kloof tussen burger en politiek. Nog minder in de belangstelling staan de probleemgebieden ‘economie en financiën’, ‘onderwijs’ en ‘verkeer en vervoer’. Defensie, vrijetijdsbesteding, wonen, maar ook worden milieu en werkgelegenheid door de kiezers het minst vaak als een nationaal probleem genoemd (zie grafiek 14.1).

Nationale problemen zijn niet alleen tijdgebonden, maar ook persoons- en partijgebonden. In dit hoofdstuk worden de ervaren problemen beschreven van een aantal bevolkingsgroepen. Verschillen mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, hogere en lagere inkomensgroepen, hoger en lager opgeleiden in het noemen van specifieke problemen? Welke problemen worden vooral door allochtonen en gelovigen naar voren gebracht? Zijn er regionale verschillen? En welke problemen vinden de achterbannen van de politieke partijen urgent?

14.2 *Demografische, sociaal-economische en regionale verschillen*

Probleemterreinen zijn niet alleen tijdgebonden, ze verschillen ook naar sekse, leeftijd, burgerlijke staat, opleiding, inkomen en woonplaats. Problemen rond criminaliteit, onderwijs en vrijetijdsbesteding – zoals hangjongeren – worden vooral door vrouwen aangewezen, mannen geven vooral prioriteit aan problemen rondom ‘verkeer en vervoer’, ‘politiek’ en ‘bevolking’. Zo heeft bijna 14 procent van de mannen spontaan een probleem genoemd dat betrekking heeft op ‘verkeer en vervoer’, zoals filevorming en openbaar vervoer. Dat is tweemaal zoveel als bij de vrouwen (7 procent). Jongeren noemen relatief vaak problemen in verband met werk, onderwijs en defensie, terwijl ze zich minder druk maken over gezondheidszorg, waarden en normen, vrijetijdsbesteding en sociale zekerheid.

Problemen rond de gezondheidszorg en ‘economie en financiën’ worden vooral door de leeftijden van 25 tot 65 jaar genoemd. De 65-plussers zetten iets meer dan jongeren de vrijetijdsbesteding – waaronder recreatiemogelijkheden en verveling van de jeugd – op de agenda, maar ook waarden en normen.

Gescheiden personen noemen vaker minderheden en sociale zekerheid dan gehuwden (of langdurig samenwonenden), gescheiden personen en gehuwden melden vaak gezondheidszorg als probleemgebied, ongehuwden defensie, verkeer en vervoer, en onderwijs. Forse verschillen in probleemvoorkeuren zijn er ook naar het besteedbare inkomen van het huishouden, opleidingsniveau en de sociale klasse waar de respondenten zichzelf toerekenen. De groep met het hoogste inkomen (vierde kwartiel) vindt bevolking – zoals overbevolking, vergrijzing en stadsplanning –, milieu, en verkeer en vervoer vaker een probleem dan de laagste inkomens (eerste kwartiel). De bovenste inkomens helft vindt vaker dan de onderste helft dat onderwijs een urgent probleem is.

Zes probleemgebieden verschillen tussen de vier opleidingsgroepen: bevolking, milieu, verkeer en vervoer, onderwijs, politiek en problemen rond waarden en normen. In grote lijnen geldt dat deze zes probleemgebieden vaker genoemd worden naarmate het opleidingsniveau hoger is. Vooral de universitair- en hbo-geschoolden springen er ten opzichte van de andere onderwijsgroepen uit.

Bij zes van de zestien probleemgebieden zijn verschillen in probleemvoorkeuren aan te wijzen naar de subjectieve sociale klasse. Het zijn de probleemgebieden minderheden, onderwijs, verkeer en vervoer, milieu en bevolking. Deze probleemgebieden worden vaker genoemd door de hoogste sociale klassen. Enige uitzondering is de werkgelegenheid, dat vaker wordt genoemd door de laagste klasse.

Autochtonen geven problemen andere prioriteiten dan (westerse en niet-westerse) allochtonen. Zo worden problemen rond inkomens en prijzen vaker door niet-westerse allochtonen genoemd (27 procent) dan door autochtonen (20 procent) en vooral westerse allochtonen (16 procent). Werkgelegenheid is ook een onderwerp waar vooral niet-westerse allochtonen aandacht op willen vestigen. Milieu en gezondheidszorg staan bij de niet-westerse allochtonen daarentegen onderaan de urgentielijst. Westerse allochtonen en autochtonen noemen deze problemen veel vaker. Opvallend is de bevinding dat er geen verschil naar herkomst is bij de minderhedenproblematiek: zowel autochtonen als allochtonen kennen hieraan de hoogste prioriteit toe.

Personen die zeggen dat ze gelovig zijn noemen vaker criminaliteit, waarden en normen, en vrijetijdsbesteding als urgente problemen dan niet-gelovigen. Deze laatste plaatsen weer vaker defensie, verkeer en vervoer en milieu hoog op de agenda. Verschillen naar de mate van stedelijkheid zijn er slechts voor de minderhedenproblematiek: in de grote steden wordt deze vaker aan de orde gesteld dan op het platteland (Schmeets, 2008). Groter is de variatie tussen de vier landdelen. Werkgelegenheid is vooral een zorg voor de personen in het zuiden en noorden, terwijl problemen rond verkeer en vervoer, en minderheden vaker door de inwoners in het westen en oosten worden vermeld. Daarnaast wordt het milieu vaker door personen als urgent ervaren die in het westen van het land wonen.

Niet alle geconstateerde verschillen in probleemvoorkeur blijven overeind als er gecorrigeerd wordt voor onderlinge samenhangen tussen bevolkingskenmerken. Zo kunnen de kenmerken leeftijd, burgerlijke staat en inkomen niet goed aan probleemgebieden worden toegewezen omdat die met andere kenmerken samenhangen. Dit komt bijvoorbeeld omdat ouderen en personen met een lager inkomen ook vaker een lagere opleiding hebben. De verschillen naar geslacht blijven echter grotendeels gehandhaafd. Ook geldt nog steeds dat de jongste groep (18–24 jaar) in mindere mate de gezondheidszorg en de waarden en normen als urgente problemen ervaren. Werkgelegenheid blijkt een regionaal probleem: personen in het noorden en zuiden zetten dit nadrukkelijker op de kaart dan de inwoners in het westen en oosten van het land.

Sociale klasse en opleidingsniveau differentiëren verreweg het beste. Bij sociale klasse blijven de verschillen in probleemvoorkeuren bij bevolking, onderwijs en minderheden gehandhaafd. Vooral personen die zich rekenen tot de hogere sociale klasse noemen deze problemen. Hoger geschoolden noemen de probleemgebieden onderwijs en bevolking. Bij het onderscheid tussen gelovigen en niet-gelovigen blijft alleen de relatie met criminaliteit en waarden en normen gehandhaafd. Ten slotte noemen niet-westerse allochtonen werkgelegenheid vaker als probleem, het milieu en de gezondheidszorg minder vaak.

14.3 Nationale problemen naar partijkeuze

Met de uitkomsten van het veldonderzoek is het mogelijk de urgentieproblematiek te verbinden aan het stemgedrag. Aan de personen in het onderzoek is immers voor de verkiezingen de vraag naar de belangrijkste nationale problemen voorgelegd, en na de verkiezingen de vraag naar het stemgedrag op 22 november. Op basis van deze informatie is het mogelijk een nationale-problemenprofiel op te stellen van de achterban van diverse politieke partijen (zie tabel 14.1).

Voor negen van de zestien problemen kan de samenhang met het stemgedrag statistisch worden aangetoond. PVV-stemmers (15 procent) en GroenLinks-stemmers

Tabel 14.1
Nationale problemen naar partijkeuze, 2006

	CDA	PvdA	VVD	Groen Links	SP	CU	PVV	Overig	Totaal	Sign
	%									
Economie en financiën	8,8	10,2	12,6	15,8	15,7	7,6	15,2	14,1	11,8	*
Sociale zekerheid	14,3	17,1	12,8	12,9	18,6	11,6	16,2	13,7	15,3	n.s.
Politiek	14,2	12,6	15,1	13,0	16,3	16,3	19,1	13,8	14,6	n.s.
Criminaliteit	27,4	19,7	26,4	12,1	19,7	28,4	28,5	22,0	23,3	**
Defensie	2,8	1,9	2,5	2,9	1,7	2,6	0,8	2,6	2,2	n.s.
Gezondheidszorg	24,9	26,5	23,6	23,5	26,9	21,6	11,8	24,4	24,5	*
Onderwijs	10,8	14,5	16,8	22,3	13,1	9,3	5,3	14,0	13,2	**
Inkomen en Prijzen	18,1	25,4	12,6	21,1	26,9	17,0	19,3	9,9	20,2	**
Werkgelegenheid	7,7	7,4	5,8	10,7	8,1	4,7	12,5	5,2	7,5	n.s.
Verkeer en Vervoer	12,9	7,0	14,5	11,2	7,9	8,7	7,8	15,5	10,6	**
Wonen	4,5	2,9	3,5	3,7	4,5	2,8	0,8	3,8	3,7	n.s.
Milieu	7,7	6,4	9,5	36,9	7,3	7,9	5,5	16,7	9,4	**
Bevolking	6,4	5,8	8,9	9,5	3,7	6,1	2,6	7,8	6,2	n.s.
Minderheden	34,9	35,6	43,3	34,4	38,0	34,5	53,1	32,8	37,6	**
Waarden en Normen	21,9	16,9	19,8	27,0	18,7	37,2	21,7	23,8	21,0	**
Vrijtijdsbesteding	3,9	2,1	3,3	3,7	1,6	6,1	1,8	2,6	2,9	n.s.

* Statistisch significant op 5% niveau.

** Statistisch significant op 1% niveau

n.s. = Niet significant.

(16 procent) noemen problemen rond economie en financiën vaker dan stemmers op het CDA (9 procent) en de ChristenUnie (8 procent). Criminaliteit wordt door meer dan een kwart van de achterban van het CDA, de VVD, de ChristenUnie en de PVV genoemd en door 20 procent van de PvdA- en SP-stemmers, en door niet meer dan 12 procent van de stemmers op GroenLinks. De PvdA- en SP-stemmers noemen op hun beurt weer vaker problemen rond inkomens en prijzen.

Minderheden lijken vooral het probleem voor de stemmers op de PVV (53 procent) en de VVD (43 procent). Het milieu is vooral een issue voor de achterban van GroenLinks (37 procent), waarden en normen is dat voor de achterban van de ChristenUnie.

In tabel 14.2 zijn de cijfers van tabel 14.1 in rijpercentages uitgedrukt. Deze cijfers tellen per probleemgebied op tot 100. De cijfers geven aan hoe de kiezers per probleemgebied over de politieke partijen zijn verdeeld. In tabel 14.2, regel 16, is bijvoorbeeld te zien dat een kwart van de kiezers die zich zorgen maken over minderheden op het CDA stemt. Nog eens 21 procent van hen stemt PvdA, 18 procent SP en 16 procent VVD.

Het CDA krijgt bij bijna alle problemen met uitzondering van onderwijs, inkomen en prijzen, en economie en financiën, de meeste stemmen en heeft nauwelijks een 'probleemprofiel'. Kiezers die onderwijs, inkomen en prijzen als belangrijke natio-

Tabel 14.2
Partijkeuze naar nationale problemen, 2006

	CDA	PvdA	VVD	Groen Links	SP	CU	PVV	Overig	Totaal	Sign
	%									
Economie en financiën	20,2	18,8	15,3	6,7	23,6	2,8	6,5	6,1	100	*
Sociale zekerheid	25,2	24,3	11,9	4,2	21,3	3,4	5,3	4,6	100	n.s.
Politiek	26,2	18,8	14,7	4,4	19,6	4,9	6,5	4,8	100	n.s.
Criminaliteit	31,6	18,5	16,1	2,6	14,9	5,4	6,1	4,8	100	**
Defensie	33,2	18,5	15,7	6,4	13,5	5,2	1,8	5,8	100	n.s.
Gezondheidszorg	27,3	23,5	13,7	4,7	19,3	3,9	2,4	5,1	100	*
Onderwijs	21,8	23,8	18,1	8,4	17,4	3,1	2,0	5,4	100	**
Inkomen en Prijzen	24,1	27,4	8,9	5,2	23,5	3,7	4,8	2,5	100	**
Werkgelegenheid	27,3	21,3	10,9	7,1	18,8	2,7	8,3	3,5	100	n.s.
Verkeer en Vervoer	32,7	14,4	19,6	5,3	13,2	3,6	3,7	7,5	100	**
Wonen	32,9	17,3	13,6	5,0	21,5	3,4	1,1	5,2	100	n.s.
Milieu	21,9	14,7	14,4	19,4	13,7	3,7	2,9	9,1	100	**
Bevolking	27,9	20,4	20,6	7,6	10,6	4,4	2,1	6,4	100	n.s.
Minderheden	25,0	20,7	16,4	4,5	17,8	4,0	7,1	4,4	100	**
Waarden en Normen	28,1	17,6	13,5	6,4	15,7	7,8	5,2	5,8	100	**
Vrijtijdsbesteding	36,1	15,6	16,0	6,2	9,3	9,2	3,0	4,6	100	n.s.

* Statistisch significant op 5% niveau.

** Statistisch significant op 1% niveau

n.s. = Niet significant.

nale problemen noemen, stemmen het vaakst op de PvdA. Kiezers die economie en financiën de belangrijkste problemen vinden, geven hun stem het vaakst aan de SP. Een groot deel van de kiezers die aandacht vragen voor het milieu, stemden op GroenLinks. Ten slotte hebben personen die de normen en waarden als een belangrijk probleem zien, relatief vaak hun stem gegeven aan de ChristenUnie.

Het benoemen van een probleem kan van belang zijn voor de partijkeuze. De voorkeur voor een stem op een bepaalde partij hangt evenwel af van veel factoren. Zo stemmen mannen en personen met een hoog inkomen vaker op de VVD dan vrouwen en personen met een laag inkomen. Ook is het stemgedrag leeftijdsgebonden, hebben opleiding en sociale klasse hun invloed, evenals burgerlijke staat en het geloof. Door deze kenmerken toe te voegen aan de verklaring van de partijkeuze, kan duidelijk worden gemaakt door welke (nationale) issues kiezers zich bij het uitbrengen van hun stem hebben laten leiden. Dan blijkt dat:

- Het ervaren van specifieke nationale problemen heeft geen (negatieve of positieve) gevolgen voor het stemmen op het CDA;
- Personen die verkeer en vervoer aan de orde stellen, geven minder vaak hun stem aan de PvdA;
- Het noemen van criminaliteit als een urgente kwestie resulteert vaker in een stem op de VVD, terwijl personen die vinden dat problemen rond inkomens en prijzen van belang zijn, minder vaak de stem aan de VVD geven;
- GroenLinks weet fors te profiteren van kiezers die de milieuproblematiek aan de orde stellen, terwijl de partij minder stemmen krijgt van personen die de criminaliteit als een urgent probleem ervaren;
- De SP krijgt meer stemmen van de personen die problemen rond inkomens en prijzen met voorrang willen aanpakken;
- De ChristenUnie weet vaker kiezers aan zich te binden die problemen rond waarden en normen noemen;
- De PVV krijgt stemmen van kiezers die de criminaliteit en minderheden als urgente problemen ervaren.

14.4 Conclusies en discussie

Welke nationale problemen de bevolking als urgent ervaart, varieert nauwelijks tussen stedelijke gebieden en het platteland. Ook de diversiteit tussen het oosten, westen, zuiden en noorden in het noemen van de problemen is beperkt. Dit is verrassend omdat de stedelingen met andere problemen kampen dan de bewoners van het platteland. Dit duidt op een discrepantie tussen de feitelijke problematiek in de directe leefomgeving en de aandacht die mensen vragen voor nationale problemen.

Demografische onderscheidingen resulteren in meer verschillen bij het noemen van nationale problemen dan regionale. Politiek, verkeer en vervoer, en bevolking zijn

vaker problemen van mannen, terwijl vrouwen vaker aandacht vragen voor criminaliteit, gezondheidszorg en onderwijs. Gezondheidszorg en normen en waarden zijn (veel) minder een probleem van jongeren dan van ouderen. En de 65-plussers onderscheiden zich vooral door minder aandacht te vragen voor onderwijs en werkgelegenheid.

Opleidingsniveau en sociale klasse differentiëren verreweg het beste. Zo noemt 3 procent van de laagst opgeleiden problemen rond onderwijs, tegenover 21 procent van de hoogst opgeleiden. Tussen beide opleidingsgroepen verschillen ook de problemen verkeer en vervoer (4 versus 13 procent) en bevolking (2 versus 10 procent) aanzienlijk. Vergelijkbaar grote verschillen vinden we bij de 'arbeidersklasse' tegenover de 'hogere klasse'. Arbeiders vragen vooral aandacht voor sociale zekerheid en voor inkomens- en prijsontwikkelingen, dat ook de laagst opgeleiden als een urgent probleem noemen.

Gelovigen willen meer aandacht voor criminaliteit en waarden en normen, en niet-gelovigen voor verkeer en vervoer, en milieu. Ten slotte wordt werkgelegenheid vaker door de niet-westerse allochtonen genoemd als probleemgebied, het milieu en de gezondheidszorg minder vaak.

Naast regio zijn ook de verschillen naar inkomen en burgerlijke staat gering. Bovendien verdwijnen ze nagenoeg indien gecorrigeerd wordt voor de andere bevolkingskenmerken.

Slechts zes van de zestien probleemgebieden zijn van betekenis voor de partijkeuze. Het zijn de problemen rond verkeer en vervoer, criminaliteit, inkomens en prijzen, het milieu, waarden en normen, en de minderheden. Bovendien zijn deze effecten nogal klein. Alleen GroenLinks heeft veel stemmen ontvangen van de kiezers die het milieu als een urgente kwestie hebben genoemd. De geringe samenhangen tussen partijkeuze en het noemen van nationale problemen is opmerkelijk tegen de achtergrond van de – soms grote – verschillen tussen de bevolkingsgroepen bij het noemen van problemen. Deze groepen onderscheiden zich immers ook in hun partijkeuze. Zo stemmen vrouwen iets vaker op het CDA, de PvdA, de SP, GroenLinks en de ChristenUnie, terwijl mannen iets sterker geporteerd zijn van de VVD en de PVV. Autochtonen stemmen beduidend vaker op het CDA en de ChristenUnie dan westerse, en vooral niet-westerse allochtonen.

De SP heeft veel stemmen ontvangen van westerse allochtonen, de PvdA van niet-westerse allochtonen. Hoogopgeleiden stemmen vaker op GroenLinks, maar ook op de VVD, die bovendien een geringe achterban heeft onder de laagst opgeleiden.

Dit patroon zien we ook terug bij de verdeling in sociale klassen. Blijkbaar zijn de profielen van de achterbannen van de politieke partijen zo samengesteld dat de relatie met de nationale problemen beperkt blijft. Dat werkt bijvoorbeeld zo. De PvdA heeft (iets) meer stemmen gekregen van vrouwen en van niet-westerse allochtonen dan van mannen en autochtonen. Vrouwen vinden meer dan mannen de gezondheidszorg een urgent probleem, maar niet-westerse allochtonen vinden

dit een minder belangrijk probleem dan autochtonen. Beide effecten heffen elkaar als het ware op. Het gevolg is dat er geen relatie aangetoond is tussen gezondheidszorg en het stemmen op de PvdA. Hoe deze stromen precies werken voor de diverse politieke partijen en probleemgebieden hebben we niet onderzocht.

Specifieke nationale problemen lijken de keuze voor een bepaalde politieke partij maar tot op zekere hoogte te kunnen indiceren. Veel meer dan één, hooguit enkele problemen zijn aan stemgedrag te koppelen. GroenLinks manifesteert zich duidelijk als de milieupartij, terwijl de SP garen spint bij de kiezers die zich zorgen maken over de ontwikkelingen van de prijzen en inkomens. Het ervaren van problemen rond criminaliteit gaat vaak gepaard met een stem op de PVV en de VVD, en niet op GroenLinks. Personen die de aan etnische minderheden gerelateerde problemen als een prangend probleem ervaren, zoals de integratieproblematiek, hebben nogal vaak hun stem aan de PVV gegeven. Voor de ChristenUnie zijn problemen rond normen en waarden van belang, zoals de individualisering, sociale contacten, tolerantie en verdraagzaamheid.

Het CDA is de grote uitzondering: het spontaan noemen van specifieke nationale problemen resulteert niet in een stem voor of tegen het CDA. Blijkbaar spelen bij de keuze voor het CDA andere factoren een rol, zoals de confessionele binding. Ook de PvdA is geen echte issuepartij: de partij weet alleen te profiteren van de kiezers die geen aandacht vragen voor problemen rond verkeer en vervoer.

Deze resultaten zijn in zoverre verrassend dat er weinig systematiek valt te ontdekken in de binding van ervaren nationale problemen en stemgedrag. Het milieu is bijvoorbeeld wel gekoppeld aan GroenLinks maar niet aan andere linkse partijen. Hetzelfde geldt voor de prijs- en inkomensontwikkelingen. Er is een verband met de SP, maar niet met bijvoorbeeld de PvdA of GroenLinks. Evenmin zijn de partijen te groeperen langs confessionele scheidslijnen. Zo is er wel een relatie tussen de problemen rond normen en waarden met het stemmen op de ChristenUnie, maar niet met het CDA. Dat de specifieke nationale problemen vooral gekoppeld zijn aan een bepaalde politieke partij duidt er wellicht op dat maatschappelijke kwesties weinig scheidslijnen aanbrengen tussen partijblokken.

Literatuur

Brug, W., van den (2002) Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze. In: Thomassen, J., Aarts, K. en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998* (SDU, Den Haag), 187–201.

Schmeets, H., G. Mol en F. Otten (1997) Ervaren nationale problemen als wegwijzer voor beleidsproblemen. *Beleidsanalyse*, 4, 22–27.

Schmeets, H. (2008) Nationale problemen. *Bevolkingstrends* 56 (1), (CBS, Voorburg/Heerlen), 63–69.

15. Europese integratie en Nederlandse verkiezingen

Kees Aarts en Hans Schmeets

15.1 Inleiding

De economische en politieke integratie van de Europese Unie heeft de laatste decennia een grote vlucht genomen. Sinds 1979 kennen we weliswaar al rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement, maar de grote omslagpunten kwamen pas later: het Verdrag van Maastricht uit 1992, en de hierna volgende verdragen van Amsterdam, Nice, en Lissabon. Nieuw gemeenschappelijk beleid op het terrein van de buitenlandse politiek, sociaal beleid en de monetaire integratie, de invoering van nieuwe besluitvormingsprocedures en de uitbreiding tot 27 lidstaten in 2007 maken de Europese Unie vrijwel onvergelijkbaar met de vroegere Europese Gemeenschap. Daar komt bij dat ook de buitenwereld de afgelopen decennia grondig is veranderd. De communistische regimes zijn in vrijwel heel Europa vervangen door democratieën, of althans democratieën in wording. Tal van nieuwe staten hebben onafhankelijkheid verkregen of teruggekregen. De economische grootmachten van de toekomst manifesteren zich in Azië en Latijns-Amerika.

Onder al deze veranderingen zou je verwachten dat de snelheid en vorm van Europese integratie hoog op ieders politieke agenda zouden staan – in Brussel, Straatsburg en Den Haag, maar ook bij de doorsnee kiezer. Daarvan is echter nauwelijks sprake geweest.

De verkiezingen van het Europese Parlement worden vaak aangeduid als ‘second order national elections’ – tweederangs nationale verkiezingen (Reif en Schmitt, 1980). Verkiezingen waarbij de nationale politieke problemen en niet Europese problemen, de campagne domineren, en waarin het beleid van de nationale regering, niet het beleid van de EU, centraal staat. Dat ligt niet alleen aan de kiezers: ook de politieke partijen zien er vaak meer brood in om de nationale problemen breed uit te meten dan hun visie op Europa.

Europese integratie is bij Europese verkiezingen dus meestal niet het belangrijkste vraagstuk waarop kiezers hun keuze baseren. Het ligt in de verwachting dat dit bij nationale verkiezingen nog minder het geval zal zijn. Maar is er in dit opzicht in de afgelopen jaren ook helemaal niets veranderd? In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de belangstelling van de kiezer in het vraagstuk van de Europese integratie. Dit gebeurt op basis van de antwoorden op de vragen in de NKO's vanaf 1994 over de wens om de Europese eenwording te bevorderen, en na te gaan welke gevolgen de

standpunten over het referendum van 2005 over de grondwet in Europa hebben gehad op de veranderingen in de partijkeuze in 2006.

Sinds 1994 wordt in het Nationaal Kiezersonderzoek gevraagd naar de mening van respondenten over de Europese integratie: moet deze nog veel verder gaan, of is ze al te ver voortgeschreden? De volgende drie onderzoeksvragen worden beantwoord

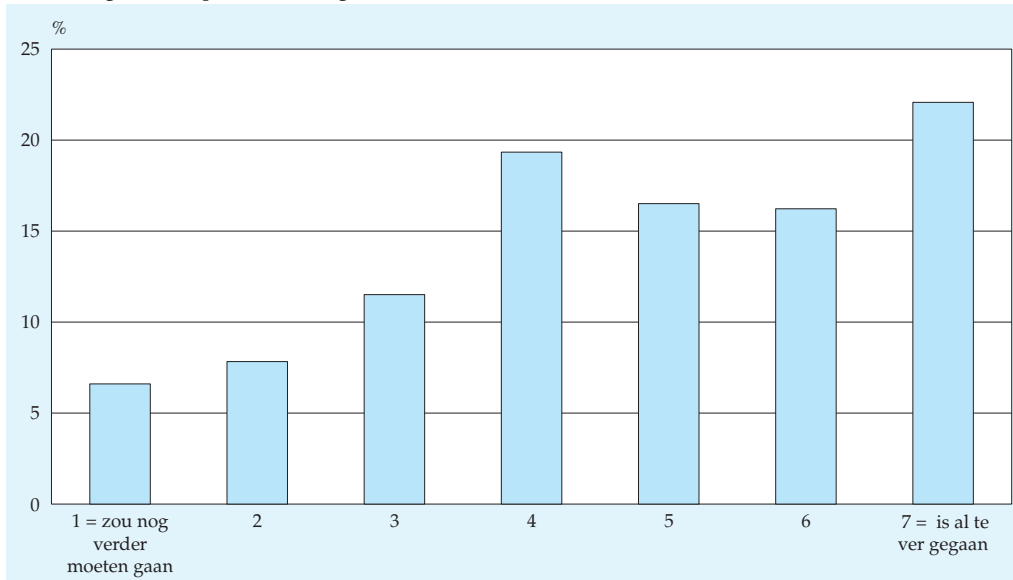
1. Als Europese integratie voor de Nederlandse kiezers relatief onbelangrijk is, zullen relatief veel kiezers er neutraal over zijn. Dit komt tot uitdrukking in een relatief groot deel van de kiezers die een middenpositie op de vraag naar de Europese eenwording innemen of antwoorden met 'weet niet'.
2. Als Europese integratie voor de Nederlandse kiezers langzaam belangrijker wordt, zullen in de loop van de tijd steeds meer kiezers er een opvatting over hebben gekregen. Dit betekent dat het aandeel neutrale antwoorden op de vraag naar de Europese eenwording zal afnemen.
3. Het referendum over het Europese grondwettelijk verdrag in 2005 wordt gezien als een mijlpaal in de ontwikkeling van de publieke opinie over Europese integratie in Nederland. Te verwachten is dat dit referendum verbonden is met het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen.

15.2 Het strijdpunt over Europese eenwording

Sinds 1994 wordt respondenten in het NKO gevraagd naar hun mening over de Europese eenwording. Zij kunnen zichzelf een positie geven op een zevenpuntschaal die loopt van 'de Europese eenwording zou nog verder moeten gaan' tot 'de Europese eenwording is al te ver gegaan'. In 2006 was een ruime meerderheid van de respondenten klaarblijkelijk sceptisch gestemd over verdergaande Europese eenwording. Slechts een kleine groep vindt onomwonden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan (grafiek 15.1).

Deze scepsis over verdergaande Europese integratie leefde onder brede lagen van het electoraat. Tussen mannen en vrouwen, tussen religieuze en niet-religieuze respondenten, tussen leeftijdsgroepen en tussen mensen met verschillende burgerlijke staat zijn geen grote verschillen te vinden in hun gemiddelde houding tegen Europese eenwording. Opvallend is alleen dat mensen duidelijker voor verdergaande eenwording zijn naarmate zij hun sociale klasse hoger inschatten en een hogere opleiding hebben. Degenen die zichzelf tot de gewone arbeidersklasse rekenen, komen tot een gemiddelde van 5,3 op de zevenpuntsschaal, dat is aan de zijde waar men vindt dat de Europese eenwording al te ver is gegaan. De hogere klassen hebben gemiddeld 3,8 en staan daarmee links van het midden van de schaal (positie '4', de middenpositie). De laagst opgeleiden hebben gemiddeld een 5,2 en de personen met een afgeronde hbo- of universitaire opleiding een 4,2. Indien deze

15.1 Mening over Europese eenwording, 2006

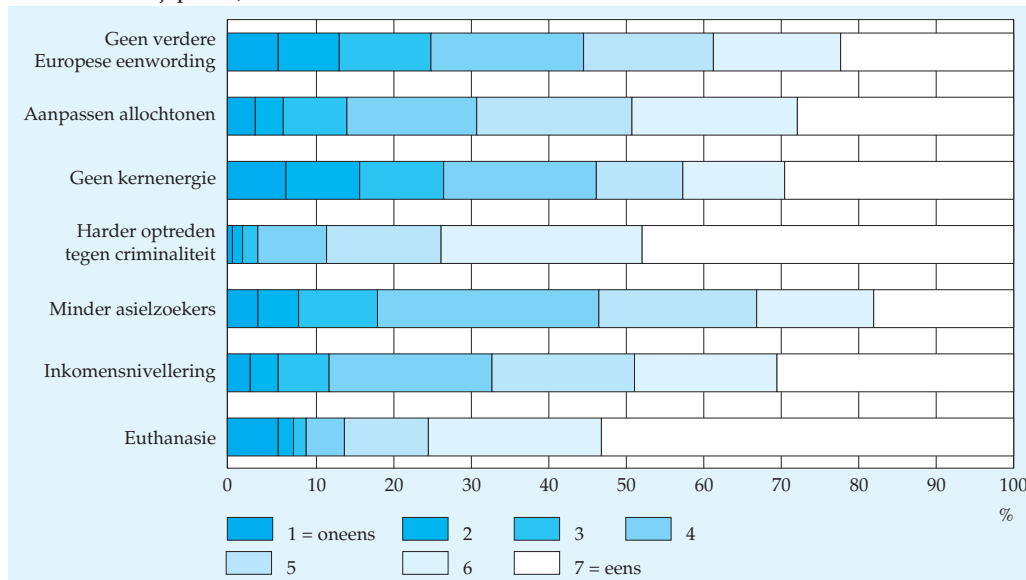
kenmerken te zamen in een analyse worden meegenomen, dan is alleen de sociale klasse van belang voor de houding ten aanzien van de Europese eenwording.

Kiezers blijken minder uitgesproken te zijn over Europese integratie dan over andere strijdpunten, zoals de ongelijkheid van inkomens, euthanasie en kernenergie. In tabel 15.1 zijn de positiecores weergegeven op zeven Europese strijdpunten. Hoe lager de percentages zijn, hoe sterker een strijdpunt leeft onder de kiezers. Europese eenwording blijkt zowel betrekkelijk veel 'weet-niet'-antwoorden op te leveren (5,5 procent) als neutrale antwoorden (de middenpositie '4'). Alleen de vraag over de toekomst van kernenergie in Nederland levert in 2006 nog meer 'weet-niet'-antwoorden op. Bij nog twee andere strijdpunten – de toelating van asielzoekers en de inkomensverschillen - is het percentage 'weet niet' weliswaar lager, maar kiezen meer respondenten het neutrale antwoord.

Afgaande op tabel 15.1 leefden bij de verkiezingen van 2006 vooral de strijdpunten rond criminaliteitsbestrijding, euthanasie en de integratie van buitenlanders. Hierbij moet natuurlijk wel worden bedacht dat de lijst van zeven strijdpunten tevoren is bedacht en dus niet overeen hoeft te komen met wat kiezers zelf echt belangrijk vinden (zie hoofdstuk 14). Verder betekent de keuze voor een middenpositie natuurlijk niet altijd dat de respondent geen uitgesproken mening heeft: wat die keuze betekent, hangt mede af van hoe de uiteinden van de antwoordschaal zijn geformuleerd en kan ook een beargumenteerde keuze weerspiegelen.

In grafiek 15.2 staat de verdeling van de posities van de respondenten weergegeven. Daaruit blijkt dat een grote meerderheid de posities 5, 6 of 7 inneemt bij de misdaadbestrijding (87 procent), euthanasie (85 procent), het aanpassen van allochtonen (68 procent), en inkomensnivellering (66 procent) Bij andere drie strijdpunten

15.2 Politieke strijdpunten, 2006

– Europese eenwording, kernenergie, asielzoekers – zijn de voor- en tegenstanders meer in balans, en spelen vanuit dit gezichtspunt voor de kiezers een belangrijkere rol.

Tabel 15.1
 Percentages 'weet niet/geen antwoord' en middenposities op zeven strijdpunten, 2006

	Weet niet/geen antwoord	Middenpositie
	%	
Aanpassen allochtonen	0,5	16,5
Bestrijding criminaliteit	1,9	8,8
Toelating asielzoekers	2,4	28,1
Inkomensverschillen	2,6	20,5
Euthanasie	2,7	4,9
Europese eenwording	5,5	19,3
Kerncentrales	7,5	19,7

Hoewel de respondenten relatief vaak geen antwoord geven op de vraag naar hun positie op Europese eenwording, is het niet zo dat de posities van de kiezers op Europese eenwording in 2006 er dramatisch anders uitzien dan de posities op andere strijdpunten. Dat is niet altijd zo geweest. Nog niet zo lang geleden leek Europese eenwording een echt non-issue. Ondanks de eerder gesignaleerde ontwikkelingen

van en rond de EU leken noch de kiezers, noch de Nederlandse politieke partijen Europese integratie als een speerpunt voor het eigen beleid te willen beschouwen. Die houding tegenover Europa is de afgelopen jaren wel veranderd. Na de grote uitbreiding van de EU in 2004 (tien lidstaten erbij) was de opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement voor het eerst sinds 1979 hoger dan bij de verkiezingen ervoor, zij het dat de opkomst nog steeds laag was (39 procent in 2004, tegenover 30 procent in 1999).

De opvattingen over Europese eenwording zijn sinds de eerste NKO-meting (1994) sterk veranderd. Ten aanzien van de Europese eenwording zijn de standpunten van de kiezers duidelijk gepolariseerd, waarbij de opvatting dat de Europese eenwording al te ver is gegaan duidelijk terrein heeft gewonnen (tabel 15.2). Het percentage 'weet-niet'-antwoorden is in de loop der tijd enigszins teruggelopen, maar juist in 2006 is er weer een lichte stijging te zien. Het percentage respondenten dat een middenpositie kiest op de antwoordschaal is wel duidelijk afgenomen, van 31 procent in 1994 tot bijna 20 procent in 2006. Deze cijfers wijzen erop dat Europese integratie in de afgelopen jaren inderdaad langzaam een echt politiek strijdpunt is geworden. Hierbij is ook de ontwikkeling van de publieke opinie op dit strijdpunt van belang. In 1994 koos nog slechts 30 procent van de kiezers voor een positie tegen verdere eenwording van Europa. Dit percentage is sindsdien langzaam gegroeid tot maar liefst 55 procent in 2006. Europese eenwording is niet alleen een echt politiek strijdpunt geworden, het is ook een strijdpunt geworden waarop een duidelijke meerderheid van de Nederlandse kiezers van mening is dat het huidige beleid te ver is doorgeschoten.

Tabel 15.2
Percentages 'weet niet/geen antwoord', voorstanders, middenposities, en tegenstanders van verdere Europese eenwording, 1994–2006

	Weet niet/ geen antwoord	Voor verdere eenwording	Middenpositie	Tegen verdere eenwording
	%	%		
1994	9,9	38,2	31,3	30,5
1998	6,5	40,6	27,1	32,3
2002	3,1	34,3	25,1	40,6
2006	5,5	25,9	19,3	54,8

15.3 Het referendum en de mening over de Europese eenwording

Een mijlpaal in de ontwikkeling naar een strijdpunt over de Europese eenwording was het referendum over het Europese grondwettelijk verdrag, dat op 1 juni 2005 in Nederland werd gehouden (Aarts en Van der Kolk, 2005). Nadat de Franse kiezers

enkele dagen eerder al in meerderheid tegen dit verdrag hadden gestemd, verwierp nu ook een ruime meerderheid van de Nederlandse kiezers dit verdrag in het eerste nationale referendum dat ooit is gehouden. Een zeer grote meerderheid van de fracties in de Tweede Kamer had zich achter dit verdrag opgesteld. Alleen de SP, LPF, ChristenUnie en SGP hadden zich openlijk tegen het verdrag uitgesproken. Niet eerder was de wrijving tussen de voorkeur van de Tweede Kamer en de voorkeur van het electoraat zo duidelijk tot uiting gekomen. Dat de Europese eenwording hiervan het onderwerp was, geeft aan dat dit strijdpunt terecht wel wordt aangeduid als een ‘slapende reus’ onder de politieke strijdpunten. Het is in het verleden nauwelijks een onderwerp voor verkiezingscampagnes geweest. Als het dat gaat worden, zou een grote discrepantie tussen de opvattingen van de bevolking en die van de politieke elite aan het licht kunnen komen.

Hoe verhoudt het stemgedrag in het referendum van 2005 zich tot het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen? Deze vraag wordt in twee stappen beantwoord. Allereerst wordt het stemgedrag bij het referendum afgezet tegen het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2003. Hierbij worden voor het stemgedrag bij het referendum drie opties onderscheiden: niet stemmen, tegenstemmen of voorstemmen. Voor de uitslag van het referendum is natuurlijk alleen de verhouding tussen de twee laatstgenoemde groepen van belang. In de tweede stap wordt het stemgedrag bij het referendum vergeleken met het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2003 en 2006

Het blijkt dat kiezers van vrijwel alle politieke partijen in 2005 massaal tegen het grondwettelijk verdrag hebben gestemd – ongeacht of de partij waarop zij in 2003 hadden gestemd vóór of tegen dat verdrag was (tabel 15.3). Toch kan het beeld worden genuanceerd. Kiezers van D66 en CDA hebben per saldo vaker vóór dan tegen het grondwettelijk verdrag hebben gestemd. De kiezers van de partijen die zich tevoren tegen het verdrag hadden gekeerd – SP, ChristenUnie, SGP en LPF – stemden in zeer grote meerderheid ook tegen.

Tabel 15.3
Stemgedrag referendum 2005 naar stemgedrag Tweede Kamer 2003¹⁾

	Stemde niet	Stemde tegen	Stemde voor
	%		
Partij gestemd in 2003			
D66	12	42	46
PvdA	27	46	27
GroenLinks	19	44	37
VVD	25	40	35
CDA	30	33	37
SP	19	65	16
ChristenUnie	18	73	9
SGP	22	65	13
LPF	36	54	10

¹⁾ Opgemerkt dient te worden dat de percentages van met name de CU en de SGP gebaseerd zijn op zeer kleine aantallen.

De verkiezingen van 2006 lieten, zoals bekend, grote verschuivingen in partijvoorkeuren zien. Tot de winnaars behoorden de SP, ChristenUnie en de nieuwe Partij voor de Vrijheid – drie partijen die zich sterk tegen verdergaande Europese eenwording keerden. In 2003 behaalden de partijen die zich later tegen het grondwettelijk verdrag zouden keren, nog slechts 16 procent van de stemmen. In 2006 was dit opgelopen tot ruim 30 procent. Dat er een relatie bestaat tussen het stemgedrag bij het referendum en het stemgedrag bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2006 is op zichzelf niet erg verrassend. Tabel 15.4 laat zien dat die relatie inderdaad bestaat. Onder de niet-stemmers bij het referendum zijn bijna anderhalf jaar later, bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, CDA, SP en PVV opvallend populair. Deze partijen doen het onder de niet-stemmers beter dan onder de voor- en tegenstemmers. Onder de tegenstemmers is de SP vrijwel even sterk als de PvdA. Ook de PVV van Geert Wilders doet het in deze groep relatief goed. Het CDA is in deze groep veel minder populair. Onder de voorstemmers ten slotte vallen de relatief goede resultaten voor D66, GroenLinks, CDA en VVD op. In deze groep doet de SP het juist veel minder goed.

Tabel 15.4
Stemgedrag Tweede Kamer 2006 naar stemgedrag referendum 2005¹⁾

	Stemde niet	Stemde tegen	Stemde voor
	%		
Partij gestemd in 2006			
D66	1	1	4
PvdA	21	23	21
GroenLinks	2	5	8
VVD	13	14	17
CDA	29	19	35
SP	20	22	10
ChristenUnie	2	7	2
SGP	1	2	0
PVV	8	6	2
PvdD	2	2	1
anders	1	0	0
Totaal	100	100	100

¹⁾ De percentages van D66, SGP en PvdA zijn gebaseerd op kleine aantallen.

Het stemgedrag bij het referendum is dus gerelateerd aan het stemgedrag bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2006. Dat betekent nog niet dat het één ook een gevolg is van het ander. Toch is het niet onaannemelijk dat de electorale verschuivingen in 2006 voor een deel op het conto van de opvattingen over Europese eenwording zijn te schrijven. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van tabel 15.5 waarin de partijkeuze in zowel 2003 als 2006 is vereenvoudigd tot een simpele tweedeling: de partij was vóór of tegen het grondwettelijk verdrag.

De grootste groep kiezers wordt gevormd door degenen die in 2003 op een van de pro-grondwetpartijen stemden, bij het referendum vervolgens vóór stemden, om in 2006 opnieuw op een pro-grondwetpartij te stemmen. Deze groep bestond uit ruim een kwart van alle kiezers. Een vrijwel even grote groep wordt gevormd door degenen die in 2003 en in 2006 op een pro-grondwetpartij stemden, maar in 2005 tegen de grondwet hebben gestemd. Voor deze laatste groep kan hun onvrede met het grondwettelijk verdrag in ieder geval geen reden zijn geweest om een andere partij te kiezen.

Interessanter zijn echter de kiezers die hun partijkeuze tussen 2003 en 2006 hebben veranderd. In totaal 13 procent van het electoraat stemde in 2003 nog op een pro-grondwetpartij maar in 2006 op een anti-grondwetpartij, nadat zij in 2005 bij het referendum niet, of tegen hadden gestemd. De omgekeerde weg (van anti-grondwetpartij, via een voorstem naar pro-grondwetpartij) is slechts door een verwaarloosbaar aantal van 11 respondenten gekozen.

Tabel 15.5
Stemgedrag Tweede Kamer 2006 naar stemgedrag referendum 2005 en stemgedrag Tweede Kamer 2003

TK 2003	Ref 2005		TK 2006		n	
	%		%	%	abs.	
Partij voor	84	Niet	24	Partij voor	79	299
				Partij tegen	22	82
		Tegen	41	Partij voor	75	478
				Partij tegen	25	160
Partij tegen	16	Voor	35	Partij voor	90	486
				Partij tegen	10	55
		Niet	23	Partij voor	28	19
				Partij tegen	72	50
Totaal		Tegen	64	Partij voor	18	35
				Partij tegen	82	156
		Voor	13	Partij voor	29	11
				Partij tegen	71	27
Totaal						1 858

Als we alleen naar het stemgedrag in 2003 en 2006 kijken (en het referendum dus buiten beschouwing laten), is 16 procent van het electoraat van een pro- naar een anti-grondwetpartij gegaan. Daartegenover staat slechts 3 procent die de omgekeerde weg hebben gekozen. Dertien procent stemt consequent op een anti-grondwetpartij, en 68 procent doet dat op een pro-grondwetpartij.

Deze vier groepen herbergen de aanhangers van zeer uiteenlopende partijen: bijvoorbeeld VVD en GroenLinks bij de pro-grondwetpartijen, en de SGP en SP bij de anti-grondwetpartijen. Toch hebben de respondenten van elke groep onderling misschien ook iets gemeen. Dat zou hun houding tegenover de Europese eenwording moeten zijn. Om dit na te gaan, worden de gemiddelde posities van de respondenten in deze vier groepen op het strijdpunt van Europese eenwording vergeleken (tabel 15.6). Inderdaad staan de kiezers van anti-grondwetpartijen duidelijk negatiever tegen Europese eenwording dan de kiezers van pro-grondwetpartijen. Het verschil is bijna een vol punt of een zevenpuntsschaal. Gezien de al genoemde grote onderlinge verschillen tussen de partijen die voor, dan wel tegen de Europese grondwet waren, is dit een opmerkelijk groot verschil.

Tabel 15.6
Gemiddelde positie op Europese eenwording naar stemgedrag 2003 en 2006

Positie op Europese eenwording	
<i>gemiddelde positie</i>	
Partijkeuze	
consistent anti-grondwet	5,4
eerst pro-, daarna anti-	5,2
eerst anti-, daarna pro-	4,7
consistent pro-grondwet	4,4

15.4 Conclusie en discussie

Aangetoond is dat de Europese eenwording een strijdpunt is geworden bij verkiezingen. Kiezers hebben daar een duidelijke mening over – en deze is overwegend negatief. Ook is gebleken dat dit strijdpunt in 2006 gerelateerd is aan de verkiezingsuitslag. Vooral de partijen die daar sceptisch stonden tegenover grondwetsherziening – de SP, SGP, ChristenUnie en PVV – hebben in 2006 winst geboekt bij de Tweede Kamerverkiezingen: 16 procent van het electoraat is veranderd van pro-grondwet naar anti-grondwet partij. De omgekeerde weg is 3 procent ingeslagen. Dat Europa bij de verkiezingen van belang is geweest, is verder onderbouwd door het stemgedrag bij het referendum over de Europese grondwetswijziging in 2005 te relateren aan het stemgedrag bij de verkiezingen in 2003 en 2006. Een groot deel van de tegenstemmers van de grondwetsherziening hebben hun stemkeuze veranderd ten gunste van een partij die een tegenstem bepleitte.

Of het Europese vraagstuk ook bij de volgende verkiezingen van belang is, of zelfs aan belang zal winnen, is niet op voorhand te zeggen. Het Ierse 'nee' tegen het verdrag van Lissabon geeft in elk geval aan dat deze problematiek niet alleen in Nederland actueel is. In dit hoofdstuk zijn we niet ingegaan op verklaringen waarom de Nederlandse kiezer in grote meerderheid gekant is tegen de Europese eenwording. Gelet op de verbanden tussen de positie die de kiezer inneemt over de Europese eenwording en diverse aspecten rond etnische minderheden – zoals de komst asielzoekers, culturele assimilatie, de toetreding van Turkije tot de EU (Pearson's $R = 0.24$; 0.26 en 0.33) – is het aannemelijk dat de het minderhedenvraagstuk hierbij een van de verklarende factoren is.

Literatuur

Aarts, K. en H. van der Kolk (red.) (2005) *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*. (Bert Bakker, Amsterdam).

Reif, K., en H. Schmitt (1980) 'Nine Second-order National Elections - A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results'. *European Journal of Political Research*. 8-44.

16. Politieke opvattingen van kiezers met weinig inkomen

Hans Schmeets en Ferdy Otten

16.1 Inleiding

Het onderzoek naar inkomensgerelateerde verschillen in politieke opvattingen in Nederland is beperkt tot een handjevol studies.¹⁾ De Graaf (1996) vond bijvoorbeeld dat de politieke interesse en de stemintentie toenemen met de hoogte van het inkomen. Hermkens (1996) toonde een negatief verband aan tussen het zelfgerapporteerde inkomen en de wens tot kleinere inkomensverschillen: hoe lager de inkomensklassen, hoe meer de mensen zich voorstander tonen van inkomensnivellering. Vrij recent rapporteerden Tammes en Dekker (2007) onder andere dat mensen uit de lagere inkomensklassen minder vaak positief oordelen over regering en overheid dan mensen met een midden of hoger inkomen.

Over de specifieke opvattingen van mensen met weinig inkomen over de politiek zijn we evenwel nog nauwelijks geïnformeerd. Dat is opmerkelijk, want deze groep is veelvuldig onderwerp van politieke en maatschappelijke discussie. Het beleid richt zich bovendien in toenemende mate op deze mensen die minder te besteden hebben en over wie het beeld bestaat dat ze weinig binding hebben met andere bevolkingsgroepen. De groep bevat relatief veel vrouwen, eenoudergezinnen, niet-westerse allochtonen en economische inactieven en zijn vaak laag opgeleid. Met een keur aan toegespitste maatregelen tracht het kabinet de positie van deze mensen te verbeteren.

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van het met fiscale inkomengegevens verrijkte NKO 2006 nader ingezoomd op eventuele verschillen in politieke standpunten tussen personen met in 2005 een inkomen onder en boven de lage-inkomengrens.

Belangrijke vragen zijn: wijken hun denkbeelden over brandende politieke kwesties af van die van personen met een hoger inkomen? Is een laag inkomen een splijtzwam voor het stemgedrag? En wat vindt deze groep van het regeringsbeleid?

16.2 Politieke interesse en stemgedrag

Belangstelling voor de politiek kan op diverse manieren tot uitdrukking komen. Interesse in politieke onderwerpen is daar een van. Personen met een laag inkomen tonen minder interesse voor de politiek dan personen met hogere inkomens. Zo zegt 29 procent dat ze niet geïnteresseerd is in politieke onderwerpen, tegenover 21 procent van de hogere inkomens.

Een andere graadmeter voor de politieke belangstelling is het stemmen bij verkiezingen. In 2006 heeft bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 80 procent van het electoraat gestemd. Van personen met een laag inkomen was de opkomst 75 procent, van personen met een hoger inkomen was dit 81 procent. Als rekening wordt gehouden met verschillen in leeftijd, geslacht, herkomst en opleidingsniveau blijven voor de kenmerken politieke interesse en opkomst de verschillen tussen beide inkomensgroepen in belangrijke mate gehandhaafd.

De lage inkomens onderscheiden zich weinig in stemkeuze van de hogere inkomens. Dat is verrassend. Voor een stem op een partij doet inkomen er blijkbaar niet toe. Er is één uitzondering: de SP was bij de lage inkomens met 25 procent van de stemmen meer favoriet dan de 18 procent bij de hogere inkomens.

16.3 *Politiek cynisme en tevredenheid met het regeringsbeleid*

Personen met een laag inkomen zijn niet cynischer over de politiek dan personen met hogere inkomens. Zo ondersteunt zo'n 95 procent van zowel de lage als de hogere inkomens de stelling dat politici 'tegen beter weten in' meer beloven dan ze kunnen waarmaken. De stelling: 'Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden', krijgt bijval van bijna de helft van beide inkomensgroepen. Wel zijn er verschillen bij de opvatting dat 'ministers en staatssecretarissen vooral op hun eigen belang uit zijn.' Dit vindt 50 procent van de lage en 42 procent van de hogere inkomens. Dit verschil tussen mensen met een laag en een hoger inkomen blijft gehandhaafd als rekening wordt gehouden met demografische kenmerken en opleiding.

Personen met een laag inkomen, onder wie vele SP-stemmers, waren minder tevreden met het regeringsbeleid van het vorige kabinet dan personen met hogere inkomens. Zo geeft 38 procent van de lage-inkomens en 30 procent van de hogere inkomens te kennen dat ze (zeer) ontevreden zijn met het beleid. Toch is nog een kwart van de groep met een laag inkomen (zeer) tevreden met het beleid van het Kabinet- Balkenende-III, tegenover 32 procent van de personen die meer te besteden hebben.

16.4 *Politieke kwesties*

Kiezers denken heel verschillend over actuele politieke kwesties als beperking van hypotheekrenteaftrek, rijke 65-plussers laten meebetalen aan de AOW, belastingverlaging en ontwikkelingshulp. Het oordeel over deze kwesties hangt samen met partijvoorkeur. Inkomen differentieert alleen beperkt (zie tabel 16.1). Slechts bij drie kwesties is er een verschil. Personen met een laag inkomen zijn minder vaak dan personen met een hoger inkomen van mening dat 'adoptie door homoparen moge-

lijk moet zijn', en vinden vaker dat 'de komst van moslims naar Nederland volledig moet worden stopgezet'.

Opmerkelijk is de uitkomst dat personen die zich onder de lage-inkomensgrens bevinden vaker voorstander zijn van belastingverlaging, ook al zouden hiermee voorzieningen worden aangetast. Verder valt op dat de lage-inkomens niet sterker van mening zijn dat de 'rijkere' ouderen dienen bij te dragen aan de AOW.

Ook over grote maatschappelijke vraagstukken als inkomensnivellering, kern-energie en het toelaten van asielzoekers verschillen de meningen (zie tabel 16.2). Lage-inkomens zijn vaker voorstander van inkomensnivellering dan de hogere inkomens, al zijn de verschillen niet groot. Elf procent van de lagere inkomens is van mening dat de inkomensverschillen groter moeten worden (posities 1 tot en met 3 in tabel 16.2), 17 procent neemt een tussenpositie in en 72 procent (posities 5, 6 en 7) is voor nivellering. Bij de hogere inkomens zijn deze percentages 13, 21 en 66 procent. Groot zijn die verschillen dus niet. Dit onderscheid verdwijnt bovendien als aanvullend rekening wordt gehouden met verschillen in leeftijd, geslacht, herkomst en opleiding.

Ook over de bestrijding van criminaliteit verschillen de zienswijzen. De groep met een laag inkomen vindt vaker dan de groep met een hoger inkomen dat de overheid harder zou moeten optreden tegen de criminaliteit. Maar opnieuw is het verschil klein. Door 59 procent van de lagere inkomens wordt vaker een extreme positie (score 7) ingenomen dan de 50 procent van de hogere inkomens. Dit verschil ver-

Tabel 16.1
Politieke kwesties naar inkomen, 2006

	Laag inkomen	Inkomen boven lage-inkomensgrens	Sign.
	%		
Eens met:			
Hypotheekrente afschaffen	19,8	17,7	n.s.
Belastingen verlagen	33,6	21,9	**
Hogere pensioenen moeten bijdragen aan AOW	33,4	39,4	n.s.
Meer ontwikkelingshulp	49,3	47,5	n.s.
Turkije lid van EU	39,0	39,3	n.s.
Komst moslims stopzetten	46,2	37,9	**
Generaal pardon illegalen	47,7	52,6	n.s.
Winkels op zondag dicht	38,6	35,4	n.s.
Grote bedrijven bedreiging voor democratie	40,1	36,0	n.s.
Genetische manipulatie verbieden	38,2	35,7	n.s.
Homohuwelijk verbieden	20,1	15,2	n.s.
Adoptie kinderen door homoparen	60,7	68,7	**
Militairen naar Uruzgan	54,4	60,5	n.s.

n.s.: niet significant

** statistisch significant op 5% niveau

dwijnt als aanvullend rekening wordt gehouden met demografische kenmerken en opleiding.

Tabel 16.2
Gemiddelde positie op politieke standpunten, 2006

	Laag inkomen	Inkomen boven lage-inkomensgrens	Sign.
	<i>gemiddelde</i>		
Inkomensverschillen (1: groter; 7: kleiner)	5,5	5,2	**
Toelaten van asielzoekers (1: meer; 7: minder)	4,8	4,7	n.s.
Allochtonen moeten zich aanpassen (1: niet; 7: wel)	5,2	5,2	n.s.
Optreden tegen criminaliteit (1: te hard; 7: harder)	6,2	6,0	**
Euthanasie (1: verbieden; 7: mogelijk zijn)	5,8	5,9	n.s.
Kernergie (1: bouwen; 7: niet bouwen)	5,0	4,7	n.s.
Europese eenwording (1: verder gaan; 7: te ver gegaan)	4,8	4,7	n.s.
Militairen voor internationale missies (1: nooit aanleveren; 7: altijd aanleveren)	4,6	4,7	n.s.

n.s.: niet significant

** statistisch significant op 5% niveau

16.5 Vertrouwen in personen en instellingen

Een maatstaf voor de sociale samenhang in de samenleving is het vertrouwen in personen en (inter)nationale instellingen. Zestig procent van de mensen met een inkomen boven de lage-inkomensgrens heeft vertrouwen in anderen (zie tabel 16.3). Bij de lage-inkomens is dit vertrouwen bij slechts 49 procent aanwezig. Als aanvullend rekening wordt gehouden met verschillen in demografische kenmerken en opleiding wordt het onderscheid tussen lage en hogere inkomens weliswaar kleiner maar blijft in statistisch opzicht relevant.

Er zijn geen verschillen naar inkomenspositie in het vertrouwen in (inter)nationale instellingen. Ongeacht de hoogte van het inkomen geeft een meerderheid aan tamelijk veel tot heel veel vertrouwen te hebben in de rechters, de politie en het leger. In

beide groepen spreekt iets meer dan de helft dit vertrouwen uit voor de Tweede Kamer en de NAVO. Daarna volgen de kerken en de Europese Unie. Het minste vertrouwen hebben zij in ambtenaren en grote bedrijven. Alleen in de grote bedrijven hebben personen met een laag inkomen (26 procent) minder vertrouwen dan de hogere inkomens (36 procent).

Tabel 16.3
Vertrouwen in instituties, 2006

	Laag inkomen	Inkomen boven lage-inkomensgrens	Sign.
	%		
Kerken	45,9	42,5	n.s.
Leger	63,0	59,9	n.s.
Rechters	72,4	70,7	n.s.
Pers	28,8	34,1	n.s.
Politie	78,0	69,9	n.s.
Tweede Kamer	57,9	59,4	n.s.
Ambtenaren	31,8	37,1	n.s.
Grote bedrijven	25,7	35,5	**
Europese Unie	43,9	41,2	n.s.
NAVO	57,0	55,1	n.s.

n.s.:niet significant

** statistisch significant op 5% niveau

16.6 *Ervaren nationale problemen*

De groep lage-inkomens onderscheidt zich nergens wezenlijk van de hogere inkomens in het benoemen van de belangrijkste nationale problemen (zie tabel 16.4). Niet in de probleemterreinen zelf en niet in de rangorde die zij daarin aangeven. De hoogste prioriteit wordt toegekend aan problemen die op minderheden betrekking hebben. Eén op de drie personen vindt dat de integratie van allochtonen met voorrang aangepakt moet worden. Op nummer twee en drie staan de problemen rond gezondheidszorg en criminaliteit. En een op de vijf noemt problemen die gerelateerd zijn aan inkomens en prijzen.

Opmerkelijk is dat mensen met een laag inkomen problemen rond de (financiële) situatie niet vaker noemen dan de hogere inkomens. Problemen rond 'waarden en normen' staan op de vijfde plaats, problemen van sociale zekerheid op de zesde plaats. Een op de zes personen geeft bijvoorbeeld aan dat de (afbraak van) sociale voorzieningen en (de hoogte van) uitkeringen een urgent probleem is. De problemen die betrekking hebben op de politiek (zoals regeringsbeleid, kloof tussen

burger en politiek) worden door 14 procent naar voren gebracht en nemen daarmee plaats zeven in. De andere problemen zijn elk door minder dan 12 procent genoemd.

Tabel 16.4
Belangrijkste problemen naar probleemgebieden, 2006

	Laag inkomen	Inkomen boven lage-inkomensgrens	Sign.
	%		
Probleemgebied:			
Minderheden	33,1	36,9	n.s.
Gezondheidszorg	25,0	23,7	n.s.
Criminaliteit	18,7	23,3	n.s.
Inkomens en prijzen	17,5	20,5	n.s.
Waarden en normen	18,6	19,4	n.s.
Sociale zekerheid	19,9	15,3	n.s.
Politiek	16,9	14,1	n.s.
Economie en financiën	13,0	11,6	n.s.
Onderwijs	11,7	11,9	n.s.
Verkeer en vervoer	7,8	10,4	n.s.
Milieu	5,8	8,4	n.s.
Werkgelegenheid	5,5	8,5	n.s.
Bevolking	3,2	6,0	n.s.
Wonen	4,5	3,5	n.s.
Vrijtijdsbesteding	2,7	2,8	n.s.
Defensie	2,5	2,3	n.s.

n.s.: niet significant

16.7 Personen met langdurig weinig inkomen

Over de meeste politieke kwesties en politieke opvattingen denken personen met een laag inkomen niet anders dan personen met een inkomen boven de lage-inkomensgrens. En als er al verschillen worden aangetroffen, dan zijn die over het algemeen erg klein.

Anders wordt het beeld als de analyses nog eens worden gedaan, maar dan voor de groep die vier jaar lang deel uitmaakt van het laagste inkomenskwaantiel. Dan komen de 'inkomensspecifieke' verschillen in politieke opvattingen en stemgedrag duidelijker naar voren. Personen die over het tijdvak 2002–2005 elk jaar tot deze laagste inkomensklasse behoren, stemmen vaker op de PvdA (28 procent) en de SP (36 procent) dan personen die binnen deze periode – tijdelijk of continu – over een hoger inkomen beschikken. Het CDA (9 procent) en de VVD (6 procent), zijn daarentegen duidelijk minder populair bij de mensen met langdurig weinig inkomen. Deze

groep heeft bovendien minder vaak gestemd (71 procent) bij de recente parlementsverkiezingen en is beduidend cynischer over de politiek dan de groep met een hoger inkomen. Ook neemt de discrepantie tussen de beide inkomensgroepen toe bij de mening over het regeringsbeleid: van 38 versus 30 procent naar 43 versus 29 procent.

Bij zes van de dertien politieke kwesties verschillen de mensen met langdurig weinig inkomen van de hogere inkomens. De opmerkelijke relatie met het verlagen van de belastingen blijft gehandhaafd: personen met langdurig weinig inkomen zijn daar een sterker voorstander van dan de hogere inkomens. Tevens zijn de mensen met langdurig weinig inkomen een groter voorstander van het stopzetten van de komst van moslims dan de hogere inkomens. Ook vindt de helft van de personen in de laagste inkomensklasse tussen 2002 en 2005 dat 'de winkels op zondag dicht zouden moeten', dat 'grote bedrijven een bedreiging vormen voor de democratie' en dat 'men genetische manipulatie van planten moet verbieden'. Bij de hogere inkomens onderschrijft slechts eenderde dergelijke opvattingen. Ten slotte is 43 procent van de personen met langdurig weinig inkomen voorstander van het sturen van militairen naar Uruzgan, tegenover 61 procent van de hogere inkomens.

Ook bij de politieke standpunten groeien de verschillen tussen de beide inkomensgroepen. De vergelijking met de groep met langdurig weinig inkomen leert dat zeven van de acht standpunten verschillen. De uitzondering betreft de mening over euthanasie. De personen met weinig inkomen in het tijdvak 2002–2005 wensen in sterkere mate dan de hogere inkomens dat men 'de inkomensverschillen kleiner moet maken', 'minder asielzoekers moet toelaten', 'harder moet optreden tegen de criminaliteit', 'geen kerncentrales erbij moet bouwen', en 'geen militairen voor internationale missies moet leveren', en daarnaast dat 'de Europese eenwording te ver is doorgeschoten' en dat 'allochtonen zich dienen aan te passen'.

Gelet op deze omvangrijke verschillen bij de politieke kwesties is het opvallend dat er nauwelijks inkomensgerelateerde verschillen bestaan bij het noemen van de nationale problemen. Een uitzondering betreft problemen met wonen. Van de personen met langdurig weinig inkomen noemt 7 procent deze problematiek, tegenover 3 procent van de hogere inkomens.

16.8 Conclusie

De uitkomsten bevestigen tot op zekere hoogte de eerder door De Graaf (1996) geconstateerde positieve relatie tussen inkomen enerzijds en politieke interesse en stemintentie anderzijds. Ook is er ondersteuning voor de door Hermkens (1996) gerapporteerde negatieve verband tussen inkomen en de wens tot meer nivellering, en voor het minder positieve oordeel van lage inkomensgroepen over regering en overheid, dat Tammes en Dekker (2007) recentelijk hebben gemeld.

Over de meeste politieke kwesties en politieke opvattingen denken personen met een laag inkomen niet anders dan personen met een inkomen boven de lage-

inkomensgrens. In de weinige gevallen waar wel verschillen zijn geconstateerd, zoals de lagere politieke interesse van de lage inkomens, hun lagere opkomst en hun geringere tevredenheid met het beleid van Balkenende-III, zijn de verschillen naar verhouding klein. De uitkomsten rechtvaardigen de conclusie dat personen met een laag inkomen op het gebied van de politiek niet afwijken van de posities van personen met meer inkomen.

Het beeld ziet er anders uit indien personen die langdurig over weinig inkomen kunnen beschikken, vergeleken worden met personen voor wie dat niet geldt. De personen met langdurig weinig inkomen onderscheiden zich op de meeste politieke aspecten. Zo is er een sterk verband met het stemgedrag. Personen met weinig geld over een langere periode, zijn vooral geporteerd van de PvdA en de SP, en veel minder van het CDA en de VVD.

Daarnaast wensen personen met structureel weinig inkomen dat de inkomensverschillen worden gereduceerd, tonen ze zich terughoudender bij het sturen van militairen naar Uruzgan, en vinden vaker dat grote bedrijven de democratie bedreigen. Deze mix van 'links' stemgedrag en 'linkse' politieke opvattingen vinden we echter niet terug bij andere meningen over politieke kwesties. De groep met langdurig weinig inkomen is sceptischer ten opzichte van de komst van etnische minderheden en wil dat de overheid meer optreedt om de criminaliteit tegen te gaan dan personen met hogere inkomens. Ook tonen de personen met langdurig weinig inkomen zich een sterkere voorstander van het verlagen van belastingen dan personen met een hoger inkomen.

Blijkbaar is het van belang voor het begrijpen van de achtergronden van het stemgedrag dat niet alleen de kiezers worden geanalyseerd die zich eenmalig in een positie van een laag inkomen bevinden, maar vooral ook de personen met een structurele financiële achterstandspositie.

Bijlage

Lage-inkomensgrens

De lage-inkomensgrens is een standaard CBS-afbakening en staat voor de koopkracht van een bijstandsuitkering voor een alleenstaande in 1979. Door standaardisatie met CBS-opslagfactoren en correctie voor prijsontwikkeling zijn voor personen uit meerpersoonshuishoudens de overeenkomstige grensbedragen voor 2005 bepaald (Vrooman et al. 2007). De reguliere analyses zijn steeds gebaseerd op de tweedeling lage versus niet-lage inkomens in 2005. In enkele à posteriori uitgevoerde analyses zijn ook inkomenskwintielgroepen op basis van 4-jaarsinkomens (2002–2005) aan de kenmerken politieke interesse, tevredenheid met het regeringsbeleid, voorstander van kleinere inkomensverschillen en opkomst gerelateerd. Dit is gedaan om zicht te krijgen of de relatie met politieke kenmerken bij mensen met een eenmalig laag inkomen eventueel anders is dan bij mensen die langdurig aan de onderkant van de inkomensladder zijn gesitueerd.

Literatuur

Graaf, N.D. de (1996) Politieke scheidslijnen. Ontwikkelingen in politieke participatie en politieke voorkeuren. In: Ganzeboom, H. en W. Ultee (red.), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. (Sdu Uitgevers, Den Haag), 205–245.

Hermkens, P. (1996) Inkomensverdeling en rechtvaardiging van inkomensverschillen. In: Ganzeboom, H. en W. Ultee (red.), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. (Sdu Uitgevers, Den Haag), 303–332.

Schmeets, H. en F. Otten (2007) Politieke opvattingen van stemgerechtigden met een laag inkomen. In: Vrooman, C., Hoff, S., Otten, F. en W. Bos (red.), *Armoedemonitor 2007* (Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/ Voorburg), 156–170.

Tammes, P. en P. Dekker (2007) Het opinieklimaat. In: Bijl, R., Boelhouwer, J. en E. Pommer (red.) *De sociale staat van Nederland 2007* (Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag), 57–83.

Vrooman, C., Hoff, S., Otten, F. en W. Bos (red.) (2007) *Armoedemonitor 2007* (Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/ Voorburg).

Noot in de tekst

¹⁾ Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op Schmeets en Otten (2007).

17. *Verschuivingen in partijvoorkeur tussen 2003 en 2006*

Carin van der Ploeg, Frank van de Pol en Jarl Kampen

17.1 *Inleiding*

Er is politici, politicologen en media veel aan gelegen om verschuivingen van de partijvoorkeur van burgers tussen verkiezingen in kaart te brengen. Hiervan getuigt niet alleen de grote stapel literatuur over movers en stayers (ontrouwe en trouwe kiezers) die men kan aantreffen in wetenschappelijke bibliotheken, en tenminste teruggaat tot Leo Goodman's artikel uit 1961, *Statistical methods for the mover-stayer model*. Allerlei opiniepeilers, van Peil.nl, Interview-NSS tot TNS NIPO publiceren al maanden voor de verkiezingen prognoses van die verschuivingen.

Het Nationaal Kiezersonderzoek heeft als grootste enquêteonderzoek veel toegevoegde waarde in het onderzoek naar stemgedrag. In het NKO wordt immers gepeild zowel naar de meest recente stemvoorkeur als naar die bij de vorige verkiezingen. Op basis van dergelijke gegevens kunnen daadwerkelijk de stromen van kiezers uit de ene naar de andere partij en vice versa in een transitie-matrix worden uitgedrukt (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007, p. 224–225). Het probleem dat bij dergelijke gegevens echter speelt is dat herinneringsdata vaak zeer onbetrouwbaar zijn (Weir, 1975). Wanneer respondenten wordt gevraagd op welke partij zij hebben gestemd bij de vorige en huidige verkiezingen zijn er diverse oorzaken aan te wijzen waarom hun antwoorden onbetrouwbaar kunnen zijn (Voogt, 2004; Keller en Ten Cate, 1977; Upton, 1977):

- Ze kunnen zich hun vorige stem niet meer herinneren,
- Ze willen niet wispelturig overkomen, en geven aan dat ze op dezelfde partij stemmen tijdens de huidige en vorige verkiezing,
- Ze geven een onjuist antwoord en geven de partij op die ze hebben gestemd tijdens gemeenteraadsverkiezingen, provinciale verkiezingen of Europese verkiezingen,
- Ze zeggen om een sociaal geaccepteerd antwoord te geven dat ze hebben gestemd maar hebben dit niet gedaan,
- Ze willen graag bij de winnende kant horen en geven een partij op die heeft gewonnen bij de verkiezing.

Daarnaast zijn er andere effecten die voor een vertekening kunnen zorgen zoals de selectiviteit van non-respons en het stimuluseffect (zie hoofdstuk 4). Bij gebrek aan een 'gouden maatstaf' is het niet gemakkelijk om precies te bepalen wat de orde van grootte van de vertekening is.

Het bepalen van de transitie-matrix op basis van enquête-onderzoek is dus niet zonder problemen. Er zijn echter andere manieren om zo'n transitie-matrix boven water te krijgen. Keller en Ten Cate (1977) hebben door middel van wiskundige modellen en op basis van geaggregeerde informatie op gemeenteniveau uitspraken proberen te doen over de verschuivingen van partijvoorkeur. In dit hoofdstuk wordt de transitie-matrix die kan worden geschat uit de op gemeenteniveau (waargenomen) verkiezingsuitslagen van de nationale verkiezingen van 2003 en 2006, vergeleken met de transitie-matrix zoals deze uit het NKO kan worden afgeleid. De analyse is beperkt tot de grotere partijen. Voor het verkiezingsjaar 2003 gaat het om het CDA, de PvdA, de VVD, de SP, GroenLinks, D66, de ChristenUnie, en de Lijst Pim Fortuyn (LPF); voor 2006 vervalt de LPF terwijl de Partij voor de Vrijheid (PVV) opkomt. De andere partijen komen in de categorie 'anders', terwijl er ook een categorie is voor de mensen die niet hebben gestemd (NG).

17.2 De bepaling van transitie-matrices

Om de methodologie te gronde te bespreken is wat wiskundige notatie nodig. Noteer de partijen van 2003 met de index $i=(1, \dots, m_i)$ en de partijen van 2006 met index $j=(1, \dots, m_j)$. In ons onderzoek geldt overigens $m_i = m_j = 10$. De basisformule die de grondslag voor de analyses in dit hoofdstuk vormt, is

$$\Pr(j | g) = \sum_i^m \Pr(i | g) \times \Pr(j | i) \quad (1)$$

waarin $\Pr(j | g)$ de proportie kiezers die stemde op partij j in gemeente in 2006, $\Pr(i | g)$ de proportie kiezers op partij i in gemeente g in 2003, en $\Pr(j | i)$ de proportie kiezers die uit partij i overgaat naar partij j . Merk op dat er verondersteld wordt dat aan de transities één (nationale) transitie-matrix ten grondslag ligt, namelijk de elementen $\Pr(j | i)$ die niet meer afhankelijk zijn van de gemeente g .

De conditionele waarschijnlijkheden of transitiegewichten $\Pr(j | i)$ geven de verkiezingsstromen weer tussen de twee verkiezingen. Deze kunnen niet direct worden afgeleid uit de verkiezingsuitslagen, $\Pr(i | g)$ en $\Pr(j | g)$. Voor de elementen van die transitie-matrix geldt de algemene formule

$$\Pr(j | i) = \Pr(i, j) / \Pr(i) \quad (2)$$

maar omdat de gezamenlijke kansen $\Pr(i, j)$ in de regel niet kunnen worden waargenomen moeten zij op basis van empirische gegevens worden geschat.

In dit hoofdstuk worden twee strategieën gepresenteerd om de conditionele waarschijnlijkheden annex transitiegewichten te schatten. Ten eerste zal de waarde van de transitiegewichten uit het NKO worden afgeleid door toepassen van Formule 2. Ten tweede wordt een methode gebruikt die gebaseerd is op het werk van Clogg en Goodman (1984). Eenvoudig gezegd komt die methode erop neer dat de meest aan-

nemelijke waarden voor de conditionele waarschijnlijkheden $\Pr(j|i)$, gegeven de verkiezingsuitslagen op beide tijdstippen in alle gemeentes, worden opgespoord aan de hand van het maximaliseren van de waarschijnlijkheids- of *likelihoodfunctie*. Zo'n functie kan worden opgesteld voor de complete tabel met elementen $\Pr(i, j, g)$, de proporties stemmen op i en j in gemeente g voor alle kiesgerechtigden. Deze tabel is weliswaar niet waargenomen, maar we kunnen hem wel berekenen uit de verkiezingsuitslagen op het eerste tijdstip en een voorlopige transitie-matrix, met elementen $\Pr(j|i)$. Dit vormt de E-stap (expectation) van het E-M algoritme dat we toepassen (Little & Rubin, 1987).

Ook kunnen we, als onderdeel van de M-stap (maximalisatie van de aannemelijkheid), een nieuwe schatting van de transitie-matrix eenvoudig vinden door $\sum_g \Pr(i, j, g)$ te delen door $\Pr(i)$ zoals in Formule (2). Daarnaast kan voor iedere verkiezingsuitslag, met elementen $\Pr(i|g)$ en $\Pr(j|g)$, een aannemelijkheidsfunctie geschreven worden in termen van het model van Formule (1). Het optimaliseren van deze functie geschiedt met een iteratief algoritme dat de voorlopige complete tabel $\Pr(i, j, g)$ beurtelings proportioneel aanpast aan de verkiezingen van 2003 en die van 2006. De proportionele aanpassing van de complete tabel aan één van de beide verkiezingsuitslagen is het begin van de eerder genoemde M-stap en gaat vooraf aan het schatten van de nieuwe transitie-matrix. Van dit proces is bekend dat het de aannemelijkheidsfunctie optimaliseert; het wordt herhaald tot convergentie. Deze procedure levert iets betere resultaten op dan de additieve, op regressie onder restricties gebaseerde methode van Keller en Ten Cate (1977), reden om alleen deze resultaten hier te presenteren. Zie voor meer details Van der Ploeg (1988).

17.3 Resultaten

De NKO- transitie-matrix

De respondenten van het NKO moesten in 2006 aangeven op welke partij ze bij de nationale verkiezingen van 2003 en 2006 hadden gestemd. De kruistabel van die twee herinneringsvariabelen levert, als we de elementen delen door de rijtotalen, de gezochte transitie-matrix, dat wil zeggen de conditionele waarschijnlijkheden $\Pr(j|i)$. De steekproef is gewogen zodat de meest getrouwe afspiegeling van de Nederlandse populatie ontstaat (zie tabel 17.1). Deze gewogen matrix geeft weer waar de kiezers van 2003 heen zijn gegaan in 2006. Bijvoorbeeld, 71 procent van de kiezers die in 2003 CDA stemde deed dat opnieuw in 2006, terwijl 3 procent overstapte naar de PVDA, 6 procent naar de VVD, enz. Uit de relatief hoge diagonaal-elementen kunnen we afleiden dat het grootste deel van de kiezers trouw is gebleven aan de partijkeuze van 2003, zij zijn met andere woorden stayers. Duidelijk wordt ook dat D66 veel aanhang is kwijtgeraakt en er relatief weinig stayers bij deze partij te vinden zijn, in vergelijking met de andere partijen. Er is ook goed te zien dat veel voormalig LPF-kiezers naar de PVV zijn gegaan.

Tabel 17.1
NKO transitie matrix

2003	2006									
	CDA	PvdA	VVD	SP	Groen Links	D66	Christen Unie	PVV	Anders	Niet gestemd
CDA	0,71	0,03	0,06	0,06	0,00	0,00	0,04	0,02	0,01	0,06
PvdA	0,03	0,59	0,02	0,20	0,03	0,01	0,01	0,01	0,01	0,09
VVD	0,23	0,03	0,55	0,03	0,00	0,01	0,01	0,05	0,02	0,07
SP	0,04	0,11	0,00	0,70	0,06	0,00	0,02	0,04	0,02	0,02
GroenLinks	0,03	0,07	0,01	0,25	0,46	0,01	0,04	0,00	0,02	0,09
D66	0,08	0,17	0,17	0,15	0,12	0,23	0,02	0,00	0,05	0,00
ChristenUnie	0,02	0,02	0,00	0,02	0,00	0,00	0,91	0,02	0,00	0,00
LPF	0,07	0,04	0,18	0,14	0,00	0,01	0,00	0,36	0,05	0,15
Anders	0,10	0,02	0,02	0,10	0,02	0,00	0,07	0,02	0,57	0,07
Niet gestemd	0,06	0,06	0,03	0,09	0,00	0,00	0,00	0,05	0,01	0,70

Om te toetsen in hoeverre de NKO transitie matrix de werkelijkheid weerspiegelt worden de gevonden waarden ingevuld in het rechterlid van Formule (1) en vervolgens, per gemeente, de verkiezingsuitslagen van 2006 voorspeld uit die van 2003. De hier gebruikte maat voor de discrepantie van deze voorspellingen is de bekende Pearson goodness-of-fit chikwadraat (GFX^2), die de ratio van het kwadraat van de verschilscore en de voorspelde score sommeert over alle gemeenten (Long, 1997). Vervolgens wordt de waarde van deze GFX^2 vergeleken met de waarde die verkregen wordt wanneer wordt verondersteld dat de verkiezingsuitslagen onafhankelijk zijn, dus als

$$\Pr(j | i) = \Pr(j). \quad (3)$$

Dit model correspondeert met de aanname van totale mobiliteit van de kiezers, dat wil zeggen dat de partijvoorkeur van de kiezer in 2006 niet samenhangt met de partijvoorkeur in 2003. Het totale mobiliteitmodel levert, na invullen van de bijbehorende transitie matrix in Formule (1) en berekening van de geschatte verkiezingsuitslagen van 2006, ook een GFX^2 op.

Het verschil tussen de twee respectievelijke chikwadraten, die we noteren als $DGFX^2$, geeft een indicatie van de mate waarin de NKO matrix een verbetering van de schatting oplevert. Naast de respectievelijke chikwadraten rapporteren we ook McFadden's pseudo R^2 , de verhouding tussen het verschil $DGFX^2$ en de chikwadraat van het onafhankelijkheidsmodel; grotere waarden van R^2 duiden op betere passing van het model. Als $R^2=1$ dan kunnen op basis van de gebruikte transitie matrix, en op gemeentelijk niveau, de verkiezingsuitslagen van 2006 perfect worden voorspeld uit de verkiezingsuitslagen van 2003.

Tabel 17.2 toont een verbetering van de fit door de NKO-matrix ten opzichte van onafhankelijkheid en we hoeven niet naar een tabellenboekje met kritische waarden

van chikwadraten te grijpen om te zien dat de verbetering ten opzichte van het onafhankelijkheidsmodel groot is. De pseudo R² bedraagt 0,92. Ter vergelijking, als wordt gepostuleerd dat iedereen stayer is (alle diagonaalelementen gelijk aan 1, de overige elementen zijn nullen), dan is de pseudo R² gelijk aan 0,42.

In de figuren 17.1 (100 procent stayers) en 17.2 (NKO) is een visuele weergave van de pseudo R² statistieken per gemeente: hoe lichter de inkleuring, hoe hoger de waarde en hoe beter derhalve de fit. De schakeringen stemmen overeen met het 20ste, 40ste, 60ste en 80ste percentiel van de pseudo R² statistieken per gemeente afgeleid van het NKO.

Slechts in een enkele gemeente is het 100 procent stayer model adequaat om het stemgedrag van 2006 te voorspellen uit het stemgedrag in 2003; om precies te zijn, een goede voorspelling vinden we in Staphorst, Urk en Bunschoten. De zogeheten bijbelgordel (bible belt) is ook goed zichtbaar. De mensen die in deze gemeenten wonen zijn vrij trouwe kiezers. De kaart van Nederland wordt aanmerkelijk lichter als

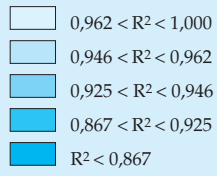
Tabel 17.2
Goodness of fit statistieken voor de vier modellen

Model	GFX ²	DGFX ²	McFadden Pseudo-R ²
Onafhankelijkheid	4 548 314	–	
100% Stayers	2 643 817	1 904 497	0,42
NKO	362 460	4 185 854	0,92
LCA	146 540	4 401 774	0,97

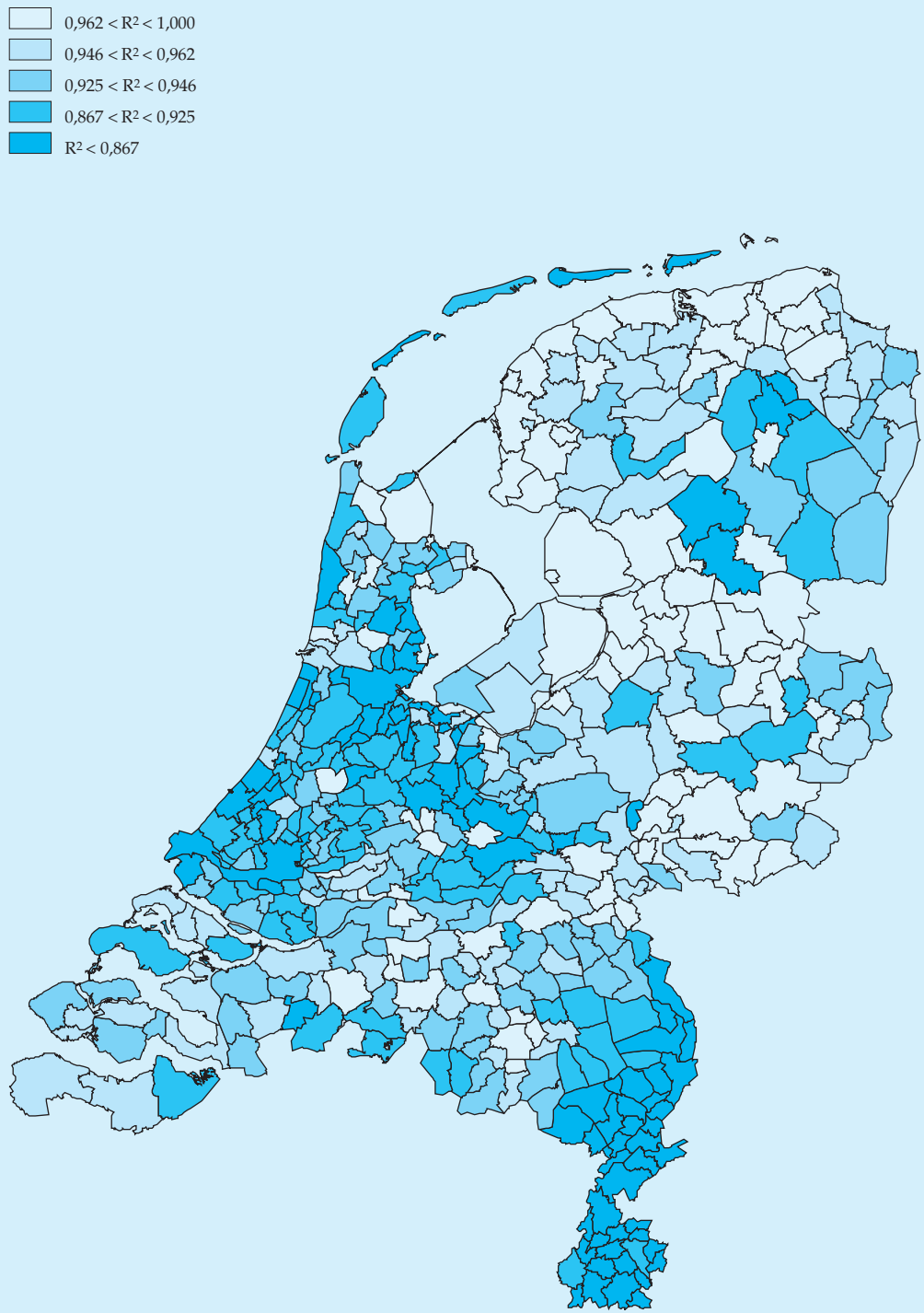
Tabel 17.3
Transitiematrix LCA model

2003	2006									
	CDA	PvdA	VVD	SP	Groen Links	D66	Christen Unie	PVV	Anders	Niet gestemd
CDA	0,83	0,00	0,00	0,07	0,00	0,00	0,01	0,04	0,00	0,05
PvdA	0,00	0,74	0,00	0,20	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,04
VVD	0,17	0,00	0,79	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,02
SP	0,00	0,00	0,00	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
GroenLinks	0,00	0,00	0,00	0,00	0,84	0,16	0,00	0,00	0,00	0,00
D66	0,00	0,17	0,15	0,00	0,07	0,28	0,01	0,00	0,20	0,12
ChristenUnie	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,00	0,00	0,00	0,00
LPF	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,56	0,22	0,21
Anders	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,00	0,85	0,00
Niet gestemd	0,00	0,02	0,00	0,11	0,00	0,00	0,00	0,06	0,00	0,81

17.1 Goedpassendheid van de 100%-stayers transitie matrix

17.2 Goedpassendheid van de NKO transitie matrix

de NKO transitie matrix wordt gebruikt, met name in de provincies Noord-Brabant en Overijssel. Maar in de Randstad, grote delen van Noord- en Zuid-Nederland, en Gelderland zijn de resultaten pover en blijft nog een grote discrepantie in termen van GFX² over. Het is daarom de moeite waard te onderzoeken of er nog betere schattingen van die transitie matrix kunnen worden gemaakt.

De LCA transitie matrix

De tweede strategie om de transitie matrix te schatten gebruikt de uitslagen op gemeenteniveau van 2003 en 2006, en verloopt via het schatten van het latente klasse analyse model van Clogg en Goodman (1984). Het resultaat van de schatting staat in tabel 17.3, en uit tabel 17.2 kunnen we afleiden dat het model een significante verbetering oplevert ten opzichte van de NKO-transitie matrix, en uiteraard ook ten opzichte van het onafhankelijkheids- en 100% stayers model. Het aantal geschatte parameters is hetzelfde als in de NKO-matrix. McFadden's pseudo R² voor het LCA bedraagt 0,97.

Inspectie van de LCA-transitie matrix levert de vaststelling dat een groot aandeel van de kiezers stayers zijn, met name binnen de SP, het CDA, de PvdA, de CU, de VVD, en GroenLinks. Wie niet stemde in 2003 (NG) deed dat meestal evenmin in 2006, toch is zichtbaar dat 11 procent van de niet-stemmers uit 2003 in 2006 naar de SP gingen, dit verklaart een deel van de groei van de SP. Het 2003 electoraat van D66 is in 2006 versplinterd over minstens vier verschillende partijen. Volgens het LCA stapte ruim 55 procent over van de LPF naar de PVV, en bleef een behoorlijk deel van de oud-LPF-stemmers thuis. De waarden van 1 bij de SP en de CU geven aan dat deze partijen een zeer trouwe aanhang hebben. Kortom, gegeven de goodness-of-fit statistieken kan worden vastgesteld dat het grootste aandeel van de verschuivingen door de LCA matrix beter wordt geschat dan door de NKO matrix; zie ook figuur 17.3. Dit ligt in de lijn der verwachting omdat LCA, in tegenstelling tot het steekproefonderzoek, een proces is van optimalisering. Het is dus in zekere zin een ongelijke wedstrijd.

Interessant om op te merken is dat geen van de modellen in staat is de eilanden en Limburg adequaat te kunnen schatten. Voor de eilanden kan dit ten dele worden verklaard door de grote toestroom aan vakantiegangers die door middel van een kiezerspas daar hun stem uitbrengen, en waarvan uiteraard niet kan worden aangenomen dat zij bij de vorige verkiezingen ook op een eiland vakantie vierden. Eenzelfde redenering gaat op voor de briefstemmers. Voor Limburg is de verklaring mogelijk ook eenvoudig. Uit nadere analyse van de Limburgse gemeentes blijkt immers dat de aanhang voor de PVV in Limburg systematisch wordt onderschat door de algemene transitie matrix. Als we rekening houden met het feit dat de stichter van de PVV van Limburgse afkomst is, dan vinden we daar meteen de oorzaak van de afwijking van Limburg van het nationale patroon.

17.3 Goedpassendheid van de LCA transitiematrix

17.4 Discussie

Het baseline model van onafhankelijkheid heeft als belangrijkste aanname dat er perfecte mobiliteit van kiezers tussen twee verkiezingen bestaat. De kans om op een bepaalde partij te stemmen in 2006 is in dat model onafhankelijk van de keuze op een partij in 2003. Uit de analyses blijkt dat dit model niet afdoende is om de verkiezingsresultaten op gemeenteniveau in 2006 te voorspellen uit de resultaten van 2003. Ook de aanname dat alle kiezers trouw zijn stemt, zoals te verwachten, niet overeen met de werkelijkheid. Toepassen van de transitie-matrix zoals deze direct uit de NKO-data kan worden geschat, levert een aanzienlijke verbetering in termen van modelfit op. Modelmatige schattechnieken voeren die verbetering nog enigszins op.

Uit de resultaten blijkt dat het NKO en de modelmatige schattechnieken elkaar niet veel ontlopen in termen van kiezersstromen. Een groot voordeel van het NKO is dat ze in staat is de bruto-stromen van kiezers in kaart te brengen. Dat wil zeggen dat van elke respondent zichtbaar kan worden gemaakt wat deze heeft gestemd. Hiermee worden stromen die heen en weer gaan tussen verschillende partijen goed in beeld gebracht. Bij modelmatige schattechnieken vallen de stromen die tussen twee partijen aanwezig zijn vaak weg, met als gevolg dat de transitie-matrix veel meer nullen bevat.

De belangrijkste conclusie van deze studie luidt dat beide methoden elkaar kunnen aanvullen en elkaar bevestigen. Een tweede belangrijke vaststelling is dat de veronderstelling dat één transitie-matrix ten grondslag ligt aan het gedrag van alle Nederlanders tussen twee verkiezingen in niet houdbaar is. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of verdere verfijningen in het opstellen van transitie-matrices, door bijvoorbeeld verschillende matrices te schatten voor verschillende regio's, of voor verschillende graden van urbanisatie, de moeite lonen.

Literatuur

Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (2007) *Een verdeeld Electoraat De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Spectrum, Utrecht).

Clogg, C. C. en L. A. Goodman (1984) Latent structure analysis of a set of multi-dimensional contingency tables, *Journal of the American Statistical Association* 79, 762–771.

Goodman, L. A. (1961) Statistical methods for the mover-stayer model, *Journal of the American Statistical Association* 56 (296), 841–868.

Keller, W.J., en A. ten Cate (1977) De verschuiving van de kiezersvoorkeur, *Economische Statistische Berichten* 26-10-1977.

Little, R.J.A en D.B. Rubin (1987) *Statistical inference with missing data*. (Wiley, New York).

Long, J. S. (1997) *Regression models for categorical and limited dependent variables*. (SAGE, Thousand Oaks, LA).

Ploeg, C. van der (2008) *A comparison of Different Estimation Methods of Voting Transitions with an Application in the Dutch National Elections* (Vrije Universiteit, Amsterdam).

Upton, G.J.G. (1977) A Memory Model for Voting Transitions in British Elections, *Journal of the Royal Statistical Society Series A* 140, 86–94.

Voogt, R. (2004) *I'm not interested: Nonresponse bias, response bias and stimulus effects in election research* (Universiteit van Amsterdam, Amsterdam).

Weir, B.T. (1975) The Distortion of Voter Recall, *American Journal of Political Science* 14 (1), 53–62.

18. Epiloog

Hans Schmeets en Ronald van der Bie

In dit boek is ingegaan op de opzet en uitvoering van het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Het NKO kent een rijke traditie – met databestanden vanaf 1971. Aangezien veel vraagstellingen over de jaren heen hetzelfde zijn gebleven, kunnen ontwikkelingen in de achtergronden van het stemgedrag worden geschetst. Ook het ontwerp is in grote lijnen ongewijzigd gebleven – met een gesprek voorafgaande aan de verkiezingsdag en een vervolgesprek daarna. Een probleem van het NKO was de afkalvende respons. Een belangrijke doelstelling van het NKO was dan ook om de respons te verhogen. Met een deelname van 72 procent aan de eerste golf en 64 procent die resteerde na de tweede golf, is dat gelukt. Bovendien overstijgen deze percentages in ruime mate de randvoorwaarde van 55 en 45 procent voor de twee opeenvolgende golven. Daarmee is ook het minimaal aantal van 1 800 te realiseren interviews over de twee rondes met 2 521 ruimschoots gehaald.

In dit boek is ingegaan op de toegesneden benaderingsstrategie om deze doelen te bereiken. Voor een belangrijk deel zijn deze gebaseerd op de strategie bij CBS-enquêtes en opgedane ervaringen binnen het programma 'Non-respons en Moeilijk Waarneembare Groepen', dat vanaf 2002 binnen het CBS is opgestart (Schmeets en Schouten, 2006). Samengevat is de volgende strategie toegepast:

- face-to-face benadering, met een herbenadering telefonisch of schriftelijk van de weigeraars en non-contacts met een verkorte vragenlijst;
- de standaardwerkwijze voor interviewers voor het benaderen van personen, waaronder 6 contactpogingen;
- een aanschrijfbrief zonder de nadruk te leggen op de 'politicologische' inhoud;
- het inzetten van attenties in de vorm van postzegels ter waarde van 4 euro;
- specifieke instructies, een review van vragenlijsten, testtrajecten en monitoren van het veldwerk.

Bij deze strategie kunnen we enkele kanttekeningen plaatsen. Ten eerste is de responswinst via de herbenadering met 4 tot 5 procentpunten bescheiden. Daarbij valt op dat de selectiviteit van een aantal achtergrondkenmerken niet verder afneemt, maar toeneemt. Echter, voor de vertekening van de opkomst werkt de herbenadering wel gunstig, al is de toename van het percentage niet-stemmers beperkt. Bij de partijkeuze was er nauwelijks een discrepantie met de stembusuitslag.

Opvallend is dat er weinig selectiviteit is naar stedelijkheidsgraad: de traditioneel lagere respons in de grote steden, vinden we niet terug in de eerste golf van het NKO 2006. We denken dat dit komt door het aantal contactpogingen – dat is met 6 erg ruim bij enquêteonderzoek – en het inzetten van attenties bij de aanschrijfbrief.

Het verruimen van contactpogingen werkt vooral goed onder niet-westerse allochtonen, terwijl attenties de respons van autochtonen in de grote steden sterk bevorderen.

Er zullen meer factoren hebben bijgedragen aan de hoge respons, zoals het trainen van de interviewers, de verbeteringen van de vragenlijst door deze meer toe te spitsen op de – interactie tussen – respondent en interviewer, de uitvoerige testen en het monitoren van het veldwerk. Maar hoe dit precies werkt, dat weten we niet goed. Meer onderzoek, ook op deze punten, is nodig om na te gaan welke processen in de uitvoering van het onderzoek cruciaal zijn voor de respons. De wekelijkse maandagochtendbijeenkomsten van de projectgroep waren, niet alleen voor de interne communicatie, nuttig. Uit de lijst van personen die aan dit boek hebben meegewerkt, blijkt dat veel personen bij de opzet en uitvoering van het NKO betrokken waren. Het programmeren van de vragenlijsten, het drukken van het materiaal, de aansturing van de interviewers, kortom vele facetten maakten de uitvoering compleet. Dat de interviewers in het veld en aan de telefoon – de agents – hierbij een spilfunctie vervullen, spreekt voor zich. Maar een enquêteonderzoek staat en valt met de bereidheid van de geselecteerde personen om daaraan mee te doen. Voor de meeste respondenten betekende het meewerken aan het NKO twee aan-huis gesprekken van zo'n 45 minuten.

Het vervolg van de dataverzameling is het verwerken van de data. Deze dataverwerking is een geheel andere tak van sport. De complexiteit van het ontwerp maakte dit tot een lastige materie. Samen met Jos Beckers heeft Anton Kantebeen deze klus vakkundig geklaard. Het gereed maken van de databestanden zou echter nooit hebben kunnen gebeuren zonder al het voorbereidende werk van met name Henk van der Kolk en zijn collega's in Twente, die de schalen hebben geconstrueerd, de variabelen van Engelstalige labels hebben voorzien en plausibiliteitonderzoek hebben verricht.

Door gebruik te maken van de informatie in het Sociaal Statistisch Bestand wordt het NKO verrijkt met registerinformatie over bijvoorbeeld de samenstelling van de buurten. Daarmee kunnen ook aanvullende onderzoeksvragen – zoals de relatie tussen vertrouwen onder burgers en de etnische diversiteit van buurten – beantwoord worden.

Niet alleen voor het inhoudelijke onderzoek is het NKO een waardevolle databron. Dit geldt ook voor meer toegespitst methodologisch onderzoek op het terrein van de selectiviteit en vertekening van de respons. In dit boek zijn we bijvoorbeeld ingegaan op de stimulouseffecten. Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen bij welke bevolkingsgroepen dit vooral van toepassing is. Ook hebben we gezien dat de afvallers in het onderzoek bij het tweede gesprek minder politiek betrokken zijn en dat het paneldesign zorgt voor een grotere vertekening. Dit resulteert in de logische vervolgvraag hoe de veldwerkstrategie zodanig aangepast kan worden opdat ook deze afvallers binnen boord blijven. Het verbeteren van de opzet en uitvoering van het NKO is een volgende uitdaging: een hogere respons, minder selectiviteit in de

achtergrondkenmerken en meer niet-stemmers. Dat zal de interpretatie van de onderzoeksbevindingen alleen maar ten goede komen.

Literatuur

Schmeets, H. en B. Schouten (2006) *Implementatie Programmaplan Strategisch Onderzoek Non-respons en Moeilijk Waarneembare Groepen* CBS-rapport SOO-2006-H120/intern (Centraal Bureau voor de Statistiek, Heerlen).

Appendix

Tabel A.1

Politieke interesse naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

"Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Zeer geïnteresseerd	12	11	16	13	15	6	17	14	24	6
Tamelijk geïnteresseerd	65	74	67	68	71	60	75	70	58	46
Niet geïnteresseerd	23	15	17	19	14	34	7	16	18	48

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.2

Partij-aanhang naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

"Vindt u zichzelf aanhanger van een politieke partij?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Ja	28	37	39	19	37	6	39	45	35	11
Nee	72	63	61	81	63	94	61	55	65	89

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.3

Tevredenheid met de regering naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

"Hoe tevreden of ontevreden bent u in het algemeen met wat de regering in de afgelopen drie jaar heeft gedaan?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Zeer tevreden	1	2	0	0	2	0	1	0	1	0
Tevreden	30	55	14	13	52	19	12	45	27	22
Tevreden noch ontevreden	39	36	40	35	33	46	31	37	38	45
Ontevreden	24	6	38	39	12	24	46	13	29	24
Zeer ontevreden	6	0	8	13	1	10	10	5	5	9

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.4

Tevredenheid over functioneren van de Nederlandse democratie naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

"Bent u over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Zeer tevreden	8	13	8	6	9	1	9	5	8	4
Tamelijk tevreden	67	78	67	57	79	50	72	75	61	62
Niet erg tevreden	21	9	21	31	12	40	18	17	25	26
Helemaal niet tevreden	4	1	4	6	1	9	1	3	6	9

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.5

Perceptie over een kloof tussen burger en politiek naar partijkeuze (n = 1 895), 2006

"Er wordt in Nederland wel gesproken over een kloof dit zou bestaan tussen kiezers en gekozenen. Bestaat er volgens u inderdaad zo'n kloof?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Ja	67	62	64	69	68	82	65	60	64	76
Nee	33	38	36	31	32	18	35	40	33	24

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.6

Vertrouwen in de Tweede Kamer naar partijkeuze (n = 1985), 2006

"Heeft u heel veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in de Tweede Kamer?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Heel veel vertrouwen	3	2	3	3	4	0	4	2	2	2
Tamelijk veel vertrouwen	57	69	63	50	66	31	68	74	61	41
Niet zo veel vertrouwen	35	28	29	41	28	53	27	24	33	48
Helemaal geen vertrouwen	5	1	5	6	3	16	1	0	4	9

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.7
Politiek cynisme naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
%										
'Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken'										
Helemaal eens	25	17	20	26	20	44	18	18	25	37
Eens	68	75	71	68	71	54	74	74	70	56
Oneens	7	8	8	5	9	1	8	8	5	7
Helemaal oneens	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
'Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit'										
Helemaal eens	7	2	6	9	4	16	1	2	8	13
Eens	35	26	36	38	25	46	28	26	41	47
Oneens	56	70	56	52	69	37	67	70	46	40
Helemaal oneens	2	2	1	1	2	1	4	1	4	0
'Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden'										
Helemaal eens	6	4	4	7	4	16	1	1	7	11
Eens	42	39	40	43	44	48	35	40	41	44
Oneens	51	56	54	49	51	36	64	58	49	44
Helemaal oneens	1	1	2	2	1	0	0	0	2	1

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.8
Politiek vertrouwen naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
%										
'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'										
Dat is zo	40	31	41	47	24	68	21	34	40	52
Dat is niet zo	60	69	59	53	76	32	79	66	60	48
'De politieke partijen zijn alleen geïntereiseerd in mijn stem en niet in mijn mening'										
Dat is zo	51	42	50	56	37	76	36	40	53	66
Dat is niet zo	49	58	50	44	63	24	64	60	47	34
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'										
Dat is zo	44	40	44	46	30	57	27	32	41	59
Dat is niet zo	56	60	56	54	70	43	73	68	59	41

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.9
Zelfvertrouwen over eigen rol in de politiek naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
%										
'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek'										
Helemaal eens	2	1	3	2	3	2	5	3	1	1
Eens	18	16	19	19	28	16	30	16	32	8
Oneens	49	54	50	52	48	54	48	48	48	41
Helemaal oneens	31	29	29	27	20	27	17	33	19	50
'Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land'										
Helemaal eens	4	3	4	4	6	5	4	3	5	1
Eens	51	58	61	56	59	43	57	51	59	25
Oneens	36	34	30	37	31	46	35	40	32	47
Helemaal oneens	9	5	5	4	4	6	5	6	3	26
'Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt'										
Helemaal eens	14	9	11	12	7	21	6	13	6	26
Eens	47	53	48	50	33	53	43	44	44	50
Oneens	36	35	39	35	52	23	44	44	46	23
Helemaal oneens	3	2	3	4	8	3	7	0	4	1

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.10
Campagne volgen naar partijkeuze (n = 2 359), 2006
"Hebt u de verkiezingscampagne zeer intensief, intensief, niet zo intensief of in het geheel niet gevolgd?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
%										
Zeer intensief	3	4	5	2	4	2	6	3	5	2
Intensief	26	29	33	32	32	23	37	22	30	6
Niet zo intensief	60	63	55	58	59	58	50	71	58	64
In het geheel niet	11	5	8	9	5	17	7	4	7	28

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.11

Debatten volgen naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

"In de week voorafgaand aan de verkiezingen werden op de televisie debatten gevoerd tussen de lijsttrekkers van de grote politieke partijen. Hebt u debatten gezien?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Een of meer debatten helemaal gezien	27	29	36	29	30	25	38	23	26	13
Fragmenten van debatten gezien	51	57	50	53	53	53	47	60	49	45
De debatten helemaal niet gezien	22	14	14	19	17	22	15	17	25	42

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.12

Optreden tegen wetsvoorstel naar partijkeuze (n = 2 359), 2006

"Stel de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?"

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Zeer groot	3	2	5	2	2	6	5	2	3	3
Groot	16	12	17	24	15	12	26	17	25	10
Klein	48	53	46	43	51	51	55	54	41	43
Zeer klein	33	33	32	31	32	32	15	27	31	44

Bron: CBS/SKON.

Tabel A.13

Invloed uitoefenen op de politiek naar partijkeuze (n = 2 359), 2006

"Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Van welke van de volgende mogelijkheden heeft u de afgelopen vijf jaar gebruik gemaakt?"

Meer dan één antwoord was mogelijk.

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Radio, tv, krant inschakelen	10	12	8	13	10	8	7	10	14	9
Politieke partij of organisatie inschakelen	4	4	4	5	6	3	13	7	13	0
Deelname bijeenkomst van de overheid	10	12	10	10	11	6	12	9	24	3
Contacteren politicus	10	12	9	10	14	7	14	13	17	2
Deelname actiegroep	3	2	4	4	3	2	9	7	9	1
Deelname demonstratie	7	4	9	13	3	5	28	11	8	3
Deelname discussie of actie via internet, email of sms	16	15	17	22	19	16	37	16	22	8
Iets anders	4	4	4	5	4	4	11	4	6	4
Geen van deze manieren	64	61	62	57	63	73	37	59	51	82

Bron: CBS/SKON.

Tabel 14
 Politieke standpunten naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Inkomensverschillen										
1=groter	3	3	2	2	6	3	1	1	1	5
2	3	3	0	2	12	3	1	2	5	3
3	6	9	3	2	12	6	3	4	8	4
4	20	25	15	12	32	16	15	22	23	20
5	18	21	17	13	21	12	21	21	20	19
6	18	17	23	21	10	19	25	23	22	16
7=kleiner	31	21	41	48	6	41	34	26	21	34
Toelaten van asielzoekers										
1=meer	4	2	6	5	1	2	8	6	2	4
2	6	3	7	6	2	3	25	9	4	3
3	10	9	15	12	6	2	17	14	9	6
4	29	30	31	30	25	9	34	32	33	30
5	20	26	18	17	25	13	10	15	22	19
6	14	15	8	12	26	26	4	11	15	14
7=minder	18	15	15	17	16	45	2	12	14	24
Allochtonen moeten zich aanpassen										
1=niet	4	2	6	3	1	2	7	2	4	6
2	4	2	6	5	2	1	15	6	3	3
3	8	6	11	11	5	1	20	8	9	4
4	17	16	19	21	15	5	28	20	18	13
5	20	22	20	17	25	13	17	25	22	20
6	21	29	12	17	27	26	10	17	15	22
7=wel	27	24	26	26	27	53	3	22	29	32
Optreden tegen criminaliteit										
1=te hard	1	0	0	1	1	0	2	0	3	2
2	1	0	2	1	0	0	6	0	0	1
3	2	1	3	3	2	1	7	4	2	1
4	9	7	10	9	5	3	32	7	15	7
5	14	17	17	11	17	5	21	14	23	10
6	24	31	24	24	29	17	20	44	19	15
7=harder	49	44	44	50	46	74	12	31	38	64
Euthanasie										
1=verbieden	6	5	5	1	2	2	1	38	21	8
2	2	2	1	0	1	0	1	20	2	2
3	1	2	1	1	2	0	2	7	0	1
4	5	9	4	3	4	4	1	6	3	6
5	11	14	12	11	8	8	12	5	4	11
6	21	25	23	22	27	14	37	11	17	13
7=mogelijk zijn	53	43	54	62	57	72	46	14	54	59
Kerncentrales										
1=bouwen	7	9	6	6	14	8	2	3	9	6
2	9	15	5	6	15	5	3	7	17	3
3	10	13	7	7	16	11	7	9	15	9
4	20	23	18	18	21	20	14	24	15	19
5	11	11	13	11	9	6	10	10	10	14
6	13	12	15	14	11	10	17	19	11	9
7=niet bouwen	30	16	37	38	14	39	48	29	23	39

Tabel 14 (slot)
 Politieke standpunten naar partijkeuze (n = 2 521), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet ge- stemd
	%									
Europese eenwording										
1=verder gaan	7	6	7	4	7	3	9	3	10	9
2	8	8	9	5	12	2	17	4	8	6
3	11	15	9	8	15	3	18	12	11	7
4	19	22	22	16	19	14	20	17	11	21
5	16	19	16	16	13	15	16	18	18	13
6	16	14	15	22	19	14	14	31	12	12
7=te ver gegaan	23	16	22	28	14	48	6	16	30	32
Militairen voor internationale missies										
1=nooit aanleveren	7	3	9	9	4	7	7	3	4	9
2	3	3	3	5	3	6	8	3	6	2
3	8	6	10	13	6	6	11	7	11	7
4	22	18	23	28	19	21	26	22	19	23
5	27	32	26	19	33	26	33	36	25	22
6	16	23	14	12	21	14	12	23	22	11
7=altijd aanleveren	16	15	15	14	15	21	3	6	12	26

Bron: CBS/SKON.

Tabel 15
Politieke kwesties naar partijkeuze (n = 2 359), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet ge- stemd
	%									
Hypotheekrente afschaffen										
Helemaal eens	3	2	4	4	1	2	3	5	3	5
Eens	15	11	19	15	11	17	32	14	23	13
Oneens	50	54	50	50	47	43	51	59	55	49
Helemaal oneens	31	34	28	31	41	38	14	22	18	33
Belastingen verlagen										
Helemaal eens	4	2	5	5	2	6		3	3	7
Eens	19	17	17	15	18	28	5	12	19	30
Oneens	63	69	63	65	67	55	65	70	63	54
Helemaal oneens	13	12	16	15	12	11	30	15	15	9
Hogere pensioenen moeten bijdragen aan AOW										
Helemaal eens	4	3	9	6	1	3	8	6	1	3
Eens	34	28	45	37	22	23	45	47	48	31
Oneens	45	51	35	43	53	46	43	33	40	45
Helemaal oneens	17	18	11	14	24	28	4	14	12	21
Meer ontwikkelingshulp										
Helemaal eens	9	6	14	8	3	2	27	21	7	8
Eens	38	39	42	42	30	17	50	45	44	38
Oneens	43	48	37	41	55	51	18	34	39	42
Helemaal oneens	10	7	8	9	13	30	5		11	13
Turkije lid van EU										
Helemaal eens	4	3	5	4	4	1	5	2	2	9
Eens	37	34	43	34	30	18	60	21	33	43
Oneens	41	44	38	43	46	44	32	56	46	34
Helemaal oneens	18	19	14	19	20	37	3	21	20	14
Komst moslims stopzetten										
Helemaal eens	13	13	10	12	7	39	2	11	14	16
Eens	25	26	24	21	30	35	4	29	25	27
Oneens	51	54	51	55	55	24	61	53	53	45
Helemaal oneens	11	7	15	12	8	2	34	7	7	12
Generaal pardon illegalen										
Helemaal eens	11	8	13	13	6	4	23	20	6	11
Eens	42	41	51	45	32	18	46	40	55	42
Oneens	36	41	30	32	48	45	29	33	29	32
Helemaal oneens	11	11	5	9	15	33	2	7	10	15
Winkels op zondag dicht										
Helemaal eens	14	18	12	12	8	11	4	37	25	11
Eens	21	26	19	24	11	21	13	35	25	21
Oneens	46	43	49	48	53	49	62	25	32	46
Helemaal oneens	19	14	20	16	28	19	21	3	19	22
Grote bedrijven bedreiging voor democratie										
Helemaal eens	6	5	5	12	3	9	9	5	4	5
Eens	30	27	32	37	17	37	39	37	22	33
Oneens	53	57	55	46	59	41	49	56	61	47
Helemaal oneens	11	11	8	5	21	14	3	2	13	15

Tabel 15 (slot)
Politieke kwesties naar partijkeuze (n = 2 359), 2006

	Allen	CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	Groen Links	CU	Overig	Niet gestemd
	%									
Genetische manipulatie verbieden										
Helemaal eens	10	7	8	14	6	11	9	18	8	12
Eens	26	25	29	30	18	24	27	30	29	26
Oneens	55	59	55	48	63	52	58	48	52	54
Helemaal oneens	9	9	8	7	14	13	6	4	11	9
Homohuwelijken verbieden										
Helemaal eens	6	6	5	3	2	7		29	15	6
Eens	9	12	5	6	7	12	1	23	14	11
Oneens	48	54	49	44	54	48	37	37	42	45
Helemaal oneens	37	28	40	48	37	33	62	12	30	37
Adoptie kinderen door homoparen										
Helemaal eens	22	13	25	28	22	21	47	2	22	25
Eens	46	48	50	51	49	42	47	26	41	40
Oneens	18	22	13	14	18	17	5	26	15	21
Helemaal oneens	14	16	12	7	12	20	1	45	22	13
Militairen naar Uruzgan										
Helemaal eens	9	11	6	5	9	11	3	8	11	12
Eens	53	60	44	39	64	45	49	62	48	57
Oneens	29	23	40	40	21	35	34	23	32	21
Helemaal oneens	10	6	10	16	6	9	14	6	9	10

Bron: CBS/SKON.

Redactie

prof. dr. H. Schmeets (CBS/Universiteit Maastricht) en dr. R. van der Bie (CBS)

Auteurs

1. De contouren van het Nationaal Kiezersonderzoek
prof. dr. H. Schmeets
2. Het ontwerp
dr. K. van Berkel en M. Vosmer
3. De steekproef
dr. K. van Berkel
4. Respons: selectiviteit en vertekening
prof. dr. H. Schmeets
5. Corrigeren voor de selectiviteit: de herweging
prof. dr. H. Schmeets en dr. HJ. Boonstra
6. Het herzien van de vragenlijst van het NKO 2006
M. Vosmer en drs. F. Engelen
7. Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek
drs. W. Wetzels, prof. dr. H. Schmeets, dr. J. van den Brakel en drs. R. Feskens
(Universiteit Utrecht)
8. Training van interviewers
drs. M. Akkermans, J. Brouwers en W. Burgers
9. De voorbereiding van het veldwerk: het testtraject
drs. M. Cuppen en dr. S. te Riele
10. Dataverzameling en het monitoren van het veldwerk
drs. M. Schulte
11. Evaluatie door interviewers
drs. M. Schulte
12. De kiezer en de stemprocedures
prof. dr. H. Schmeets en prof. dr. K. Aarts (Universiteit Twente)
13. De achterbannen van de politieke partijen
drs. A. Roest

14. Probleemgebonden stemgedrag
prof. dr. H. Schmeets
15. Europese integratie en Nederlandse verkiezingen
prof. dr. K. Aarts (Universiteit Twente) en prof. dr. H. Schmeets
16. Politieke opvattingen van kiezers met weinig inkomen
prof. dr. H. Schmeets en dr. F. Otten
17. Verschuivingen in partijvoorkeur tussen 2003 en 2006
C. van der Ploeg, dr. F. van de Pol en dr. J.K. Kampen
18. Epiloog
prof. dr. H. Schmeets en dr. R. van der Bie

